

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ISSN 2788-659X

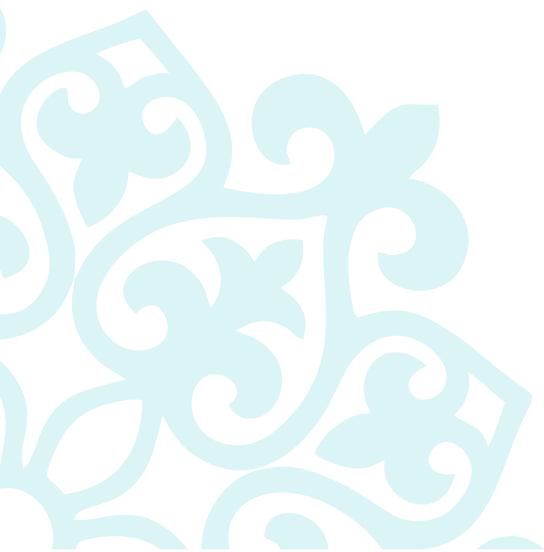
Абай Құнанбайұлының
туғанына 180 жыл

ARHIV HABARŞYSY

3
2025

*Ақыл, қайрат, жүректі бірге ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек*

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 3 (19) /2025

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (19) /2025

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2025

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ:

«Астана қаласының Мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы:

Бимолдин Ж.Б., Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры

Редакциялық кеңес мүшелері:

Есіркеп С.З.	Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
Сыдықов Е.Б.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры
Қышқашбай Т.Ә.	МАНПО академигі, п.ғ.д., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., профессор, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	ҚР ҰҒА құрметті академигі, т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихшылары мен қоғамтанушылары Академиясының, ҚР Саясаттану ғылымдары Академиясының академигі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қабылдинов З.Е.	ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	Т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Курманов З.К.	Т.ғ.д., профессор, ҚТҚА академигі, Қырғызстан Республикасының СІМ Дипломатиялық академиясының ғылым жөніндегі проректоры
Ишанходжаева З.Р.	Т.ғ.д., Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры
Алпысбаева Г.А.	Т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Мынбай Д.К.	Техн.ғ.к., мемлекет және қоғам қайраткері
Годовова Е.В.	Т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	Т.ғ.д., МАНПО академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Шілдебай С. К.	Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
Сатаева С.А.	Т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	Т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

© Астана қаласының Мемлекеттік архиві

МАЗМҰНЫ

Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев. Әлемдік мәдениеттің тұлғасы

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

Әлихан Бөкейханов. Абай (Ибраһим) Құнанбаев	7
Ахмет Байтұрсынов. Қазақтың бас ақыны	11
Мұхтар Әуезов. Қазақ халқының ұлы ақыны	17
Мұхтар Әуезов жазбаларынан	26
Ұлы Ақын жайындағы толғаныстар	33
Ақжан Машани. Екі ұстаздың бас қосқан жері	35
Қайым Мұхамедханов. Ұлы ұстаз	42
Мекемтас Мырзахметұлы. Абайдың Әл-Фарабиді тануы	47
Рәбиға Сыздықова. Қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастыру	53
Нұрғали Рымғали. Алаштың бас шығармасы	56
Ғарифолла Есім. Абай туралы философиялық трактат	63
Серік Негимов. Абай – әдебиетіміздің атасы	67
Ықылас Ожай. Көзімнің қарасы (герменевтикалық талдау)	75

АРХИВ – АЙҒАҚ

Әлкей Марғұлан. Абай қолжазбасы	79
Тұрсын Жұртбай. «Мен келмеске кетермін...» (Абайдың үрім-бұтағы немесе сөз соңы)	82
Алмахан Мұхаметқалиқызы. Абайтануды мектеп оқулығына алғаш ұсынған – Әлихан Бөкейханов (Тұңғыш мақалаға 120 жыл)	88
Абайға қатысты кейбір архив деректері	90
Зияда Ижанов. Абайдың қолтаңбасы туралы	96
Абай және Мәшһүр Жүсіп	100
Қайым Мұхамедхановтың жеке архиві	101
Майдан шебіндегі Абай рухы	102
Асылдың тұяқтары – Ахат Шәкәрімұлы, Әбдірауық Тұрмағанбетұлы, Әлімқұл Жамбылов	104
Абайтанушы Әбіш Жиреншин мен Шәкәрім суретін сақтап қалған Шәукен	106
Надежда Лушникова. Абайдың немересі Ақат Шәкәрімұлына жазылған хат	108

АҚПАРАТ АҒЫНЫ

Абай мұрасы әлемге танылды	109
Абай Құнанбайұлының 180 жылдығына арналған халықаралық дөңгелек үстел өтті	111
«Abai akademiasy» энциклопедиялық порталы ашылды	112
Экспедиция мүшелері «Ұлылар мекеніне саяхат» жасайды	114
Астанада Абайдың 180 жылдығына арналған жыр кеші өтті	115
Қазақтың билер мектебі: Майқыдан Абайға дейін	116
Қ. Қуанышбаев театры XXXV маусымашарын «Абай» трагедиясымен ашады	116
«Абай» операсы – «Астана опера» сахнасында	118
«Абай-Тоғжан» – музыкалық жас көрермен театрының репертуарында	118

ӘЛЕМДІК МӘДЕНИЕТТІҢ ТҰЛҒАСЫ

Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік шоқтығы биік тарихи тұлғаларымен мақтана алады. Олардың қатарында саясаткерлер, мемлекет және қоғам қайраткерлері, қолбасшылар, ақын-жазушылар, өнер және мәдениет майталмандары бар. Қазақ жұрты да біртуар перзенттерден кенде емес. Солардың ішінде Абайдың орны ерекше. Бірақ біз ұлы ойшылымызды жаһан жұртына лайықты деңгейде таныта алмай келеміз.

Мен көп жылғы дипломатиялық қызметімде басқа елдердің саясаткерлерімен, түрлі сала мамандарымен жиі кездестім. Шетелдіктермен адамзатқа ортақ көптеген түйткілді мәселелер туралы пікір алмасып, ой бөлістім. Жалпы, олар Қазақстанның саяси және экономикалық жетістіктері жөнінде жақсы біледі. Ал, рухани және мәдени құндылықтарымызбен жете таныс емес. Осы орайда «Неге қазақтың бітім-болмысын, мәдениетін Абай арқылы танытпаймыз?», – деген сұрақ туындайды.

Ғұлама Абай – қазақ топырағынан шыққан әлемдік деңгейдегі кемеңгер. Ол күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады.

Абайдың ақындық қуатының терең тамырына үңілген зерттеушілеріміз оның қазақ фольклорынан, Шығыс пен Батыстың сөз өнерінен, орыс әдебиетінен, тарихи еңбектерден сарқылмас нәр алғанын айтады.

Абайдың асқан ойшылдығы оның діни талғам-танымынан да айқын көрінеді. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешуақытта жалған болмас», – дейді ол. Бұл ой-тұжырымға ол Шығыс пен Батыс философтарының еңбектерін терең біліп, зерттеп, зерделеп барып жеткені анық. Ол отыз сегізінші қара сөзінде Аллаға деген көзқарасын толық білдіреді.

Абайдың рухани өресіне баға берген дінтанушы философ ғалымдар оның «кәміл мұсылман» ұғымына ерекше назар аударады. «Кәміл мұсылман» ұғымы тек қазаққа ғана емес, бүкіл мұсылман әлеміне қатысты айтылса керек. Міне, біздің ойшыл Абай, хакім Абай – әлемдік деңгейде осы діни көзқарасы арқылы да биіктей беретін тұлға.

Елордада барлық діннің басын қосып, дәстүрлі жиын өткізіп келе жатқанымызды білесіздер. Мұндай іс-шаралардың мақсаты мен ұлы Абай ұстанымының арасында өзара үйлесімділік бар.

Ақынның барша адамзат баласының жан дүниесінің тазалығын сақтауға деген ниеті бәрімізге ой салады.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романы арқылы Абай бейнесі көркем образ ретінде әлем әдебиетінде жоғары бағаланғаны белгілі. Бірақ бұл – Абайды танудың бір қыры ғана. Нағыз Абайды, ақын Абайды тану үшін оның өлеңдері мен қарасөздерінде айтылған ой-тұжырымдардың мән-маңызы ашылуы керек. Ол әлемнің кең таралған негізгі тілдеріне барлық бояуын сақтай отырып аударылуға тиіс. Бұған біз толық қол жеткізе алдық деп айту қиын. Нағыз ұлт ақындарын өзге тілдерге аудару – оңай шаруа емес. Аудармашы да сол ойшылдың деңгейіндегі талант болуы керек. Біздің абайтанушы ғалымдарымыз, тіл мамандары мен жанашыр азаматтар осы мәселеге ерекше мән бергені жөн.

Абай – әлемдік деңгейдегі ойшылдардың қатарындағы ғажайып тұлға. Шынында да, дана ақын шығармалары тек қазақтың ғана емес, бүкіл адамзат баласының рухани өмірін жан-жақты байыта алады. Өйткені Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл – классикалық үлгідегі өнегелі ойлар шоғыры. Нақыл сөз, ғибратты сөз, ғақлия сөздер деп әрқилы аталғанымен, бұл – ерекше жанр.

Абай өзінің қара сөздерінде адамзат баласына ортақ мұраларды дәріптей отырып, рухани биікке құлаш сермеп, алысқа қанат қаққанын көрсетеді. Оның қара сөздерінің арқауы – кісілік, мәдениет, ізгілік. Хакім Абайдың қара сөздеріне балама еңбек іздесек, француз ойшылы Монтеньнің жазбалары ойға оралады. Десек те, Монтень өз болмысы мен адам тұлғасы жөнінде көбірек ой толғаса, Абай қара сөздерінің басты миссиясы – ойлану, өзгеге ой салу, мақсатты ұстанымға айналдыру. Демек, ұлы ойшылдың қара сөздері – аса құнды еңбек.

Әлемдік мәдениетте Абайды қаншалықты жоғары дәрежеде таныта алсақ, ұлтымыздың да мерейін соншалықты асқақтата түсеміз. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі баршаға ой салуға тиіс.

Дүние жүзінде ғылым мен білімнің түрлі салаларын дамытуға зор үлес қосып, бүкіл адамзатқа ортақ ойшыл ретінде танылған тұлғалар баршылық. Мысалы, Қытай дегенде Лао-цзы мен Конфуций, Ресей дегенде Достоевский мен Толстой, Франция дегенде Вольтер мен Руссо бірден ойға келеді. Сол сияқты шетелдіктердің бәрі бірдей Қазақстан дегенде бірден Абайдың есімін атайтындай дәрежеге жетуіміз керек. Өзге жұрт «Қазақ халқы – Абайдың халқы» деп, бізге ілтипат білдіріп отырса, зор мәртебе болары анық.

Абайды қалай дәріптесек те жарасады. Оның ғибратты ғұмыры мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-өнеге. Абайдың адам мен қоғам, білім мен ғылым, дін мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтпайды. Өйткені ақынның мұрасы – бүкіл адамзат баласының рухани азығы.

Қазақ елі барда Абай есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз.

Ең алдымен, Абайды ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттауымыз керек. Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Сондықтан, Абайды жаңа Қазақстанның бренд ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Бұл – бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы.

https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy

Биыл ұлы Абай Құнанбайұлының туғанына 180 жыл толады.

Абайдың 180 жылдық мерейтойын лайықты атап өтуіміз керек. Мен осыдан бес жыл бұрын ұлы ойшылдың туғанына 175 жыл толуына орай Семейде абайтанушы ғалымдармен кездестім, сол кезде Абай институтын құру туралы ұсыныс айттым.

Бүгінде бұл бастама цифрлық платформа форматында іске асырылды, яғни біздің диаспоралар мен басқа да шетелдіктерге қазақ тілін үйрету құралы ретінде жұмыс істеп тұр.

Енді осы жобаны толыққанды мәдени-ағарту мекемелеріне айналдыру қажет. Бұл құрылым Конфуций, Гете, Сервантес институттары сияқты жұмыс істеуі керек.

Абай институты негізгі серіктес елдердің бәрінде төл мәдениетімізді насихаттайтын орталық болуға тиіс. Бірқатар елде, мысалы, Қытай, Түркия, Моңғолия және басқа да мемлекеттерде осындай орталықтар ашылатын болды.

Қасым-Жомарт ТОҚАЕВ

IV Ұлттық Құрылтайда сөйлеген сөзінен.

2025 жылғы 14 наурыз.

*Абайды қалай дәріптесек те жарасады. Оның
ғибратты ғұмыры мен шынайы шығармашылығы
– қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-
өнеге. Абайдың адал мен қоғам, білім мен ғылым, дін
мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет
пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан
ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңызын
жоғалтпайды. Өйткені ақынның мұрасы – бүкіл
адамзат баласының рухани азығы.*

Əлихан БӨКЕЙХАНОВ

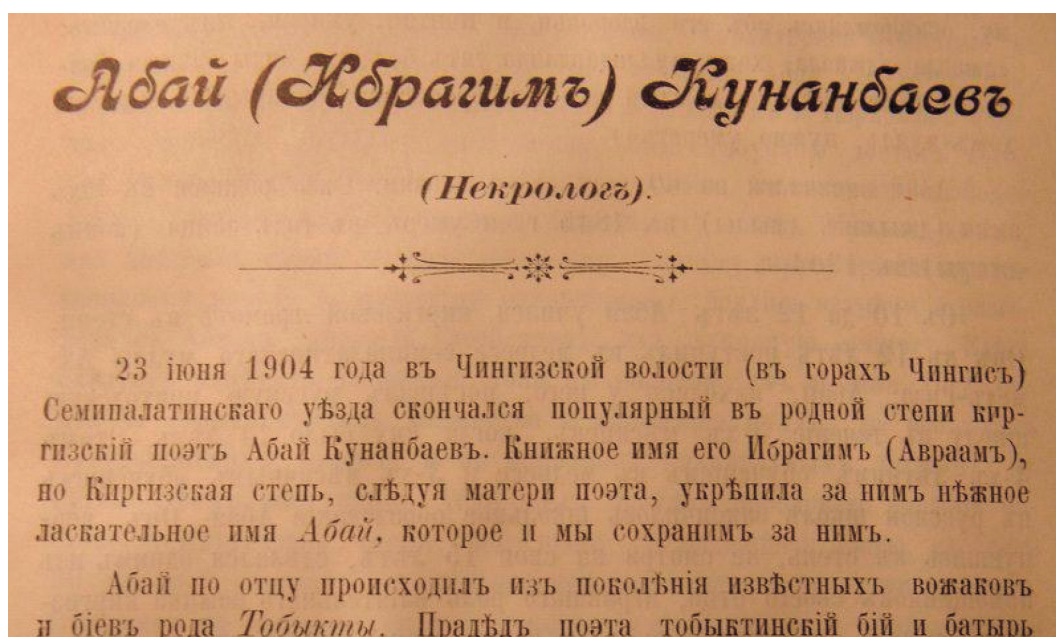
Алаш қозғалысының жетекшісі,
Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы,
тарихшы-ғалым, публицист, этнограф

*Абайды баспасөзде алғаш танытқан тұңғыш
абайтанушы – Əлихан Бөкейханов.*

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВ

1904 жылы 23 маусымда Семей уезінің Шыңғыс болысында (Шыңғыстауда) даланың сүйікті ақыны Абай Құнанбаев дүние салды. Негізгі хатқа түскен аты Ибраһим (Авраам) болса да, қазақ даласы шешесінің еркелетіп қойған нәзік үнді есімімен Абай деп атап кеткендіктен, біз де солай қолданамыз.

Абай әке жағынан алғанда Тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында XVII ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген. Ат төбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп әкеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың қазақтары да жүгініп дауларын шешкізді. Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазақтарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана тән лауазым Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің соңында Мәскеуге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулақ салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі.

Абайдың шешесі Ұлжан да Бошан руының затты тұқымы Бертістен тарайды. Ол да Ырғызбай сияқты Қаракесек руы Қарқаралы уезіндегі Қу, Едірей, Мыржық тауына бастап келген Абайдың шешесі Ұлжанның төркіні Қантай мен Тонтайдың есімі қазақ даласына кеңінен мәлім.

Бірде Қантай бай ұзақ ауырады. Қожа мен молдалар жиналып, оның көңілін сұрайды. Сонда Қантай жан-тәсілім беріп бара жатып «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесек болмас» - депті.

Абай 60 жасқа қарағанда қайтыс болады. Ол 1845 жылы (жылан жылы) туып, 1904 жылы (қоян жылы) қайтыс болды.

Абай 10-12 жас аралығында қазақ даласында жүріп хат таниды. Ал 12 жасында Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай 14 жасында сонда жүріп үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және үш айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектепте оқуы аяқталады. Ол далаға қайтып келген соң 15 жасында қазақ руларының арасындағы беделі зор, 1822 жылы Сібір қазақтарының басқару ережесіне сай монополиялық күшке ие болған сұлтан тұқымдарымен саяси билік тартысына түскен өз әкесінің қасына еріп ел ісіне араласады. Бозбалалық жасына қарамастан Абай сол кездегі қайраткерлердің арасынан көрнекті орын алып, бидің заманының өткеніне қарамастан оны ел-жұрт би етіп сайлайды. 20 жасқа жеткенде Абай от тілді шешен, халық өмірі мен әділет салтын, қазақ даласындағы атақты билердің әр істі шешкендегі төреліктерін жақсы білетін ділмәр атанды. Өзінің білуге құштарлығы мен зерделілігінің арқасында, қазақтың ғұламаларының халық аузындағы сөздерін, мақалдарын, ертегілері мен нақылдарын меңгереді. Абай билердің шартты түрде сайланбай, талантымен бағаланатын ескі заңы кезінде өмір сүрсе, артистер мен жазушылардың даңқы сияқты атақты би атанар еді. Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманның талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түрік тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табаңдылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен қасиетті біліммен сусындады. «Молда мен қожалар туралы далаға кең таралған аңқау елге арамза молда» деген мақалға орай олар өздерінің жан дүниесінің пасықтығын әшкерелеуден қорқып Абаймен кездесіп, сұхбаттасудан қашқақтап жүретін. Осы арада Абайдың ислам дініне қатынасын да айта кету лазым. Ол өзінің өлеңінде молдалардың арамзалығы мен алаяқтығын сынап, мұсылмандық жолмен күніне бес уақыт намаз оқуды мінейді. Осы арқылы барлық діни ғұрыпты ұстанатын, әсіресе, 30 күн рамазан айындағы оразамен тәулігіне бес уақыт намаз оқуға қарсы келеді. Құнанбайдың семьясындағы діни пікірлер мен ғұрыптар, әкенің үстемдігінің күші – Абайдың әдет-ғұрыптарының бүркеншек қасиеттерін сезінуге жол ашты. Абай 30 жасында барымтаны жойып, өзге рудың байларымен туысқандық пен достыққа ұмтылған Абай өзінің барлық қабілеті мен білімінің арқасында басты тізгін ұстаушы болады.

Абай өз Отанының сом алтыны еді, дауға да, партия таласында да әділ төрелік айтты.

Абай 14 жасынан бастап сықақ өлеңдер шығарды. Ол жастар арасында кең таралғанымен, оған онша мән берілмеді. Негізінде дала атқамінерлерінің «ақын» деген атты иемденуден қашқаны әсер етсе керек. Қазақ сұлтандары өздерінің арасынан бақсы мен ақын шықпағанын мақтанышпен айтатын. Кейін ақындық жолға түскен Абай қазақ ақындарын өнерді байдан мал қалап алуға жұмсағанын сынап, өлеңші-сымақтардан өзін аулақ ұстады.

Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта зарлап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,

Абай – қазақ
халқының теңірқазығы

Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап, құдай қарғап.
Қайда бай, мақтаншаққа берген таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.

Міне, қазақтың суырып салма «ақынсымақтарына» берген бағасы. Абай қазақ тіліне «Евгений Онегинді» аударды, оның ішінде аудармашының өзі ән шығарған «Татьянаның хаты» қырда үлкен сүйіспеншілікке бөленді. 1899 жылы Көкен болысының әнші қазағы Әділхан бізге «Татьянаның хатын» скрипкаға қосып орындады. Бізді таңқалдырғаны «Татьяны қайдан білесің» дегенде, Әділхан өзін нұсқап қойып, орыстың өзі сияқты Пушкин деген ақыны болыпты, ол Татьяна сұлудың Онегин деген жігітті сүйгенін айтып хат жазғанын жырлайды. Сол кеште Әділхан бізге Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңін әнмен айтып, сонымен қатар Лермонтов өмірге риза болмаған, ал Пушкин оған данышпанша қарады деп түсініктеме береді. Осы жолдардың авторы соңынан Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан аударған өлеңдерін домбырамен қосып айтқан бірнеше ақындарды кездестірді. Абай Толстой мен Салтыковтың талантына бас иді. Орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларына арнап, қазақ балаларының парақор болуға ұмтылғанын сықақ етіп, Толстой мен Щедриндей болуға меңзейді.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұрып тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Өткеннің орнын толтыру үшін Абай өз балаларын орыс мектептерінен оқытып, өзге қырғыздар сияқты шен-шекпенді емес, білімді уағыздады. Абай өзінің балаларын оқуға тәрбиелеу туралы былай деді:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

Екінші баласы Әбдірахман қалалық училищені бітіргеннен кейін Абай оны жылына бірнеше жүз сом қаржы шығара отырып, реальды училищеге береді. Абай оқу үшін осыншама көп ақша шығарған алғашқы қазақтың бірі. Әбдірахман Тюменьнің реальды училищесін тәмамдаған соң Петербургтегі технологиялық институтқа аттанады. Онда бір танысының (Лосевский мырзаның) кеңесімен Михайлов артиллерия училищесіне түседі. Өкінішке орай өз еліне қамқорлығы тиеді деп үміт еткен Әбдірахман артиллерия академиясына баруға дайындалып жүрген кезінде 1895 жылы өкпе ауруынан қайтыс болады.

Орыс әдебиетімен танысу Абайға үлкен әсерін тигізіп, қазақтың ұсақ-түйегінен аулақ, оқу мен өлеңге берілген қазақ ақыны болады. Өкінішке орай өлеңдерін жинамады. Абай айтқан әрбір сөз бен қағаз бетіне түскен өлеңін жастар іле жаттап алды. Әсіресе Абайдың сатиралық өлеңдері қырғыз даласының түкпір-түкпірінен қарап, өз талантының тәсілін түсіндірді.

Жан көрінбес көзіме,
Арғын, найман жиылса.
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.

Жоғарыда көрсетілгеніндей, Абай соңғы кезде қоғамдық істерге араласпады, оның жаулары сонда да оны қудалауын тоқтатқан жоқ. Өзінің көп көлеңкесінде қалғанын келесі шумақтар арқылы жеткізді.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді жек көрмедім.

1904 жылы 14 мамырда Абайдың сүйікті ұлы Мағауия қайтыс болды. Кезінде денсаулығының нашарлауына байланысты сүйікті баласын қалалық училищеден қайтарып алған болатын. Бұл қаза Абайды қатты қайғыртып, ешкіммен сөйлеспеді, көптен өзін жырақ ұстады. 40 күннен кейін өзі де дүние салды. 1893 жылы жазған өлеңдері алдынан шыққандай көрінді:

Жүрегімді құм қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп зерлепті,
Бәрін сынап сандалған,
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алданыш сұм жалған,
Басқа тиді байқадық,
Тағы бар ма айтарың,
Нанғыш болсаң енді нан.

Абайдың өз шығармалары мен Пушкиннен («Ев. Онегиннен үзінді»), Лермонтовтан, Крыловтан жасаған аудармаларын ұлы Тұрағұл жинап, таяу арада императорлық Россияның географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шығарады. Өлеңдерінен көрініп тұрғандай Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ.

Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді...

1905 ж.

*Мегінде, адам баласы адам баласынан
ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ.*

Абай

Ахмет БАЙТҰРСЫНОВ

Ұлт ұстазы, ақын,
әдебиет зерттеуші ғалым,
түркітанушы, публицист, аудармашы

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, құты, жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан, Абайдың сөздері кітап болып басылып шыққанша Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді.

Қай жерде ақындар жайынан я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. Абайдың сөзін көрмей тұрғанда, мақтағандарына сенбей, қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінезі болушы еді, мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолдаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім.

1903-ші жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Көп сөздерін ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың ара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғаны біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр тиетіні рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда, айып жазушыда емес, оқушыда. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түсіндіріп, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Оның сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі оқулыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыны да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардан оқшау, олар сөзінен үздік, артық. Ол оқшаулық, басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған. Абайдың қандай болғанын көзбен көрмесек те, көргендердің айтуынан білеміз. Сөзінің қандай екендігін сөйлеген соң, өзінің де қандай екенін айтып, түсіндіріп өткеніміз теріс болмас.

Абай Семей облысының қазағы, руы Тобықты. Ұлы атамыз Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қолбасы батыры, ел ағасы би екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркі ханнан елін ертіп ауып келіп, Шыңғыс тауы малға еніпті деп, қоныс еткен екен. Кіші атасы Өскенбай би ел арасында ғаділ би атанған. Өз елі түгіл, басқа алыс елдер де араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің жұртына келіп бітіседі

екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт аузында қазақтың бас адамдарының бірі болған. Қазақты билер билеп, сұлтандардан төрелерден қойылып тұрған заман, солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам екен. шешесі Ұлжан бәйбіше Қарқаралы уезіндегі Әбдірей, Тыржық деген жердегі Қаракесектің Бошан руынан, Бертіс тұқымынан. Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, әзілге Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен киіп, аты шыққан адамдар нәсілінен. Тонтай малды адам екен. Ауырғанда өзгелерден гөрі қожа, молдалар жиірек сұрайтынын байқап жүреді екен. Өлер жолы келіп, ауырып жатқанда молдалар көңілін сұрай келіп отырғанында айтқан: «Баяғыдан бері жазыла-жазыла қожа, молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас», - деп.

Абай 1845-ші жылы туған. Жылы жылан екен. Ибраһим деген атын бұзып, Абай деп ат қойған шешесі екен. Шешесінің сүйіп қойған аты ел арасында шын атынан көбірек айтылады. Абай 10 жасынан 13 жасқа шейін қырда мұсылманша оқыған. 13 жасқа шығарда Семейде Ахмед Ризаның медресесінде оқыған. Медреседе оқып жүргенде 3 айдай орысша да оқыған. 4 жыл мұсылманша оқып, 3 ай орысша оқып, сонымен оқуды қойған. 15 жасында-ақ, балалық қылмай, үлкендердің қатарына кіре бастаған. Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда, Абай әкесіне серіктікке жарай бастаған. 20 жасында ел ішіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің билігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, көсемдердің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұнасымды әзілдер, мақалдар, мысалдар сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, тасың (таспен) би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді», - деп, Абай жұрттың онысына көнбей, таласқан. Сөйтіп, партия алаңына кіріп кеткен, өнер, білімін партия ісіне салған. Білімінің қызығын жалғыз ғана Тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки, сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына, ондай болудан Құдай сақтаған. 80-ші жылдарда жер аударылып барған Михаэлис деген бір білімді кісімен, қазақ ғұрпындағы қағидаларды жиюға елге шыққан Гросс деген екеуімен Абай таныс болған. Бұлар Абайдікіне қонаққа келіп-кетіп жүрген. Абайдың тегін адам емес екенін байқап, олар болыстықтан гөрі жақсырақ нәрсе барлығын Абайға сездірген. Абайдай зерек адамға жөн сілтесе болғаны, онан арғысын өзі іздейді.

Олар орыстың атақты ақындары Пушкин, Лермонтов, Некрасов барлығын, қара сөзді келістіріп жазғыш Толстой, Салтыков, Достоевский барлығын, сөз сыншысы Добролюбов, Писарев барлығын Абайға білдірген кітаптарымен таныстырған. Өлең жазып Пушкин, Лермонтов, Некрасовтар қазақтың би, болыстарынан гөрі қадірлі екендігін Абайға түсіндірген. Ғылымды өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін Абай енді ұққан. Ақындық, өлеңшілік ел көзіне қадірсіз ол кемшілік ақындық пен өлеңшілікте емес, ақындық пен өлеңшілікті орнына жұмсамағандықта екендігін, өлеңшілікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы, тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кететінін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен.

Абай жас күнінде күлкі үшін қалжың өлеңдер, қыздарға өлеңдер жазған, есейген соң арланып, тастаған Михаэлис пен Гроссқа кез болмаса, сол күйімен кетер еді. Қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай терең сөздер жерге көмілер еді?! Абай сөздері – қазаққа зор бақ. Бетін түзеп, жөндегісі келген кісілерге де, сілтеген жолды ылақпай тұп-тура тапты, адамға да қазақ балалары талай алғыс берер. Орыс адамдарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрметпен, көзқараспен күтіп алып, тор түгіл, тақтан орын берген. Бірақ сөзден өлеңнің таққа мінгендей артықшылығы қанша оны да көрсетіп, айтып қойған. Айтушы мен тыңдаушы көбі надан болғандықтан, өлең болып айтылып, жүргендердің көбі өлең емес екендігі, өлең жаман болса да, келістіріп жазушылары ішінде бірен-сараң екендігі, жұрт мағыналы, маңызды, терең мағына

жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа ұнамсыз тиіп өте шығатын жеңіл сөздерді тындауға құмар Абайдың өлең жайын жазған сөздерінде көрсетілген.

Сонымен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға неден екендігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да, орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңі қай тарапынан да болса толық. Жалғыз-ақ міні бар. Ол мін – өлең бунақтары тексеріліп орнына қойылмағандық. Оның оқығанда я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді, мысалы, төселіп, желіп келе жатып шоқытып кеткен сияқты, тайпалып жорғалап келе жатып текіректеп кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтары алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса, түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын. Кейбіреулердің айтатын «ауырлығы бар» деген сөздер, ол өлеңнің қисынын келтіре алмағаннан емес, өрнегінің жаңалығынан, қазақ өлеңдерінің дағдылы түрінен басқарақ болған соң, оқушылар жаттыққанша жатырқайды. Сонан ғана ауыр сияқты көрінеді.

Бірінші қатарда, оңнан солға қарай Ахмет Байтұрсынов, Мұқан Жакежанов, Көкбай Жанатаев, Тұрағұл Абайұлы, Жақабай Өтіков.

Екінші қатарда, оңнан солға қарай Жұбандық Болғанбаев, Міржақып Дулатов, Қажымұқан Мұңайтпасов, Сейдірахым Қадірбаев, Елдес Омаров.

Абайдың өзі тексергіш болған соң, оның өлеңін тексеріп, қата шығарып ешкім жарыта алмайды. Абайдың қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады:

Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы.
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол - ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.
Әуелі аят, хадис - сөздің басы,
Қосарлы бейітсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын Пайғамбар мен оны Алласы.
Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мінәжат уәлилердің зарналасы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.
Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?
Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар, Құдай қарғап.
Қайда бай, мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.
Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел!
Сендерге де келейін енді аяңдап.
Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалпы өлең емес, көп нәрсені Абай сөз қылған; сол сөздерінің ішінде Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз. Абай сөзінен Әбубәкірдің «шайды, кебісті әркім тұтынып кеткені асылды қорлау болды» деп қайғырған сөздері табылмайды. Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Мысалы, «Аттың сыны» деген өлеңінде сыпайышылық жүзінен құлаққа жағымсыз тиетін сөздер бар; бірақ аттың сынына керек мүшелері болған соң, оларын айтпаса, аттың сыны толық болып шықпас еді. Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығаныңда, көз алдыңда сол жақсы аттың өзі тұрғандай, пішіні келіп елестейтіні, жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар» деп, таяқтан тартынбаған.

*Барлық қазақ
Абайды танып-білуі керек*

Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалпында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Еуропа білім иесілерінің кітаптарын оқыған. Тәржіма халін, жазушы Ғалихан Бөкейхановтың айтуына қарағанда, Абай Спенсер, Луис, Дрепер деген Еуропаның терең пікірлі адамдарының кітаптарын оқыған. Өлең жазушылардан орыстың Лермонтов деген терең пікірлі ақынының өлеңдерін сүйіп оқыған. Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың өлеңдерін мың қайтара оқып, жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасын түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар, құты, осының мағынасы не деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, ол пікірді сөзбен келістіріп айтуында еш кемшілік жоқ. Түсіне алмаса, ол кемшілік оқушыда. Сондай түсінуге қиын көретін сөздерінің бірі мынау:

Көк тұман алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат та, сурет те жоқ, көзім талған.
Ол күндер өткен күнмен бәрібір бос,
Келер, кетер, артына із қалдырмас.
Соның бірі – арнаулы таусыншық күн,
Арғысын бір-ақ Алла біледі рас.
Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе, өлсін, оған беки!
Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күнде-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен -
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.
Адам ғапыл дүниені дер «менікі»,
«Менікі» деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда, ойла, болады не сенікі?
Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.

Көптің қамын әуелден
Тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.
Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек:
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек.
Ғадәлет пен мархамат - көп азығы,
Қайда көрсен, болып бақ соған көмек.
Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін дағы тереңінде.

1897-ші жыл.

Абайдың осы сөзінің дұрыс емес, қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Ішіді дұрыс, түзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді.

Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайдың сөздері 1909-шы жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа тарамай жатыр. Басылған кітап Ақмолада, Семей болысынан басқа облыстарға таралмай жатқаны кісі таң қаларлық іс. Абайдың сөзін Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай, кілі қазақ баласы бар уалаяттардағы кітап сатушылардың бәрінің де магазиндерінде жүргізу керек еді. Абайды қолымыздан келген қадарлы жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз.

«Қазақ» газеті. №43. 1913 ж.

*Адамның көңілі шын мейірленсе,
Білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі.
Шала мейір шала байқайды.*

Абай

Мұхтар ӘУЕЗОВ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

«Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!..»

Абай болашақ ұрпаққа сөзін осылай арнады. Бұл өткеннің құлазыған ғасырларынан өзіне бейтаныс, басқа, бірақ жарқын болашаққа сенімді жол салған ақынның айтқан сөзі еді. Даланы торлаған надандық түнегіне ол шам-шырақтай сәуле төкті және таңы атып, күні шығатын жаққа апаратын жолды өз халқына талмастан көрсетті.

Иә, өзі өмір кешкен және өлең жазған ғасыр үшін Абай жұмбақ болды. Ал ол біз үшін жұмбақ па?

Біз Абайды қазір қараңғы жұмбақ ретінде емес, қазақ әдебиетінің шам-шырағы ретінде қабылдаймыз. Социалистік ұлы Отанның өзара ортақ идеяларымен, күресімен, жеңістерімен туысып кеткен халықтары Абайды қастерлеп еске алады.

Ақынның қайтыс болғанына елу жыл өтті. Бірақ біз үшін Абай өткен күннің ғана ақыны емес, халықтың алға қарай қажырлы ұмытылуында ақын онымен бірге болды - ал мұндай ақын өлмек емес, өйткені оның шығармаларына уақыт шек қоя алмайды.

Қазақ халқы бір кезде адамның өмірін мүшелмен санаған. Ал поэзияның аңыз болған қайнары Әбілхаяттан мәңгі суын татқан жыршы үшін мүшел ғасырлармен өлшенеді. Өзінің еңбегін жете бағаламаған және аз түсінген замандастарын артқа тастап, Абай дәл бүгінгідей, біздің қасымызда тұр.

Халқының күресі мен азабын, тағдырын өз үлесіне алған ақынның есімін біздің әділетті совет халқы аса қастерлейді. Абайдың қайтыс болғанына елу жыл толғанын атап өте отырып, біз ақынның уақыт сынынан мүдірмей өткен ұмытылмас, қымбатты және ұлы мұрасын еске аламыз.

Өзінің көптеген тұстастарының айтуына қарағанда Абай өлеңді өте ерте, он екі жасынан бастап шығарған. Оның бұл кезеңде шығарғандарының көпшілігі бізге жеткен жоқ. Абайдың жас кезіндегі өлеңдерінің кейбіреулері және бірқатары ұмытылған, болмаса жоғалып кеткен, шығармаларының аттары ғана сақталған. Мысалы, сүйікті қызы Тоғжанға арналған өлеңдерінің тек бастапқы жолдары ғана белгілі, жас Абайдың ақын қыз Қуандықпен айтысуының ауызша мазмұны ғана сақталған. Қазақстанда ол кезде жазу, сызу нашар дамыған болғандықтан бізде Абайдың жас кездегі өлеңдерін сақтаған, оның өмір тарихын баяндайтын, тұстастары жазған мемуарлар, хаттар, жазбалар жоқ. Үстем тап өкілдерінің ақынға деген қатынасының да салқыны бұған аз тиген жоқ. Егер халық поэзияны терең қастерлеп, ақын атын жоғары бағаласа, ру байлары: «Құдайға шүкір, біздің рудан бір де ақын, бір де бақсы шыққан жоқ» деп күпінетін. Поэзияға осындай көзқарастың әсерімен Абай өзінің көптеген өлеңдерін жақсы достарының атынан таратқан.

Ру таластарының қым-қуыт дау-жанжалына амалсыз араластырылған Абай әкесінің әділетсіздігімен, қаталдығымен келісе алмады және көп істерге, әкесінің ырқына көнбей, әділ үкім шығарып отырды. Абайдың халық арасынан шыққан адал, ақылгөй адамдармен дос болуы және жас кезінен бастап орыс мәдениетіне бой ұруы Құнанбайға ұнамады. Қатал, айлалы әке мен әділетті, қайсар баланың арасында елеулі тартыстар жиі-жиі болып тұрды.

Жиырма сегіз жасқа келгенде Абай әкесімен біржола ажырасады. Ол енді тағдырын өзі белгілей алатын болады. Абай, ең алдымен, орыс тілін үйренуге қайтадан бет бұрады.

Оның жаңа достары, негізінен, кедей рулардан шыққан талантты жастар, ақындар, жыршылар және орыс интеллигенциясының таңдаулы өкілдері болады. Есейген, мәдениеті өскен Абай орыстың классикалық әдебиеті мен Шығыстың халық творчествосын оқи бастайды.

Отыз бес жасқа келгенде ғана Абай творчествоға қайта оралады. Бірақ бұл кезеңде де Абай өз өлеңдерін жас достарының атынан таратады. Тек 1886 жылы, қырық жастан асқан соң «Жаз» деген атақты өлеңін жазғаннан кейін ғана Абай шығармаларына өз атын қояды.

Отыз жастарға келгенде Абай феодалдық-рулық ортадан біржола түңіледі. Ол патша үкіметі тұтандырып отырған рулық тартыстың халық үшін өте ауырға соғатынын анық көреді.

Нағыз акын, әрі патриот Абай халыққа оның неге қасірет шегетінін түсіндіруге тырысты. Өзінің өлеңдерінде ол феодалдық-рулық билеп-төстеушілерді аяусыз әшкерелейді және халықты өнер-білімге шақырады.

Абай орыстың жер ауып келген жетпісінші-сексенінші жылдардағы революционерлерімен танысады. Олар – революцияшыл интеллигенциясының өкілдері, Чернышевскийдің жолын қуушылар еді. Солардың бірі Е. П. Михаэлис - Шелгуновтың жақын досы, белсенді қызметтесі болған.

Михаэлис те, сондай-ақ Семейге кейінірек жер ауып келген оның пікірлестері де жас адамдар болатын. Абайдың олармен таныстығы кешікпей үлкен достыққа айналады. Орыс достары Абайдың өз бетімен білім алуына ерекше назар аударып, зор көмек көрсетеді. Олар Абайдан қазақ халқының тарихы, поэзиясы, әдет-ғұрпы және искусствосы жайында көп мәлімет алады, өздеріне бейтаныс өлкенің табиғи-географиялық, экономикалық жағдайларын, тұрмысын зерттейді. Мешеге қалған қиырдағы өлкеге орыс мәдениетін тұңғыш таратушылар да, халықтың өмірі мен тұрмысын өзгертудің, оны ағартудың жақтаушылары да солар болды. Біз Михаэлистің көптеген еңбектерін және Леонтьевтің «Обычное право у киргизов» деген көлемді зерттеуін білеміз. Орыстың демократиялық интеллигенциясының бұл өкілдері халықты ағартуды царизмге қарсы күрестің маңызды құралы деп санады. Абай сияқты адамдарды орыс әдебиеті классиктерінің және орыс мәдениетінің басқа да алдыңғы қатарлы өкілдерінің мұрасымен таныстыру - олар үшін, әрине, маңызды міндет болды.

Абайдың бұл достары орыстың ұлы жазушылары мен алдыңғы қатарлы саяси-әлеуметтік қайраткерлерінің еңбектері мен ойларында бейнеленген орыс халқы туралы шындықты қазақ өлкесінің қалың еңбекші бұқарасына жеткізуге тырысты. XIX ғасырдағы азаттық идеяларға толы орыстың классикалық әдебиетінің асқан гуманизмі мен терең революцияшылдығы, оның царизмге қарсы өшпенділігі, оның езілген бұқараны қорғап көтерген өшпес дауысы Сибирьде де, Қазақстанда да қоғамдық ойды өмірге оятты, тәрбиеледі.

Ал, Абай болса қазақ халқының ғасырлар бойғы қараңғылықтан құтылатын бірден-бір дұрыс жолы – орыс және қазақ мәдениетінің жақындасуында деп білді.

Ұлы ақын-ағартушы халықтардың туысқандығы мен достығы идеяларын жақтаушы болды. Өзінің өлеңдерінде ол қазақ халқына орыс халқын патша отаршылдарынан айыра білуді көрсетуге тырысты.

«...Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп, жылмаңдықты демес бұрыс.
Жылпылдақтап айрылып, сенісе алмай
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.
Сенімі жоқ серменде сырды бұзды.

Анық таза көрмейміз – досымызды.

Қылт етпеген көңілдің кешуі жоқ,

Жүрегінде жатады өкпе сызы.

Дос асықтың болмайды бөтендігі

Қосылған босаспайды жүрек жігі...»

Орыс халқының рухани мәдениетінің, нағыз бағалылықтарын тауып, таныған шақта Абайдың ой өрісі мейлінше кеңейді. Абай А.С. Пушкин мен М.Ю. Лермонтовтың, И.А. Крыловтың, М.Е. Салтыков-Шchedрин мен Л.Н. Толстойдың құштар ардақтаушысы болады. 1886 жылдан бастап ол Крылов, Пушкин, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аударады.

Абай тек қана ақын емес, сонымен бірге музыкант, қазақтың халық музыкасын терең білген, жете бағалаған адам болды. Ол бірқатар мелодиялар шығарды. Ақынның мелодиялары, негізінен, оның қазақ поэзиясына жаңалық енгізген өлеңдеріне («Сегіз аяқ», «Алты аяқ», т. б.) арналған еді. Ол өзінің «Евгений Онегиннен» жасаған үзінді аудармаларына да осындай мелодиялар шығарған. 1887-89 жылдарда Пушкин есімі және оның геройлары Онегин мен Татьянаның есімдері сол әндермен бірге бүкіл далаға кең таралды, қазақ халқы үшін қазақ ақындары мен қазақтың эпикалық поэмаларының геройларындай сүйікті, жақын болып кетті.

Сексенінші жылдардың аяқ кезінде ақын, ойшыл, музыкант Абай халық жақсы білетін әрі аса қадыр тұтатын кісі болады. Оған тіпті алыс жерлерден ақындар, музыканттар, жыршылар келеді. Даңқты Біржан, соқыр ақын Ажар, Қуандық, Сара және басқалар оның өлеңдерін бүкіл кең далаға таратады.

Мұқа, Ақылбай, Кәкітай, Мағауия сияқты жас таланттар, ақындар, жыршылар Абайдың төңірегіне топталады. Олардың кейбіреулері Абайдан үлгі алып, өздігінен білімін көтереді, орыс әдебиетін оқып үйренеді, тарихи, романтикалық және салт поэмаларын жазады.

Абайдың маңына тек қазақтар ғана емес, шығыс халықтарының қуғынға ұшыраған (көбіне татар жастары), азат ойлы адамдары да келеді. Сибирьдегі ссылқадан өз еліне қашып бара жатқан кавказдықтар Абай аулында айлап жатып қонақ болады, Абайдың ауылы бірте-бірте Шығыстың прогресшіл ойдағы, алдыңғы қатарлы адамдары келетін орталыққа айналады.

Абайдың талантын бағалаушылардың саны жыл сайын молая береді. Тек Абайдың өз өлеңдерін ғана емес, сонымен бірге оның достарының да шығармаларын ел ішінде көшіріп алып, жаттап, әнге қосып айтады. Батыс және орыс жазушыларының Абай оқыған романдарының мазмұнын тыңдаушы – ертекшілер ауызша түрде бүкіл далаға таратады.

Абайдың және оның достарының ақындық, ағартушылық және әлеуметтік қызметі феодалдық ауылдың ескілігіне, рушыл даугерлерге, халықты қанаушыларға және соларға сүйенген царизмге қарсы бағытталады.

Абайдың еңбектері, оның әлеуметтік қызметі және үстем тапқа өшпенділігі, царизмнің сенімді жалдаптары дала феодалдарының ызасын келтірді. Олар білімді, кайсар ақын ту еткен идеяларға және ақынның өзіне қарсы лас, зұлымдық тартыс жүргізді. Абайдың бұл жаулары чиновниктермен, билеуші таптың интеллигенциясымен бірлесе отырып қимылдады.

Абай царизм үшін қауіпті адам қатарына, Далалық өлкенің генерал-губернаторына дейін жетеді. Шындықтың батыл жаршысы, әлеуметтік тәртіптің әшкерелеушісі болған ақынды приставтар, урядниктер, болыстар үнемі аңдуға алады.

Бірақ ақынның жаулары халықтың Абайға деген сүйіспеншілігінен қаймықты, сондықтан да олар ақынға қарсы ашық қимыл жасай алмады. Олар тартыстың не бір опасыз түрлерін пайдаланды. Ру басыларының бірі, Абайдың қас жауы – Оразбай өз маңына даланың Абайға қарсы азулыларының барлығын топтайды. Олар ақынның достарын қудалады, ал Абайдың үстінен губернаторға, уезд бастықтарына, патша соттарына айыптау арыздар, домалақ хаттар жолдады, ақынның өз басын «ақ патшаның жауы», «бүлікшіл», «әкелер мен ата-бабалардың әдет-ғұрпын, салт-жоралғысын бұзушы» деп кіналады. Осындай арыздардың салдарынан бірде Абайдың аулына Семей қаласы полицмейстрінің өзі жанына жандармдар отрядын ертіп келіп,

тінту жасайды. Ал, 1897 жылы билеушілердің көрінеу-көзге демеуімен феодалдар Абайға қарсы опасыз қастандық жасайды.

Семейдің губернаторы да Абайға талай рет көзін тікті. Бірақ ақынның ез халқы арасындағы беделінен қаймығып, ол Абайды жер ауып келген достарынан айырумен, олардың тығыз байланысын үзумен ғана шектелді.

Бірақ Абайды халықтан бөліп алуға болмайтын еді. Тіпті алыстағы уездерден көптеген адамдар Абайды іздеп келіп, ақыл-кеңес сұрайтын. Ру арасындағы үлкен-үлкен дау-тартыстарда ел ең әділ би Абайдың үкіміне, соның төрелігіне құлақ асатын.

Абайдың әлеуметтік қызметі мен ақындық шығармалары дала жастарының арасында, әсіресе, белгілі болды. Көптеген жиындарда, ойын-тойда, қыз ұзатып, келін түсіргенде жыршылар мен ақындар Абай өлеңін айтатын. Абайдың өз аулының қыздары ұзатылғанда өздерінің жасауларының ішінде Абайдың өлеңдері мен поэмаларының, нақыл сөздерінің қолжазба жинақтарын ала кететін болған. Мысалы, Әсия, Уәсила, Рахила сияқты және басқа да қыздардың сондай қолжазба жинақтары осы күнге дейін сақталған.

Абайға орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық, халықтық-демократиялық ой-пікірінің таңдаулы дәстүрлерінде тәрбиеленген, өз ісінің болашақ мұрагері, талантты баласы Әбдірахманның өлімі аса ауыр қайғы болып тиеді. Оның өліміне арнап Абай көптеген әсерлі өлеңдер шығарады. Бұл өлеңдерде ол өзінің баласынан ғана емес, сонымен бірге үміткер досынан, мұрагерінен айрылған әкенің, халық бақыты үшін күрескердің қайғысын білдіреді.

Топас, дөрекі жауларының қуғынына ұшыраған, ауыр тартыс қалжыратқан Абай ауыр өлімнің қайғысынан серпіліп болмай-ақ, тағдыр оны тағы да қатты соққылайды: Абайдың екінші баласы, талантты ақын – Мағауия қайтыс болады.

Осындай бақытсыздық қатты жаншып, еңсесі түскен Абай өзінің қайғы-қасіретінен бой жаза алмайды, Мағауия өлгеннен кейін қырық күн өткен соң, алпыс жасқа қарағанда, өзінің туған даласында ақын қайтыс болады.

Абайдың сүйегі Шыңғыс тауының бауырындағы өзінің Жидебай деген қыстағының жанына қойылады.

Абайдың өлеңдер мен поэмалардан, аудармалар мен ғақлиялардан тұратын әдеби мұрасы үлкен-үлкен екі том болып басылды. Ақынның көп жылдар бойындағы ойлары мен толғаныстарының, ізгі жаны тебіренуінің аса бір қымбатты нәтижесіндей бұл еңбектері енді, тарихи тұрғыдан қарағанда, қазақ халқының рухани мәдениетінің жиынтығы сияқты болып көрініп отыр. Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерде сақталған ақындық мұрасына терең бойлаған Абай сол мөлдір бұлақтан құнарлы нәр алып, өз поэзиясын молықтыра білді. Қазақ халқына ол кезде жете таныс бола қоймаған тәжік, азербайжан, өзбек сияқты шығыс халықтарының классикалық поэзиясы да Абай поэзиясына прогресшіл ықпал жасады. Бірақ қазақ мәдениетінің келешекте өркендеуінің кепілі, оның тарихи дамуы жолында сенімді жолбасшысы болған орыс мәдениетіне (ол арқылы бүкіл европалық мәдениетке), ең алдымен, оған дейін қазақ халқына мүлде белгісіз орыстың ұлы классиктері қалдырған мұраға Абайдың үміт артуы орасан маңызы бар факты еді. Ерекше дарынды, кемел ойлы Абай, жаңа мәдениетті ақыл сарабынан өткізе, өз бойына сіңіре білді. Осындай асыл қазынаны қабылдаудан суретші Абайдың өзіндік айқын ерекшелігі өсіп, көркейе берді.

Абай қазақ халқы әлі менгеріп жетпеген мәдениеттерге бой ұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин сияқты, Абай да қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Абайдың сексенінші жылдардағы өлеңдерінің көпшілігі қазақ қоғамының тағдырына арналды. Сонымен қатар, ақын халқының бүкіл рухани қатынасын терең көркемдік-сыншылдықпен қайта қарап, өзінің ақындық жаңа программасын ұсынды.

Бұл шығармаларында Абай калың бұкараға жақын келеді. Алайда оның поэзиясының халық

творчествосынан зор айырмасы барын дәл осы тұста айқын көреміз. Абай бірде-бір өлең жолында халық творчествосының қалыптасқан дәстүрлі сөз жүйесі мен ақындық ой бітімін қаз-қалпында ала салмайды. Абай ауыз әдебиетіндегі сөздерді де, образ жүйесін де, стиль тәсілдерін тереңдетіп, жаңа ой, сезімдермен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді. Ең алдымен, бұл шығармалардан ақынның ескілік әдет, билеуші феодалдардың азғындық мінездері, қараңғылық, дау-жанжал жайлаған еңбекші бұқара мұқтаждық пен жоқшылықта өмір сүрген сол кездегі қазақ ауылының қоғамдық қалпына бітіспес көзқарасы айқын көрінеді. Абайдың көптеген өлеңдерінде («Қартайдық, қайғы ойладық», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Күлембайға», «Көжекбайға», тағы басқалар) надандық, дәукестік, парақорлық, арамтамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бишаралығы өлтіре сыналады. Семьяға, ата-анаға, жас ұрпақты тәрбиелеуге, әсіресе, әйелге жаңа көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет соншама моральдық тереңдікпен айтылады.

Шығыс әйелдерінің халық поэмалары мен тұрмыс-салт жырларында суреттелетін қайғылы, бақытсыз халі Абай творчествосында жаңа мағынаға ие болады. Өз поэзиясында Абай әйелдің жан-жүйесін көрсетеді, ал бұл жөнінде бұрынғы поэмалар мен жырларда аз айтылатын да, әйелдің қасіретті тағдырына сырттай ғана баса көңіл бөлінетін. Абай сүйген адамын өзі қалаған әйелдің махаббаты қаншалықты жан тебіренерлік, кіршіксіз таза, терең болатынын, оның қиыншылықпен қолы жеткен бакыты үшін күресте қажырлы, берік екенін көрсетеді. Абай қазақ әйелін, ананы семьяның тіреті ретінде жырлайды, оның жанқиярлығын, даналығын, шын көңілмен берілген достыққа беріктігін, оның адал, тамаша жанының тұтастығын мадақтайды. Қалыңмалға, көп қатын алушылыққа, әйелді күндікте ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, ақын әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі.

Абай бұрынғы ауылдың ғасырлар бойғы ескіліктерін, енжарлық пен жалқаулықты қатты түйреумен бірге, ақылы бар, бойында күші бар адамға қажетті қасиет ретінде еңбекті сүюшілікті жырлайды.

Ол өзіне дейінгі дидактикалық, уағыз поэзиясының канондарын бұзды...

Абай жана поэзияның биік мақсаты, міндеті – халыққа қызмет ету, адамды қайта тәрбиелейтін және қоғамды қайта құруға көмегі тиетін жаңалыққа шақыру деп біледі. Халықтың еңбек етіп, өз правосы үшін күресуі ғана дала кедейіне тәуелсіздік әпереді, білімге, аянбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді.

Оқуға шақыруды Абай жалаң уағызбен айтпады. Абайдың бүкіл поэзиясы, оның жаңа лебізді, орамды өлеңінің, өмірлік қуатқа толы образдарының күші қазақ қоғамын ескірген идеялар мен сезімдер шеңберінен шығарды, ауыл еңбекшілерінің ортасынан шыққан адамдардың басын қатырған мұсылман медреселерінің схоластикасы мен балдыр-батпақтарын аяусыз шенеді.

Абай Шығыс поэзиясына, Таяу Шығыстың бұрынғы және сол тұстағы мәдениетіне келгенде де өзіндік бетін сақтай білді. Ол түпнұсқа арқылы (ішінара шағатай тіліндегі аудармасы арқылы) араб-иранның бүкіл батырлық-діни эпосын, Шығыстың Фирдауси, Низами, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули сияқты классиктерін білді.

Жас шағында ол қазақ өлеңіне «ғаруз» өлшемін тұңғыш рет енгізіп және сол классиктердің ақындық лексикасынан алынған көптеген араб-парсы сөздерін енгізіп, әлгі ақындарға өзі де еліктеген еді. Кейін, халық творчествосынан искусствоның анағұрлым өмірлік берік негіздерін тауып, Абай шығыс әдебиетінен халық шығармалары – «Мың бір түнді», парсы мен түріктің халық ертегілерін, халық эпосын жоғары бағалады. Ол әңгімелеген «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көроғлы» поэмалары ел арасына кең таралды.

Таяу Шығыс мәдениетін, тарихын зерттей жүріп, Абай Табари, Рабгузи, Рашид Эддин, Бабур, Абулғазы-Баһадур хан және басқаларының еңбектерімен танысты, сондай-ақ шығыстың діни ғалымдарының пайымдауындағы логика мен мұсылман правосы негіздерін де білді. Абай Таяу Шығыстың ежелгі мәдениеті ғана емес, сонымен бірге өз заманындағы мәдениетімен де жақсы таныс болатын. Ол татардың тұңғыш ағартушыларының да еңбектерін білетін.

Жаңа туып келе жатқан ең бір кертартпа діни-саяси ағым панисламизм мен пантуркизмге Абай сол жылдардың өзінде-ақ дұрыс баға бере білген еді, бұл ағымды қазақ молдалары, қожалары, дала феодалдары жанын сала қолдайтын. Бұл бағытқа қарсы Абай өз халқы мәдени прогреске орыс халқының ұлы мәдениетінен үйрену арқылы жететінін насихаттап, өзі де соны жүзеге асырды – бұл ретте ол өмірінің ақырына дейін дәйекті, табанды болды. Ол панисламизм пен пантуркизмді шығыс халықтарының ғасырлар бойғы окшаулығы мен мешеулігін тапжылтпай, нығайта түсетін топас фанатизм деп есептеді.

Ұлтының және діни нанымдарының өзгешелігіне қарамастан барлық халықтардың бейбіт, тату тұруына негізделген ағарту үшін нағыз жалынды күрескер Абайдың көзқарастары мейлінше кең, әрі батыл, еркін болды. Әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық мәселелерін езілген бұқараның тұрғысынан қараған ойлы, дана художник Абай – қазіргі күнде өзінің «ғажайып» жамылғысынан айрылып, халықаралық империализмге жалданған, буржуазияшыл-кертартпалық ұлтшылдық мәнін әшкере еткен панисламистік және пантуркистік идеялардың залалды әсерін сол кездің өзінде-ақ алдын-ала көре білді.

Өзінің творчествосында Абай осы жалған «Шығыстың оянуымен» бірге бір қадам да басқан жоқ. Абайдың ақындық мұрасына, әсіресе махаббат жайындағы өлеңдерінде, лирикалық толғануларында, «Масғұт» атты философиялық-моралистік поэмасында Шығыс классиктерінің әсері шүбәсіз екенін көреміз. Бірақ ол Шығыс поэзиясы классиктерінің кезінде болашаққа бет бұрған, дамып, жаңа бір нәрсеге айналуға мүмкіндігі бар табыстарына ғана мұрагерлік етті. Абай шығармаларындағы идеялық-көркемдік мазмұнның реализмі, сезім шынайылығы, өмірді терең бойлап сезіну, адам қатынастары мен дүниені нақтылы түрде қабылдау – дәстүрлі шығыс поэзиясының жаңа өмір мен жаңа ұмтылуларын бойына сыйғыза алмай, әлдеқашан тозған сипаттарына мүлдем қарама-қарсы, өзгеше.

Тіпті, Абайдың өз діни нанымдары мен ішкі сенімдерін бейнелейтін өлеңдері де мұсылман дінінің кітаби догмаларынан мүлдем басқа. Айқын сыншыл ойды жақтаған Абай, көбіне исламның ресми түрде уағыздалған догмаларын тікелей жокқа шығарып отырады. Ол үшін дін – тек адамның жеке басының моральдық жетілуінің құралы ғана. Молдалар мен фанатиктерге, ислам мен схоластиканы таратушыларға, құраншыларға арналған өлеңдерінде ақын оларды «мал құмар көңілі бек соқыр, бүркіттен кем бе жем жесі?» деп аяусыз әжуа етеді.

Алайда Абайдың үнемі дәйекті бола бермегенін атап еткен жөн. Молдалар мен ишандардың діни фанатизмін, екіжүзділігін, пайдакүнемділігін сынай отырып, Абай бірсыпыра өлеңдерінде, әсіресе, «Қара сөздерінде» дінді жақтады. Дидактикалық өлеңдеріндегі насихатының бірқатарын Абай ислам заңдарымен дәлелдеді. Ол діннің негіздерінің өзін мақұлдамайтын саналы, дәйекті философиялық материализм дәрежесіне көтеріле алмады.

Оның көзқарасындағы осындай әлсіздіктің бір себебі сол – феодалдардың халық бұқарасын адам айтқысыз қанап отырғанын әшкерелей, жек көре тұра, Абай сол қанаудың таптық сипатын әбден түсініп жетпеді. Оның бүкіл өмірі өткен кішкене өңірдің көшпелі тұрмыс жағдайы мәдени-экономикалық факторлардың тарихи маңызын жете бағалауға мүмкіндік бермеді. Бұл мәселелерге орыстың ұлы революцияшыл-демократтары сияқты ықылас қоюшылықты және экономикалық укладты өзгерту күресін түсінушілікті оның творчествосынан таба алмаймыз. Оның ағартушылық сипаты басым еді де, келешекке деген үмітін қазақ халқының сол замандағы оқу-білімге тезірек жуықтауына, гуманистік идеяларды кең тарату идеяларына артты, ол мұның қайнар көзі орыс мәдениетінде деп білді.

Абай өздігінен білім алудың ұзақ жолын өтті. Пушкин, Лермонтов, Крыловтардан бастаған ол алпысыншы, жетпісінші жылдар әдебиетімен де танысты, тек ақындарды ғана құрметтемей, Лев Толстой, Салтыков-Щедрин сияқты ұлы прозаиктерді де түсінді. Орысша аудармалар арқылы Абай Гете мен Байронды, Батыс Еуропаның басқа да классиктерін білді. Орысша аудармалар арқылы ол ежелгі замандардағы әдебиетпен де танысты. Ақынның достарының айтуы бойынша Абай Батыс философиясымен де қызықсынған көрінеді (мысалы, Спиноза мен Спенсерді

оқығаны, Дарвин жайын сұрастырғаны мәлім). Алайда оның философиядан алған білімі белгілі бір жүйеге түспеген еді. Маркс және оның ғылымы туралы ол білмеген болса керек.

Абайдың орыс классиктеріне творчестволық жолмен келуі ақын қызметінің әрбір жаңа кезеңінде жаңаша болып отырады. Крыловты аударғанда, Абай оның, мысал моралін қазақ ұғымы мен түсінігіне сәйкестендіре, кейде өзгертіп, өзгеше бір нақыл сөз түріне келтірді. Бірақ «Қанжар», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Теректің сыйы», «Жалау», «Демон» үзінділерін алсақ, Лермонтовтан аударылған өлеңдерінің ішінде өзінің дәлдігі мен шеберлігі жағынан күні бүгінге дейін бұлардан асқан аударма жоқ.

Абайдың Пушкинге көзқарасында бүтіндей бір өзгешелік бар. «Евгений Онегин» үзінділері аудармадан гөрі, Пушкин романын шабыттана әңгімелеуге ұқсайды. Бұл ретте Абай Шығыс поэзиясында ертеден қалыптасқан «нәзира» үлгісін қолданып, өзінен бұрынғы ақындардың тақырыбы мен сюжетін жаңаша баяндайды. Мысалы, біз «Ләйлі мен Мәжнүн», «Фархад пен Шырын» және «Александр Македонский» (Ескендір) туралы поэмалардың сюжеттерін ертедегі тәжік, азербайжан, өзбек классигі Навоига ұқсап, Александр (Ескендір) мен Аристотельді осы қайталау планында жырлайды. Ұлы мұраны еркін ақындық баяндаудың осы мәнерін Абай «Евгений Онегине» де қолданған. Татьяна мен Онегин образдарының биік поэтикалығына, шынайылығына ғажап қалған Абай олардың тарихын баяндайды, олардың ұлы қастерлі сүйіспеншілігінің бағалылығын баса көрсетеді және оны қазақ жастарының ұғымына жақындатады. Абай версиясында «Евгений Онегин» эпистолярлық роман түріне ие болған.

Татьяна мен Онегиннің сүйіспеншілік хаттарына мелодиялар шығарып, оларды ақындардың репертуарына енгізген, сөйтіп бұл есімдердің ел арасында кеңінен белгілі болғаны соншалық – дала жастарының сүйіспеншілік хаттары солардың сөздерінен басталып отырған.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі үшін Абайдың аудармашылық жұмысының зор маңызы болды, бірақ оның орыс әдебиетімен байланысы мұнымен ғана тамамдалмайды. Бұл мәдениет пен көркемдік дәстүрлердің аса күшті ықпалын Абайдың өз творчествосынан іздеу керек. Мысалы, Пушкинді Абай басқа орыс классиктерінен гөрі сиректеу аударған. Солай бола тұрса да, оның орыс ақынымен байланысы өз творчествосында әрі терең, әрі айқын көрінді. Онын лирикалық ойға шомуларында, табиғат суретін реалистікпен беруінде, махаббат иесі әйелдің жүрегін терең түсінуінде, әлеуметтік сарындардың адамгершілік үнінде Пушкиннің көптеген сипат белгілері бар.

Пушкиннің және дүние жүзінің ақындық мәдениетімен іштей терең байланысу ғана Абайдың жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдерін, лирикалық өлеңдері мен ақындық толғаныстарын, ақын қызметі. жайындағы өлеңдерін, Александр Македонский мен Аристотель туралы поэманы жазуына мүмкіндік берді.

Ақынға арналған өлеңінде Абай ақынды қоршаған ұятсыз-арсыз, енжар ортаға оның тәуелсіздігін, шыншылдығын, ер тұлғасын, шабытты ойының шиыршық атып шарк ұруын қарама-қарсы қояды. Абай өзінің поэзиялық көзқарастарында Пушкинмен осылайша туысып жатады. Абай көркем проза жазбаған, бірақ болыстарды, чиновниктерді, билерді, атқамінерлерді өлтіре сынап, мысқылдаған сатиралық өлеңдерінде ол Салтыков-Щедринге көркемдік жағынан да, саяси жағынан да жақын.

Өкінішке қарай Абайдың Герценді, Белинскийді, Чернышевскийді және Добролюбовты қаншалықты білгендігі және қалай қабылдағаны туралы мәселе осы уақытқа дейін өте аз зерттелген. Тек жоғарыда аталған революцияшыл-демократтардың жолын қуушылар Абайдың жақын достары болғаны және оның өз халқының азат, өнер-білімде болуын мақсат еткен арманына ортақтасқаны ғана белгілі.

Абай творчествосының халықтығын зерттеу – айрықша маңызды міндеттердің бірі. Өткендегі еңбектерде бұл проблеманы дұрыс шешуге қазақ әдебиеті «бірыңғай ағынмен» дамыды деген аса қате түсінік кедергі жасады. «Бірыңғай ағын теориясы» рухында жазылған зерттеулерде Абай өзінің тағдыры мен творчествосын байланыстырған ортадан – қазақтың реформадан кейінгі дәуірінен оқшау алынады.

Мақалалардың көпшілігінде Абайдың халықтығы ақынның, қайдағы бір мұрат-мақсатқа

ұмтылуы ретінде көрсетілді, ол мұрат-мақсаттың өзі нақты тарихи сипаттарсыз, қайшылықтарсыз көрсетілді.

Абайдың тікелей халықтығы – халықты езушілерді қаналушы бұқараның тұрғысынан әшкерелеуінде. Бұл ретте ол халықтың ауыз әдебиетіндегі нақыл сөздерді, мәтелдерді, тілдегі метафораларды, халық юморының тәсілдері мен құралдарын пайдаланады. Ол ауыл кедейін, қазақ әйелін, қарапайым адамдардың бейбіт еңбегін жақтайды, надан әкелердің содырлы мінез-құлықтарының кесірі тиетін жас ұрпақты жақтайды. Бұл – тікелей халықтық белгілер. Шығармаларын өз халқының тілінде жаза отырып, акын халық ойы мен арманын неғұрлым өткір, терең, нәзік түрде жеткізу үшін бұл тілді байытып, дамытады. Абай халық жыршылары айта алмаған, бірақ халық бұқарасының санасында жүрген ойларды айтты.

Осыдан келіп Абай халықтығының екінші бір сапасы басталады. Халықтың саналы түрде түсініп болмаған, стихиялы тілектерін, саналы түрде айтып, бұл үшін өз бойына жинаған нәрді пайдаланып, сол кездегі орыс мәдениетінің шыңына құлаш ұра, акын жалпы мәдениеттік, жалпы тарихтық маңызы бар бүкіл ұлттық қазына жасайды. Оның творчествосында көрінген Белинскийдің, Чернышевскийдің эстетикалық принциптері, оның өлмес өшпес лирикалық туындылары, Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты аударушы және насихаттаушы ретіндегі ағартушылық қызметі, адамгершілік қасиеті жоғары адамның маңызы мен ұлылығы туралы поэмалары айрықша бағалы қазына. Бұл шығармаларда Абай халық тағдыры, халықты езушіліктен құтқару амалдары туралы тікелей айтпайды, бірақ та Абай мұрасының бұл саласы да терең, халықтық болып табылады.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің маңызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық оқшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезіне жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Абай реформадан кейінгі дәуірдегі қазақ шаруаларының әлеуметтік тарихи тәжірибесін дұрыс бейнелеп, түйіндеп көрсетті. Бұл жәйт оның творчествосын «еңбекші бұқара тарихының», озат қоғамдық ой тарихының фактісі етті.

Абайдың Науаиға, Низамиға, Физулиге қатынасын және оның Қожа-Ахмет Яссауидің «Хикматы» сияқты мистикалық әдебиетке қатынасын қадағалай отырып айыру қажет. Алғашқылары Абайды өздерінің биік шеберлігімен, гуманистік ойларымен, ішінара, эстетикалық көзқарастарымен тартты.

Өзінен бұрын болған немесе өзімен тұстас кертартпа, консервативтік ақындардай емес, Абай бүкіл жердегі өмірді, оның ішінде қоғамдық өмірді қайта құру жолындағы күресті жоққа шығарған суфизмге мейлінше қарсы.

Абайдың Шығысқа қатынасы акын творчествосының әр кезеңінде әрқилы болғанын есте ұстау қажет. Егер жас кезінде (1860-1865) жай еліктеуден бастаса, есейіп ержеткен шағында (1886-1904) Науаи мен Низамиға сырттай еліктемей, олардың дәстүрлерін творчестволық жолмен, сын көзімен қабылдады. Бұл ретте «Ескендір» поэмасында Низамидағы Қызыр пайғамбардың орнына Аристотель образын енгізгенін, Ескендірді қандықол басқыншы етіп көрсеткенін айтсақ та жеткілікті.

Бұрын араб аңыздарының шартты түрде ғана белгіленген геройлары болған Тариэль, Нестан, Дареджан, Автандилдің образдарында өзінің көзқарасын және өз кезіндегі грузин қоғамының этикалық нормаларын білдірген Шота Руставели сияқты, Абай да Шығыс классикасының сюжеттері мен образдарын пайдалана отырып, белгілі дәрежеде, Масғұт образы арқылы сол тұстағы әрі ортақ болған ойлар мен толғауларды бейнелейді.

Онан соң Абайдың Шығыс классиктеріне қатынасын зерттегенде, бұл байланыстың ұтымды жақтарымен қатар (форманы жетілдіру мүмкіншілігі, Абайға тән адамгершілік қасиеттің кеңірек ашылуы) классикалық Шығыс әдебиетінің орта ғасырлық жағдайлардың әдеби стильді тежеуі, діни сарындар, фантастикалық сенуден шыққан құр қиял, бірқатар көркемдік форманың енжарлығы

сияқты теріс жақтарын да естен шығармау керек...

Абайдың шығармаларындағы саяси-әлеуметтік идеялар соларды туғызған экономикалық базиспен бірге құрыды. Бірақ Абайдың сол шығармалары мен көркем образдары онда суреттелген дәуірмен бірге өліп қалған жоқ. Олардың әсер етушілік қуаты – өз тұсындағы халық өмірін Абайдың мейлінше кемелденген көркем формада бейнелеуінде...

Поэзияда, музыкада қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында тау шыңындай асқақ тұр. Ол қазақ халқының ғасырлар бойғы мәдениетінің таңдаулы нәрін алды және бұл қазынаны орыстың және Батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен молықтырды.

Абай өз халқының және Таяу Шығыстың қоғамдық ойының Октябрге дейінгі тарихындағы ең прогресшіл қозғалысты басқарды...

Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы – Абайдың мәңгі өшпес даңқының ең асқақ айғағы міне осында.

АБАЙ. Энциклопедия. Алматы: «Атамұра», 1995 ж. 13-18 бб.

*Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең.
Абай*

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖАЗБАЛАРЫНАН

Абай өзі өмір сүріп, ақындық еткен заманы үшін шынында да жұмбақ адам еді.

Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы – Абай...

Ерекше дарынды, кемел ойлы Абай жаңа мәдениетті ақыл сарабынан өткізе, өз бойына сіңіре білді. Осындай асыл қазынаны қабылдаудан суретші Абайдың өзіндік айқын ерекшелігі өсіп, көркейе берді.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің маңызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық оқшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, қазақ мәдениетін жаңа, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезе жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Абай мұрасын зерттеушілердің алдында тұрған маңызды тақырып – қазақтың демократиялық әдебиетінің бұдан былайғы дамуындағы Абай дәстүрін тексеру. Бұл саладағы басты міндет – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың демократияшыл ақындары Дөнентаевтың, Торайғыровтың Абай дәстүрін қалай жалғастырып әкеткенін анықтау, әсіресе бұл ақындардың орыс мәдениеті мен әдебиетіне көзқарастарындағы сабақтас жайларды анықтау болып табылады. Жаңа тарихи жағдайда, ең бір ұлы революцияны дайындау дәуірінде олардың Абай нәр алған орыстың революцияшыл демократтарының озат идеясын, орыс классиктерінің реализмін қандай дәрежеде қабылдап, онан әрі қалай дамытқанын айқындау қажет. Олар Абай ізімен жүргенде, өз дәуірінің озат идеяларымен қаншалықты рухтана білгенін, сол дәуірді толық көрсету үшін қандайлық жаңа әдеби формалар тапқанын ашу керек.

Абай өмірі мен творчествосын зерттеу проблемасы неғұрлым кең, принципіалды, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері соғұрлым жемісті, елеулі бола бермек.

Поэзияда, музыкада, қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында биік шынар сияқты. Ол қазақ халқының нелер заманғы мәдениетінің ең таңдаулы нәрін алып, бұл қазынаны орыс және Батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен байытты.

Даланы торлаған надандық түнегіне ол шамшырақтай сәуле төкті және таңы атып, күні шығатын жаққа апаратын жолды өз халқына талмастан көрсетті.

Қазақ халқы бір кезде адамның өмірін мүшелмен санаған. Ал поэзияның аңыз болған қайнары Әбілхаяттан мәңгі суын татқан жыршы үшін мүшел ғасырлармен өлшенеді. Өзінің еңбегін жете бағаламаған және аз түсінген замандастарын артқа тастап, Абай дәл бүгінгідей, біздің қасымызда тұр.

...Көлденең тұрып, көз жіберсең, бұл ақынның шығармашылық еңбегі ұзын аққан ағын су сияқты. Ия Сыр, ия Ертіс десек, соның ұзын арнасы бізде қазақ жайлаған жағаны, бірде Шығыс елдері, не еуропалықтар қоныс қылған жағаны сызып өтеді. Кейде тастақ, керіш арна мен шағыр мөлдір сулы Ертіс басындай боп, кейде құмды сартопырақты еспе арнамен сусып, Сырдың аяғындай құла түсті боп ағады. Жолшыбай өзіне көп құятын әр түрлі тың арналардың неше алуан суларын сіміре барып, әр жерде өзінен де кейде көлшік, кейде өзен тармақ шығарып кете барады. Осы айтылған жағырапиялық теңеу, ақыннан қалған мұраның тарихи орын, мәнін алсақ, көңілге қонымды, үйлесімді теңеу сияқты көрінеді. Барлық Абай шығармалары Шығыс пен Батыстың мәдени, тарихи жапсарын, ой-саналық шекараларын жұлгелей жүрген қазақ даласының бір ақыны сияқты.

Тағы бір теңеу. Абай бала күнінде екі шешенің қолында қатар тәрбиеленгендіктен, жеңгелері «Телғара» деп атандырған екен. Шынында бұның ақындық өмірі де өзіндік, қазақтық қалпынан басқа жаңағыдай екі жағадан қатар нәр алу арқылы бір әдеби «Телғаралықпен» ерекшеленіп тұрған сияқтанады. Әрине, бұған қарап Абайдың өз пішіні, қазақ тұлғасы жоқ демейміз. Жаға – жаға да, арна – арна. Ұлы арнасы мен жол арнасының түп-түбімен шығап жатқан қайнар көздер ақынның негізгі қазақтық тұлғасын құрайды.

Өзінің көптеген тұтастарының айтуына қарағанда Абай өлеңді өте ерте, он екі жасынан бастап шығарған. Оның бұл кезеңде шығарғандарының көпшілігі бізге жеткен жоқ. Абайдың жас кезіндегі өлеңдерінің кейбіреулері және бірқатары ұмытылған, болмаса жоғалып кеткен, шығармаларының аттары ғана сақталған. Мысалы, сүйікті қызы Тоғжанға арналған өлеңдерінің тек бастапқы жолдары ғана белгілі, жас Абайдың ақын қыз Қуандықпен айтысуының ауызша мазмұны ғана сақталған. Қазақстанда ол кезде жазу, сызу нашар дамыған болғандықтан бізде Абайдың жас кездегі өлеңдерін сақтаған, онын, өмір тарихын баяндайтын, тұтастары жазған мемуарлар, хаттар, жазбалар жоқ. Үстем тап өкілдерінің ақынға деген қатынасының да салқыны бұған аз тиген жоқ. Егер халық поэзияны терең қастерлеп, ақын атын жоғары бағаласа, ру байлары: «Құдайға шүкір, біздің рудан бір де ақын, бір де бақсы шыққан жоқ» деп күпінетін. Поэзияға осындай көзқарастың әсерімен Абай өзінің көптеген өлеңдерін жақсы достарының атынан таратқан.

Отыз бес жасқа келгенде ғана Абай творчествоға қайта оралады. Бірақ бұл кезеңде де Абай өз өлеңдерін жас достарының атынан таратады. Тек 1886 жылы, қырық жастан асқан соң «Жаз» деген атақты өлеңін жазғаннан кейін ғана Абай шығармаларына өз атын қояды.

Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ... оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сезімдерді Абайша жеткізіп, көріктеп беру көп табыла бермес.

Абай тек қана ақын емес, сонымен бірге музыкант, қазақтың халық музыкасын терең білген, жете бағалаған адам болды. Ол бірқатар мелодиялар шығарды. Ақынның мелодиялары, негізінен, оның қазақ поэзиясына жаңалық енгізген өлеңдеріне («Сегіз аяқ», «Алты аяқ», т. б.) арналған еді. Ол өзінің «Евгений Онегиннен» жасаған үзінді аудармаларына да осындай мелодиялар шығарған. 1887-89 жылдарда Пушкин есімі және оның геройлары Онегин мен Татьянаның есімдері сол әндермен бірге бүкіл далаға кең таралды, қазақ халқы үшін қазақ ақындары мен қазақтың эпикалық поэмаларының геройларындай сүйікті, жақын болып кетті.

Татьяна мен Онегиннің сүйіспеншілік хаттарына мелодиялар шығарып, оларды ақындардың репертуарына енгізген, сөйтіп бұл есімдердің ел арасында кеңінен белгілі болғаны соншалық – дала жастарының сүйіспеншілік хаттары солардың сөздерінен басталып отырған.

Абай жинағында, бөлек аттармен әр жылдарға бөлініп бастырылған аудармалардың барлық саны – қырықтың ішінде. Сол қатарда Крыловтың төрт-бес мысалы және Лермонтовтың өз шығармалары мен аудармаларынан алғанын қосқанда, одан жиырма жеті өлең аударған.

Біріншіден, Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да, әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнінде ақынның ізденуі кезіндегі тіл байлығы мен ірі талант, ерекше ынта, зер салуы өзгеше көрінеді. Өз өлеңдерін туғызуда қолданған ақындық шабыт, сыншыл ұқыптылық, тіл орамға өткір жүйріктік – барлығы да аудармалық еңбекке келгенде барынша күшімен түгел жұмсалған деуге болады. Тіпті, кейде Абайдың өзі тудырмаған тамаша нәзік, терең сырлы өлеңдер, көрікті ойлар, немесе аса өткір шанышпа мысқыл, ажуа, ащы сөздер осы аудармаларда үнемі көрініп отырады.

Онегин, Татьяна хаттары Абайдың Пушкин желісімен өзі шығарған сөздері. Бұл екі жастың әңгімесін Пушкиндегі мазмұн, тақырып, идеядан басқаша, өзгеше қып қорытады. Абай орыс тарихымен есептеспейді. Ол Еуропа жағасына келгенде, өз аулына осыдан сарқыт ала қайтам деп, керегіне жаратам деп келген. Сондай есебі мен бағытының барлығына опасыз Онегин дәл келмейді. Оның ғибрат аларлық, үлгілі жігіт болуы шарт. Сол себепті, әңгіме бітер жерде Пушкин күлкі қып тастап кеткен Онегинді Абай қолтығынан сүйеп тұрғызып алып, қолына мылтық ұстатып, аузына:

...Сенен басқа еш жерден

Таба алмадым орнымды.

Атам-анам қара жер,

Сен аша бер қойныңды...-

деген сөз салып, өзін өзіне атқызады. Жігіт болсаң, осылай сүй деп, өз ортасының жасына тағылым айтпақ болады.

Патшалықтың отаршылық аппаратынан өгейлік қана көріп жүрген қазақтың қалың бұқарасына Абай орыс классиктерін, соның ішінде Пушкинді аудару арқылы, анық орыс халқының жүрегін, сезім мен ойларын, қасиет-қадірін ашып көрсетті.

...Пушкинге көп жерлерінде Абай жақын келіп отырады. Кейбір жолдар мен Пушкин қолданған теңеулерді де Абай дәл, шебер аударып береді. Бірақ сонда да, бұл бөлімдердің өзінде де Абайдың өзінен қосылған жолдар, шумақтар, ой-сезімдер жиі ұшырайды. Бұл тұстарында Абай Пушкиннен аударма жасамай, оның орнына Абай Пушкиннің ізімен, жаңа жайларды жырлап кетеді.

Абайдың маңына тек қазақтар ғана емес, шығыс халықтарының қуғынға ұшыраған (көбіне татар жастары), азат ойлы адамдары да келеді. Сибирьдегі ссылақтан өз еліне қашып бара жатқан кавказдықтар Абай аулында айлап жатып қонақ болады, Абайдың ауылы бірте-бірте Шығыстың прогресшіл ойдағы, алдығы қатарлы адамдары келетін орталыққа айналады.

Семейдің губернаторы да Абайға талай рет көзін тікті. Бірақ ақынның өз халқы арасындағы беделінен каймығып, ол Абайды жер ауып келген достарынан айырумен, олардың тығыз байланысын үзумен ғана шектелді.

...Абайды халықтан бөліп алуға болмайтын еді. Тіпті алыстағы уездерден көптеген адамдар Абайды іздеп келіп, ақыл-кеңес сұрайтын. Ру арасындағы үлкен-үлкен дау-тартыстарда ел ең әділ би Абайдың үкіміне, соның төрелігіне құлақ асатын. Мысалы, Көктұма, Қарамола, Балқыбек съездерінде Абай әділетті үкім айтып, қалың халық бұқарасының мүддесін қорғайды.

Абайдың әлеуметтік қызметі мен ақындық шығармалары дала жастарының арасында, әсіресе, белгілі болды. Көптеген жиындарда, ойын-тойда, қыз ұзатып, келін түсіргенде жыршылар мен ақындар Абай өлеңін айтатын. Абайдың өз аулының қыздары ұзатылғанда өздерінің жасауларының ішінде Абайдың өлеңдері мен поэмаларының, нақыл сөздерінің қолжазба жинақтарын ала кететін болған. Мысалы, Әсия, Уәсила, Рахила сияқты және басқа да қыздардың сондай қолжазба жинақтары осы күнге дейін сақталған.

Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерде сақталған ақындық мұрасына терең бойлаған Абай сол мөлдір бұлақтан құнарлы нәр алып, өз поэзиясын молықтыра білді.

Абай, қазақ халқы әлі менгеріп жетпеген мәдениеттерге бой ұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин сияқты, Абай да – қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Шығыс әйелдерінің халық поэмалары мен тұрмыс-салт жырларында суреттелетін қайғылы, бақытсыз халі Абай творчествосында жаңа мағынаға ие болады. Өз поэзиясында Абай әйелдің жан-жүйесін көрсетеді, ал бұл жөнінде бұрынғы поэмалар мен жырларда аз айтылатын да, әйелдің қасіретті тағдырына сырттай ғана баса көңіл бөлінетін. Абай сүйген адамын өзі қалаған әйелдің махаббаты қаншалықты жан тебіренерлік, кіршіксіз таза, терең болатынын, оның қиыншылықпен қолы жеткен бакыты үшін күресте қажырлы, берік екенін көрсетеді. Абай қазақ әйелін, ананы семьяның тірегі ретінде жырлайды, оның жанқиярлығын, даналығын, шын көңілмен берілген достыққа беріктігін, оның адал, тамаша жанының тұтастығын мадақтайды. Қалыңмалға, көп қатын алушылыққа, әйелді күңдікте ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, ақын әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі.

Абай бұрынғы ауылдың ғасырлар бойғы ескіліктерін, енжарлық пен жалқаулықты қатты түйреумен бірге, ақылы бар, бойында күші бар адамға қажетті қасиет ретінде еңбекті сүюшілікті жырлайды.

Абай жана поэзияның биік мақсаты, міндеті – халыққа қызмет ету, адамды қайта тәрбиелейтін және қоғамды қайта құруға көмегі тиетін жаңалыққа шақыру деп біледі. Халықтың еңбек етіп, өз правосы үшін күресуі ғана дала кедейіне тәуелсіздік әпереді, білімге, аянбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді.

Оқуға шақыруды Абай жалаң уағызбен айтпады. Абайдың бүкіл поэзиясы, оның жаңа лебізді, орамды өлеңінің, өмірлік қуатқа толы образдарының күші қазақ қоғамын ескірген идеялар мен сезімдер шеңберінен шығарды, ауыл еңбекшілерінің ортасынан шыққан адамдардың басын қатырған мұсылман медреселерінің схоластикасы мен балдыр-батпақтарын аяусыз шенеді.

Абайдың тікелей халықтығы – халықты езушілерді қаналушы бұқараның тұрғысынан әшкерелеуінде. Бұл ретте ол халықтың ауыз әдебиетіндегі накыл сөздерді, мәтелдерді, тілдегі метафораларды, халық юморының тәсілдері мен құралдарын пайдаланады. Ол ауыл кедейін, қазақ әйелін, қарапайым адамдардың бейбіт еңбегін жақтайды, надан әкелердін содырлы мінез-құлықтарының кесірі тиетін жас ұрпақты жақтайды. Бұл – тікелей халықтық белгілер. Шығармаларын өз халқының тілінде жаза отырып, ақын халық ойы мен арманын неғұрлым өткір, терең, нәзік түрде жеткізу үшін бұл тілді байытып, дамытады. Абай халық жыршылары айта алмаған, бірақ халық бұқарасының санасында жүрген ойларды айтты.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің манызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық оқшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезіне жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Поэзияда, музыкада қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында тау шынарындай биік тұр. Ол қазақ халқының ғасырлар бойғы мәдениетінің тандаулы нәрін алды және бұл қазынаны орыстың және Батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен молықтырды.

... Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине, жаңашылдық жолымен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы ислам діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңды ғұлама философтарының сөздері болады. Мысалы, 1895 жылы «Ылай суға май бітпес қой өткенге...» деген өлең жазады. Мұнысы, жаңа «Алланың өзі де рас, сөзі де рас...» деген қорытынды өлеңі ақынның діни философия ретімен сөйлеген сөздері сияқты.

Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ. Батысқа келгенде, ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келеді.

Абай Батыстың өнер мәдениет көрінісіне қазақ сахарасының, Шығыстан шығып, сапар шегіп келіп, әдейі не барын, нендей сырлы екендігін танып қайтайын деген кісі сияқты. Бірақ шын өнер, шын мәдениетті көру мұң. Көрген соң, дәмін татып, нәрін алған соң, жым-жылас, түк жұқтырмай кету мүмкін емес. Басында кердең басып, тайталас түспек боп келген беті біраздан соң өзгере береді. Рас Еуропамен таныса келе: «Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті», – деген сөз Абайдың ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетті дегенді білдірмейді. Еуропаның ғылым, өнер, мәдениеті мұны барған сайын қызықтыра тартып, соңына шыңдап телмірткенін білдіреді. Бірақ Абай іші бұрынғыша дін қазығына арқасын нық тіреп алып келген іш екені жоғарыда айтқан сол қалпы негізінде өзгермейді.

Енді бұл уақытқа шейін ақынның айналасы деген тақырыпты сөз қылғанда, біз өзіне әсер еткен жайларды, өз қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ ақындық айналасы Абайдың өзі алған нәрді санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған тағы бір алуан мәселе Абайдың өзгеге берген нәрі турасында.

Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында, не төңкерістен бергі қазақ ақындарына еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша, ұзақ талдауды керек етеді. Бергілер және дәл айналасы деген тақырыпқа сыя да қоймайды. Сондықтан біз Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен бірнеше ақын туралы ғана қысқаша айтып өтеміз.

Мұндай ақын төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия – Абайдың өз балалары. Мұның екеуі де 1904 жылы, Абай өлген жылы өлген. Қалған екеуі – Көкпай, Шәкерім. Осы төрт ақын – Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлеңі мен қара сөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы-тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған.

Абайды зерттеуге осы төрт ақын атын қыстыратын бір себеп: бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де бой ұрған бірталай тың еңбек туады. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады.

Әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беруде емес, сол басшы ақын берген екпін, бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдеп үңгіп, бірталай өріске апарып тастауда.

*Абай лебі, Абай үні, Абай тынысы-
заман тынысы, халық үні.
Бүгін ол үн біздің де үнге қосылып,
жаңғырып, жаңа өріс алып тұр.*

Мұхтар Әуезов

ҰЛЫ АҚЫН ЖАЙЫНДАҒЫ ТОЛҒАНЫСТАР

Қазақтың әдебиетіне жан берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, сыншылдық бірдей дарыған Абай еді. «Өнер тап, оқы, қарекет ақыл, тәрбие ал, ынсапты адал бол», – деп қақсап өткен Абайды. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет» деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда Абай қазақтан шыққан философ (данышпан).

Жүсіпбек АЙМАУЫТОВ

Абай – өз ортасындағы Данте сияқты адамы. Бірақ Данте ескінің соңы, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді.

Ал Абайдың алды жоққа жуық та арты ғана бар.

Ол – соны дәуірдің басы. Оның төңірегі – Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі, өткені – классикалық Рим емес, үдере көшкен қайшылық өмір ғой.

Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда, өлеңін, қарасөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес. Жазба әдебиет пен ауыз әдебиетінің осы айырмашылығын ашқандығымен атасы болды. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көндітіп, етке, қанға сіңіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам – Абай. Ескі ауыз әдебиетіндегі артық қыстырмалардан алғаш тазартқан – Абай.

Құдайберген ЖҰБАНОВ

Алысты болжаған терең ойдың, үлкен сарынның ақыны Абай алды-артын шолып, қазақ халқының жалғыз әдебиеті емес, бүкіл рухани мәдениетінің келешегіне жөн сілтеп кетті. Абай өз заманынан анағұрлым бөлек тұрған ақын еді. Ол өз заманы мен өз елінің қайғы-мұңын көтергенде соны тарихи даму жолындағы бар адам баласының тақырыбына айналдыра алды.

Орыс халқының реалистік поэзиясын Пушкин бастап, Лермонтов одан әрі тереңдетіп әкетсе, қазақ әдебиетінде Абайға әрі Пушкин әрі Лермонтов болуға тура келді.

Абайға дейін қазақта дәл тақырыпқа құрылған өлең де болмайтын. Біздің «Өлең» деген ұғымға сыймай қалатын нәрсе жоқ еді. Көпшілік ұғымында «Өлеңді» түп-тұқымға бөліп дұрыс ұғынбау осы күні де жоқ емес. Бұл да поэзияның балаң шағын көрсетеді. Абай қазақ ақындарына поэзиясының түп-тұқымға, түрге, тарауға бөлінетінін ашып берді.

Қазақ поэзиясында сатира Абаймен кірді.

Ғабит МҮСІРЕПОВ

Абай – асқар ойлы кемеңгер. Оның үстіне ел көші қылыштың жүзіндей қырда тұрғанда дүние игілігі, адам игілігі үшін жар салып, ескіліктің қыруар бөгетіне қарсы шапқан қаһарман батыр. Ел арманын тұңғыықтан тербеп, дін, ел басқару, салт-сана, сүйіспеншілік мәселелерін өз ұғымына қарай жаңадан пішкен философ.

Абай ескіні жамаған жоқ, жаңадан пішті, ішке түскен жараның аузын емдеп әуре болған жоқ, оны сылып тастап, орнына жаңа мүше салуға еңбек етті.

Темірғали НҰРТАЗИН

Абай әндерінің өзгешілігі мелодиялық, ырғақтық жақтарындағы жаңалықтарында, идеялық мазмұнның анықтығында.

Жаңа ырғақ – өлшеу жаңа кейіпті мелодия жолы, жаңа үн сөздіктері – осы үшеуі Абай музыкасының жаңалығы болды. Абай тудырған жаңа поэзия лебі оның әндеріне де жаңа лебіз берді.

Ахмет ЖҰБАНОВ

Абай – әлемдік әдебиеттен белгілі орын алған кемеңгер ойшыл, еркіндікке шақырған ұлы ақын.
Әлкей МАРҒҰЛАН

Шындығында да Абай поэзиясының адамтанудағы ролі бүгінгі таңда тіпті айрықша. Ол адамды өмір деген өткелі аз өтпелі дүниедегі әртүрлі қатері мол қателесулерден сақтандыру арқылы сізге де, маған да, бәрімізге де көл-көсір көмегін тигізіп келе жатқан ақындардың ақыны.

Абайға тағзым ету – адам бойындағ махаббат пен мархабатқа тағзым ету.

Сағат ӘШІМБАЕВ

Абай, сөз жоқ, өлеңнің қадір-қасиетін терең түсінген алып ақын. Абай поэзиясы шексіз-шетсіз жатқан сұлу әлем. Оның әр жолын оқып шыққанда, дүние сырына қанығып, ойға-ой, сезімге-сезім қосасыз. Кейбір кіп-кішкене миниатюраның өзі тұтас бір философиялық – көркемдік жүйені аңғартып отырады.

Абай сөзінің шымырлығы, қуаттылығы, бейнелілігі, көп мағыналылығы шынында да таңқаларлық.

Абай өз дәуірінің перзенті болды. Сол тұстағы феодалдық –патриархалдық жікшілікке бөлінген даланың барлық қам-қарекеті, уайым-қапасы оның кеудесін жайлап алды. Абай даланың лүпілдеп соққан жүрегі еді, Абай халық даналығының таразысы бола білді.

Герольд БЕЛЬГЕР

Абай – телегей-теңіз.

Абай – тұңғиық мұхит, жан-жүрек мұхиты.

Абай – түбіне көз түгілі, ой жетпес биік аспан, жеті қат ғарыш.

Абай – таусылмас уақыт.

Абай – сарқылмас бақыт.

Жалпы қазақ әдебиетінде эпистолярлық жанрды да алғаш бастаушы да – Абай.

Тіл өнерінің тылсымды тұңғиықтығына тап болған да соны қияндарға беттегенде, ақындық сырлары хақында пікір таластырып, әділ қазыға жүгінгенде, өзгені былай қойып, күнделікті тірліктің күйбеңдерінен бір сәтке дем алғың келгенде, көңіліңді көлеңкелер көміп кеткен соң, жаныңдағы ақ самалға желпінің келгенде Абай томын қолға алатының ақиқат.

Мұзафар ӘЛІМБАЕВ

Күпі киген кемеңгер өзің ғана,

Макинтошты миғұла толып жатыр.

Қадыр МЫРЗАЛИЕВ

Абай – қазақ әдебиетінде талай типтің үлгісін жасаған ұлы ақын...Абай көркем образды жасауда кейіпкердің бүкіл ішкі-тысқы бейнесін толығымен танытатын мінез-құлқының ұтымды жақтарын шеберлікпен ерекше көрсетеді. Бұл образдың типке айналуының басты шарттарының бірі.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ

«Ақмола ақиқаты» газеті, №31. 1995 ж. 4 тамыз

Ақжан МАШАНИ

геолог ғалым, тау-кен инженері,
геология-минералогия ғылымдарының докторы,
профессор

ЕКІ ҰСТАЗДЫҢ БАС ҚОСҚАН ЖЕРІ

Ел басына күн туған кездер қазақ халқының екі данышпан ұлының есімдері біздерге рухани демеу болары талассыз. Олар: бірінші әл-Фараби, екінші – Абай. Осы екі адамның екеуінің де ғылыми мирастарын зерттеу ісіне менің тікелей қатысым болды: Абайдың ғылыми мирастары жайында оның туғанына 100 жыл толуына мақала жазылды, баяндама жасалынды. Сонан кейін әл-Фарабидің туғанына 1100 жыл толған тойын өткіздік, оған арналып көп еңбектер жазылды. Бірақ Абай тойы толық болмады. Осыған байланысты Абайдың алдағы 150 жылдығына дайындалу ісі қолға алынуда. Осы тойдың қарсаңында екі ұлы ұстаздың арасын жалғастыру маған борыш сияқты. Бұл мәселені мен көптен-ақ ойланған болатынмын. Оның үстіне өткен қыста Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық еңбектері жарық көруі осыған түрткі болды. Оның себебі айтылған Ахат Шәкәрімұлының маған жазған хаты. Ол хаттың көлемі кішкентай, сөзі аз болғанымен мазмұны терең, көп сырдың түйіні бар. Сол себепті осы арада оны тағы да толық келтіріп, талдау береміз.

АҚЖАН

Әл-Фарабиді еңбек етіп, ол дінишіл еді деп таласқандардан, оның ғалымдығы күшті деп, ақтап шығып, түріктің, оның ішінде қазақтың әл-Фарабиін тірілттің. Сол әл-Фарабиді оқыған, тағлым алған Абай мен Шәкәрім туралы үн қатпай өттің, бұл қалай?

Ахат

Ахат ақсақал бұл хатты маған 1976 жылы 8 июнь күні Алматыда болған Мәдени мұраларды қорғау съезінде жазған еді. Сол мәжілісте мен әл-Фарабидің кім екенін, оны қалай ашқанымды, оның 1100 жылдық мерекесін қалай өткізгенімізді баяндап сөйлегем. Сонымен байланысты Түркістан, Отырар ескерткіштерін жөндеу, зерттеу қажет екенін айтқам. Сол жолда маған көп бөгет жасағандар айтылған. Хатта соны еске алып отыр.

Екінші жағынан, Ахат – Абай музейінің директоры. Менің Абайдың жүз жылдығына арнаған қолжазбам сол музейде, сол кісінің қолында. Әкелері Абай мен Шәкәрімнің әл-Фарабиді оқығанын, әсіресе онан мол тағлым алғанын Ахат жақсы біледі. Ал енді әл-Фарабимен Абайдың ғылыми мирастарын бірдей зерттеген адам осылардың арасындағы байланысын неге атамай кетеді. Міне Ахат ақсақалдың маған қойып отырған талабы осындай.

Мен сол мәжіліс арасындағы үзілісте келіп ол кісіге түсіндірдім. Кейін ол кісінің қойып отырған мәселесіне өз алдына оралу керек екеніне тоқтадық. Ол кезде Шәкәрім ақталмаған. Оны сөз етуге болмайды. Ал Абай мен Шәкәрімнің ғылыми мұраларын бірінен бірін ажырату тағы қиын. Шәкәрім өлеңдерін біз жас кезімізден Абай өлеңдерімен қатар жаттап алып айтатын едік. Біздің әкелеріміз Қарқаралының Қоянды жәрмеңкесінде Шәкәріммен жылда сәлемдесіп, өлеңдерін

көшіріп алып келетін еді, елге тарататын. Сол кезде Қоянды жәрмеңкесі халықтың басын қосқан мәдениет, әдебиет, өнер таратқан орын болғаны мәлім, Қояндыда, Қарқаралыда, Семейде болып өнер көрсеткен адамдар кейін де бүкіл Қазақстандық көлемдегі ірі қайраткерлер болғаны мәлім. Солардың бірнешеуін атай кетелік: Қалибек Қуанышбаев, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Ғазиз Файзоллаұлы, Майра Уалиқызы, Әсет ақын, Шашубай Қошқарбайұлы, Қалка Жаппасбайұлы, Қажымұқан Мұңайтпасұлы, Естай ақын, Жүсіпбек Елебекұлы, Қуан Лекерұлы, Манарбек Ержанұлы тағы басқалары.

Абай елі біздің Қарқаралы адамдарымен, соның ішінде біздің аталарымызбен ежелден араласқан, сүйек шатыс. Абайдың әкесі Құнанбай бір кезде сол Қарақаралыға дуанбасы – аға сұлтан болды. Сол кезде ол үш жерге мешіт салдырған: Қарқаралыда, Семейде, Меккеде. Абай Қарқаралыда болған. Семейде оқыған. Ал Шәкәрім 1905 жыл Меккедегі Құнанбай мешітінде (Қонақ үй – Такияда) болған. Мұның бәрі дәлелді тарихи шындық. Қазіргі кезде Құнанбай қажы салдырған мешіттер қайтадан жөнделіп бітті. Енді бір ойлап қаралық: Ахат маған хат жазған кезінде (1976 жыл) бұл шындықты біз ауызға ала алмаған едік. Міне, қазіргі шындыққа көшкен дәуірде біздің қолымыз осыған енді жетіп жатыр.

Осымен байланысты тағы бір шындық есте болсын. Құнанбай мешіттерінің алғашқы имамдары Қазаннан оқып келген татарлар болған. Олар медресе ашып бала оқытқан. Абай сонан оқыған. Ал Қазан медресесі ол кезде Ресей патшалығында бүкіл ислам еліндегі оқу орындарының ең алдыңғы қатарынан орын алған. Оның себебі Шығыстану ғылымдарының туын жоғары көтерген ірі ғалымдар он тоғызыншы ғасырдың орта кезінде көбінесе Петербург пен Қазанда бас қосатын. Олар Петербург Ғылым академиясының мүшелері (академиктер, корреспондент-мүшелер): Вельяминов-Зернов В. В., Тизенгаузен В. Г., Радлов В. В. тағы басқалары.

Бұлар жалпы шығыстануда, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстан жерінде көптеген еңбек еткен, ғылыми мирас қалдырғандар. Мысалы Радловтың ғылыми істерін қарайық. Ол бүкіл өмірін түркі нәсілді халықтар тілін зерттеуге арнаған. Көп томды еңбек қалдырған адам, Оның еңбектері түркологтардың бас құралы болып саналады. Ол кісі өзінің осы еңбегін жинауда, яғни түркі тілдер мирасын жинауда, алдымен Алтайдан, Қазақстан жерінен бастаған. Сонан кейін сол еңбектерін әрі қарай дамытуды, талдауды Қазанда аяқтаған. Радлов В. В. есімі шет елдерге әйгілі. Оның көп томдық еңбегі: «Опыт словаря тюркских наречий» Санкт-Петербуркте 1893 жылы басылып шықты.

Радловтың алдында және артында сол Қазанда және соған байланысты істеген тағы бірнеше ірі ғалымдарды атай кету керек. Олар Будаков Л. З., Ильминский Н. И., Потанин Г. Н., Шахабuddin Маржани, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Аристов Н.А., Березин И.Н., Гаспринский И. тағы басқалары болған.

Осы ғалымдардың еңбектерін оқыған адам Абайдың ой өрісінің қайдан дамығанын түсінеді. Солардың ішінен біздің өткен ғасырдағы және үстіміздегі ғасырдың бас кезіндегі қазақтың зиялы адамдарының ұстазы ретінде ең ірі біреуін алып қарайық. Ол Шахабuddin Багаутдинұлы Маржани. Бұл кісі Қазан қаласына 50 шақырым жердегі Маржан атты қалада хижраның 1233 жылы дүниеге келеді, 1306 жылы қайтыс болып Қазанда жерленеді. Қазіргі жыл санау бойынша ол 1818 жылы туған, 1889 жылы қайтыс болған. Бұл кісінің үлкен әкесі – бабасы Сухбан деген адам тарихи материалдарды өте көп жинаған адам екен. Ол кісінің көп айтатын мақамы: «Өткенді білгендіктен жинаймын, келешекке, білмегендіктен ұмтылмаймын». Осы мақал оның немересі Шахабuddinнің ғылыми еңбектеріне арқау болған сияқты. Басқаша айтқанда Маржани татар халқының, сонымен байланысты бұлғар халқының, қала берді барлық Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына негіз салған адам. Маржанидің «Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығының тарихынан» деген еңбегін В. Радлов 1877 жылы орыс тіліне аудартады. Ол еңбек «Россиядағы Археологиялық IV съездің жинағында Қазанда басылады (1884 жылы).

Маржанидің екінші бір тамаша еңбегі «Мұстафад Әл-ахбар фи ахвали Қазан ва Бұлғар» атымен татарша және араб тілінде шықты. Осы еңбегінің ішінде оның Батый хан ұрпақтарына, Сарай билеушісі болған Шайбани әулетіне арналған тараулар бар. Сонымен қатар Орысхан, Тоқтамыс хан, Қасым хан әулетіне арналған соны материалдар көзделді. Ақ Орда хандығы, Сібір хандығы жөнінде айтылады. Демек Маржанидің бұл еңбектері тікелей қазақ халқының тарихына қатысты.

Осы айтылған тамаша бай материалдарды жинаудағы Маржани ісі бізге үлгі боларлықтай. Осы жөнінде Маржани алдымен қазақ жерін көп аралап, шежіре жинаған, атақты адамдармен кездескен, олар туралы дәйектер қалдырған. Мысалы ол өзінің тарихи еңбегінде Шоқан Уәлихановтан алған мәліметтерін келтіреді.

Маржанидің екінші бір пайдаланған тамаша мәліметі атақты Ахмад ибн Фадланның «рисаласы» (қолжазбалары). А. ибн Фадлан оныншы ғасырдағы арабтың атақты саяхатшысы, ғалымы, бұл әл-Фарабидің замандасы. Бұл кісі Бағдат халифасының елшісі ретінде Еділ бойындағы Бұлғар хандығына барып қайтқан адам. Бұл кісінің жазған жол жазбалары толық сақталмай, әр жерге, әр елде, әл-Фараби еңбегі сияқталып тарап кеткен. Маржанидің тамаша бір ісі сол ибн Фадлан еңбегін алғаш рет тауып, ашып, аударып, соның мәліметтерін өзінің тарихи еңбегінде пайдаланған.

Маржани еліне Бағдат елшісін басқарып келген адамның аты Сисан ар-Раси. Ал Ахмад ибн Фадлан сол елшіліктің ішіндегі ғалымы болу керек. Олар хижраның 309 жылы, сафар айының 11 күні Бағдаттан шығып 310 жылы мұхаррам айының 12 күні Еділдегі Бұлғарларға келген. Қазіргі жыл есебіне айналдырсақ 921 жыл июнь (маусым) айының 21 күні, келгені 922 жылдың 12 май (мамыр) айының 12 күні. Яғни олар жолда он ай шамасындай болған. Олардың жүрген, соққан, тоқтаған жерлері: Хамадан, Рей (Тегеран) Нишапур, Мерв (Иран -Азербайжан елдеріндегі), Бұхара, Өмудария бойы, Хорезм, Арал теңіз жағасы, Үстірт, Жайық жағасы, Еділ бойы.

Осы жол бойындағы елдердің тұрмысын, табиғатын, мәдениетін – бәрін А. ибн Фадлан жазып отырған. Соның ішінен Маржани біздің халқымыздың тарихына қатысты мәліметтерді теріп алып пайдаланған. Маржанидің дүние жүзіне атын шығарған жеті томдық ірі еңбегі араб тілінде жарық көрген. Оныңаты қысқаша айтқанда «Вафиат Әл-Аслеф» («Өткен бабалар өмірінен» деген мағынада). Бұл еңбекте Шығыс халықтарының белгілі адамдарының, ғалымдарының, өнерпаздарының өмірбаяны: оларға ескертулер, түсіндірулер берілген. Бұл еңбектерде де қазақ халқына қатысты материалдар көп. Оны қазақша аудару өте қажет.

Бұл арада біздің алға қойып отырған мәселемізде нағыз керек жері әл-Фараби туралы. Маржани әл-Фарабиді терең зерттеген, түсінген, оны дүмшелерден ақтаған адам.

Ислам дініндегі халықтар арасынан шыққан ғалымдар көп екені белгілі. Бірақ солардың арасында исламның ғылыми негізін көтерген, басқаша айтқанда, ислам қағидаларын ғылыми тұрғыдан таныған адамдар санаулы. Солардың ішінде ең көрнекілерінің бірі әл-Фараби. Оның ғылыми идеяларына қарсылар көп болды. Мысалы атақты ғалым әл-Ғазали әл-Фараби мен Абу Ғали ибн Синаға қарсы кітап жазған. Бұл өзі ислам дініндегі, ислам ғылымындағы ежелден келе жатқан талас. Бұл талас тек исламда ғана емес, басқа діндерде де болған және бүгінге дейін бар нәрсе. Осындай күрделі мәселені шешуде Маржанидің қандай жолмен барғанын қысқаша шолайықшы. Біздің қолымызда татар тілінде 1915 жылы Қазанда шыққан бір үлкен том кітап бар. Ол Маржанидің туғанына жүз жыл толуына арналған. Сол кітаптан аздаған мағлұмат.

Ш.Маржани В. Радлов сияқты шығыстанушы ғалымдармен жаксы таныс болды. Солар арқылы бұл кісі Европа елдеріне де мәлім, батыс елдердің энциклопедиясына ислам мәдениеті жайында көп мақалалар жазған және жазғандарға көмектескен. Өзінің халқын өнер үйренуге, ғылым үйренуге, орыс тілін үйренуге шақырған. Сонымен байланысты оны ислам жолынан тайдырушы миссионер де шығарған кездер болды. Осы жөнінде Маржани былай деген: «Өзінің дінін, тілін, елін білгендер ғана орысша оқыса, ол жаксы. Оны білмей, орысша оқыса онан қайыр күту қиын».

Бұл пікірдің Абайдікіне дәл келетіні көрініп тұр. Ш. Маржани әуелгі оқуды өзінің ауылында оқыған. Сонан кейін ол кісі көп саяхаттар жасаған. Көп уақыт Бұхарада, Самарқанда мұнан кейін ол кісі көп уақыт Таяу Шығыста, араб елдерінде, Стамбулда болған. Көптеген кітаптар оқыған, материалдар жинаған, таластарда, айтыстарға араласқан.

Еліне оралғаннан кейін ол кісі медреселер ұйымдастырған. Атақты медресесі Ғалия сол кісінің ұйымдастырған медресесі. Революциядан бұрынғы қазақ халқының көптеген азаматтары сонан оқығанды. Сол сияқты медреселер қазақ елінде де болған: мысалы, Қарқаралыда, Семейдегі медреселерде Маржанидің өзінен тікелей тәлім алған адамдар оқытқан. Абай Семейде сол Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидің қозғаған мәселелері көп кездесетіндігі осыдан. Бұл туралы сәл кейін айтамыз.

Маржани еңбектерінде шығыс ғалымдарының тарихта аты барларын тегіс қамтылған деуге болады. Ол Араб мәдениетінде философиялық, діни, ғылыми ойлардың таласы Әл-Мутин халифа заманынан бастайды. Сол кезде ислам елдері бірнеше мазхабар болып бөлініп, әртүрлі ағымдардың шыға бастаған кезі. Әсіресе Бағдат халифаларының ғылымды жоғары мадақтағандары көптеген діншілдерге жақпағаны бар. Екінші жағынан сол ғылыми жолдардың өздері де бірнеше тарауларға, ағымдарға бөлінетіні бар. Оның үстіне көп ұлтты елдердің ежелден келе жатқан әдет-ғұрпы тағы әртүрлі. Осыларға байланысты құранды әртүрлі түсіну, хадисті (өсиет сөздерді) түрліше талқылаулар көбейіп кеткен.

Осындай таластың салдарынан кейбір жағдайларда шындыққа нұқсан келген, нақақ таяқ жегендер көп болған. Мың жыл бойындағы осындай дау-шарды түсіну, тура жол табу, оңай емес еді. Маржани осындай ірі мәселеге барған адам, сонан әділетті жол тауып, бағыт сілтеген адам. Сол үшін де оны исламның ұлы реформаторы мұсалих атаған. Бұл түсінікті қазақша жарастырушы деуге болар еді, өйткені ол кісі дауласушы адамдардың әрқайсысының мақсатын, түсінігін, оның себебін дәл тауып, әділетті орнына қоятын сияқты. Бірер мысал.

Атақты халифа әл-Мумин мен ірі ғалым Ахмад ибн Ханбал арасында болған зор тартысты Маржани ғылыми таразысына салып талдайды.

Халифа маңындағы ғалымдар билікті өз қолдарына түгелдей алу мақсатында болып құранның мазмұнын өздерінше талдап, ертеден келе жатқан әділеттік өсиеттерге көп құлақ сала қоймай бастаған. Оларды мутазилит атаған. Соның арқасында әділетсіздік көбейіп, халық арасында наразылық басталған. Осы жөнінде халифа әміріне Ахмад ибн Ханбал сияқты ірі хәкімдер көнбеген. Олар қуғынға ұшырайды. Көптен соң ақталады.

Әл-Мумин халифа мен ибн Ханбалдың арасындағы таластың негізін қысқаша айтқанда құранды қалай тану түрі. Халифаның жақтаушылары құран араб тілінде жазылған. Оны ерікті түрде талдауға болады деген. Ибн Ханбал оған қосылмай, құран алланың каламы – сөзі деген. Бұл таластың арғы терең мағынасында үлкен сыр жатыр. Құранға басқа тарихи кітаптарша карап зерттеуге бола ма, болмай ма? Әл-Мумин болады, ибн Ханбалша болмайды. Кейінгі зерттеуші ғалымдар шындық осы екеуінің ортасында деп табады. Ғакли құран сөз түрінде берілген болса ол сөз жаратушының өзі емес, бірақ сонымен қатар ол оның жаратқан заты да емес. Сөз жаратушының сипаттарының бірі. Ол сипаттың өлшеуші бөлшегі адамда да бар. Адам өзара сөйлесе алады. Сол себептен адам аз да болса, шама келгенше құранды сөз етіп түсінуге мүмкіндігі бар, құқы бар. Бірақ оның барлық сырын ашуға адамның қабілеті жетпекші емес. Ш. Маржани осы мәселеге тамаша талдау береді. Абайдың 38 сөзінде сегіз сипат мәселесінде берген талдауы осыған қабысады.

Сонымен Маржани мен Абайдың ислам тарихындағы ең терең таласты қалай тамаша шешкенін көресіз. Басқаша айтқанда Ш. Маржани осы адамның екеуін де ақтайды. Әл-Мумин ғылымға тамаша жол ашты деп оның іс әрекетін мақтайды. Екінші жағынан ол рухани өсиет жолға нұқсан келтірді, оны Ибн Ханбал түзетті дейді. Егерде ибн Ханбал әл-Муминнің ғылыми ісіне жетік, оған жәрдемші болса, ол оқиға болмас еді, екі жағы тең болып отырар еді деген ойға келетін сияқты.

Екінші тамаша мысал Маржанидің әл-Фараби мен әл-Ғазали арасындағы талас тұрғысындағы пікірі.

Әл-Фараби ертедегі ежелгі ғылыми табыстарды қабылдап, грек ғалымдарынан үлгі алып, олардың ғылымын дамытқан, сол үшін ол екінші ұстаз атанғаны мәлім. Басқаша айтқанда, әл-Фарабидің екінші ұстаз аталудағы ныспының мағынасы исламнан бұрынғы ғылымдардың табыстарын қабылдау, соны үйрену, үйрету және ары қарай дамыту. Айтайық ол Сократтың, Платонның, Аристотельдің барлық ғылыми салаларын, математикасын, физикасын, музыкасын, философиясын, логикасын жоғары сатыға көтерді.

Әл-Фарабидің бұл сияқты батыл жаналық, ғылыми табыстарын жақтаушы ғалымдар да көп болды. Ал оған қарсы шыққан әл-Фарабиді дін бұзушылар қатарына қосқандар онан да көп болған еді. Әл-Фарабидің кейінде Бағдаттан ығысып, Сирияға келуінің бір себебі де осы болған.

Әл-Фараби сынды исламды ғылыми тұрғыда танушыларға қарсы шыққан діндарларды софылық бағыт деп атауға болады. Арабша оны Тасууф, яғни суф кигендер деген мағынада. Ал суф – малдың жүні немесе сонан жасалған түкті (жүндес – барақ) жамылым немесе тоқыма киім. Қазақша оны

кебенек немесе шекпен деп түсінуге болады. Олар осылай жұпыны киініп, бұл дүниедегі өмірдің қызығынан безіп, ол дүниені ғана ойлап, барлық өмірін дұғада, зікір салуда өткізетіндер. Олар көп өмірін үңгірлерде кешкен. Олардың түп мақсаты дүниеге алданбай, нәпсінің арбауынан аулақ болып, рухани дүниесін жетілдіру арқылы жаратушыға (Тәңіріне) жақындау, хақтың жолын табу. Бұлардың арасында нағыз адал, ғалым әулиелері де болған. Мысалы Хасан әл-Басри, ибн Рабиа ибн Хайсам дегендер. Олардың софылық жолды ақтаған, оның ережесін (тәрк дүние атты) жазған еңбектері болған.

Софылықтың өз ішінде бірнеше тараулары болған. Олардың кейбіреулері Тәңірді сүю оның жаратқан дүниесін сүюге апарған. Сонан барып диуана жынды болып, тауға безген. Белгілі ақындардың жырларына сол идея өрнек беріп, махаббат идеясы ғашықтар поэмасына әсер еткен (мысалы, «Ләйлі Мәжнүн» сияқты).

Софылардың ішінен шыққан кейбір ғалымдар ғылыми жолға мән берген; олар сүнниттің тура жолына тоқтаған адам ақылы жетпейтін жаратушы бір басқа, оның жаратқан дүниесі бір басқа деген. Адам ақылы сол екіншісін жаратылған заттарды зерттеуге тиісті деген тұжырымға келген. Софылықтың осы түрлерінің бәрі де кейін Орта Азия мен Қазақстан жеріне кең тараған. Бәлкім жердегі «Зеңгі баба», «Қошқар ата», «Баба түкті шашты әзіз» деп келетін әулиелер сол софылар болар деген ой келеді. «Түкті – Шашты» деген сөз сол кебенек кигендер болар. Олар елден қанша безгенімен тірі адамдар, келіп-кетіп жүреді. Қазақтың «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» дегені осыған мезгілді сияқты.

Әбу-Хамид әл-Ғазали әл-Фарабиден 180 жыл шамасы кейін Бағдадта ұлы ғалым хаким болған адам, нәсілі ирандық, негізгі философиялық бағыты софылық. Бұл кісі ғылымға негізінен қарсы болмаған, бірақ ғылымды-білімді тек исламдық жолдан іздеу керек, басқа елдерден, әсіресе бұтқа табынған гректерден ғылым іздеу, оның логикасын, философиясын, ғылымын қолдану исламды бұзады деген пікірде болған. Осы тұрғыдан алып ол кісі әл-Фараби мен ибн Синаға қарсы шыққан. Оларды дін бұзушылар деп айыптаған.

Әл-Ғазали осы талас қақында көп еңбектер жазды. Мұнда ғылыми, философиялық, діни, табиғи ойлар терең талданған. Соның нәтижесінде әл-Ғазали идеясы ислам елдерінде кең тарағанды. Әл-Фараби еңбектерінің көп заман көлеңкеде қалып қоюына әл-Ғазалидің қатаң сыны себеп болған сияқты.

Әл-Ғазалидің артынан ілесе шыққан ибн Рушд, ибн Туфейль сияқты ірі ғалымдар әл-Фарабиді ақтап, әл-Ғазалиге қатты соққы берді.

Ибн Рушд әл-Ғазалидің «Философтарға қарсы» дегеніне қарсы: «Қарсылыққа қарсылық» деген еңбек жазды. Ол бүкіл Европа елдеріне тарап, зор әсер етті.

Ибн Рушд өзінің еңбегінде әл-Фараби идеяларын онан әрі қарай дамытады. Әл-Фараби «Табиғат матбуғат», яғни табиғат кітап баспасы, адамның ғылым-білімнің көзі десе, ибн Рушд: «Жаратылған дүниені танымаған жаратушыны да тани алмас» деген қағидаға барған. Әл-Ғазали жолындағылар оны қудалаған. Ол өмірінің ақырын Мароккода өткізді.

Ибн Рушд Абул-Валид Мухаммад ибн Ахмад латынша аты Аверрос. Ол арабтың еуропалық халифатында – Кордовада 1126 туған. Кейінде 1198 Мароккода қайтыс болған.

Ш. Маржани осы сияқты барлық елдерде дүниежүзілік күрделі таласты мәселеге терең бойлап, өзіндік баға берді.

Әл-Фараби мен әл-Ғазалидің еңбектерін салыстыра келіп Ш. Маржани мынадай қорытындыға келеді. Бұл екеуі де ғылымда, адамдық жолына, ғадалатқа, шындық іздеуде біріне бірі ұқсас, бірін бірі толықтыратын ғұлама. Екеуі де бағыттары басқа бола тұрса да ұлы ұстаздар. Әл-Ғазалидің әл-Фарабиге тым қатаң сөздер айтуы, оның адамдық басына емес философия атына деп білу керек. Бірақ философияны сынап, оған қарсы бола отырып әл-Ғазалидің өзі сол философияға зор қызмет көрсетті. Ш. Маржанидің осы пікірін оқығанда әл-Фарабидің Платон мен Аристотель арасына айтқан пікірі ойыма түсті. Платон мен Аристотель біріне бірі қарсы болғанымен екеуінің түпкі сабағы бір. Дүниені екеуі екі жолмен танығысы келеді, сол жолдарымен барып ақырында олар бір ғана шындыққа тоқтайды деген. Дәл сол сияқты Ш. Маржани де әл-Фараби мен әл-Ғазалидің іздегені бір шындық, оған екеуі екі жолмен келіп тоғысады деп түйіндейді. Әл-Фараби мен ибн

Синаның еңбектеріне сүйенген кейбір ғалымдардың еңбектеріне Ш. Маржани талдау жүргізеді, оны тексереді, толықтырады, түзетеді. Мысалы Жалал ад-Дин әл-Дауани еңбегіндегі философия ғылымының ислам іліміндегі орны жөнінде Ш. Маржани терең мағыналы тұжырымы. Бәлкі әл-Дауани әл-Фарабиді жете зерттеп терең қамти алмаған болар деген ойға келесің. Бір тамашасы осы жөніндегі Маржанидің әл-Фарабиден келтірген сөздері Абайда кездесетіндігі. Мысалы «ғақли», «накли» түсініктері тағы басқалары. Есте болсын Абай әл-Дауани еңбегімен таныс. Әл-Фарабидің ғылым іздену адамның адамдық борышы деген сөздерін Ш. Маржани осы арада бірнеше түрде қайталап, баса айтады.

Араб ғалымдарының астрономия, математика жөніндегі еңбектерін салыстыра келіп Ш. Маржанидің: «Аһли ғылым Ай басында» деген тамаша сөзі бар.

Абайдың «Ғашараниуа мубашарани» деп келетін қағидасы Ш. Маржанида айтылған. Ш. Маржани өнерді, музыканы жарататын адам болған. Ол өзі жасында гармон тартады екен. Музыка жөнінде исламдағы үлгі әл-Фараби деп жазуы ол осыдан болса керек. Осы жөнінде ол кісі пайғамбардың өзі де музыка мен өлеңді теріс көрмегенін дәлелдейтін мысалдар келтіреді. Осы мағыналы тұжырым Абайда бар.

Ш. Маржани еңбегінде атақты Ақсақ Темірдің өз қолымен жазған «Түзлукты» оқығанын айтады. Бұл өте сирек нәрсе.

Ұлықбек еңбектерін Ш. Маржани жоғары бағалаған. Оған қарсы болып, оның ісін жойғандарды Ш. Маржани надандықтың құрбаны деп санайды.

Бүкіл араб елдерін, қала берді бүкіл шығыс елдерінде, бәлкі дүние жүзінде бұл күнде Ш. Маржани еңбегі аса жоғары бағалануда. Осыдан біраз жыл бұрын бұл кісінің 150 жылдық тойын дүние жүзі атап өтті.

Ш. Маржани өз заманында шындық іздеген адам. Шындықты ол тарихтан, ғылымнан, діннен өзінің адамдық арынан, халқының ғұрпынан, тілінен іздеген. Ол кезде патшалық Россия бұратана елдерге, соның ішінде мұсылман дініндегі халықтарға зорлық, қатты қысым көрсеткен. Яғни татар, башқұр, қазақ, қырғыз сияқты халықтардың шұрайлы қоныстарын тартып алып, еріксіз шоқындыру мақсатын көздеген болатын. Дінге ену өрескел зорлықпен емес, шындық жолымен өтетін процесс екенін Ш. Маржани ғылыми дәлелдеуге тырысқан. Әр діннің өзіндік ғылыми шындық жағы бар да, жалғандық дүмше жағы бар. Шоқындыру әрекетін қолдаушы, әрине, христиан дінінің дүмшелері, олар бақ құмар, мансапқор әкімдері. Соны түсінген өмір шындығын іздеген даналар сол дүмшелердің арам пиғылын әшкерелеп, олардан безді. Мысалға Ш. Маржанидің замандасы Л.Н.Толстойды алайық. Ол кісіге әділеттілігі үшін шіркеу адамдары қудалау салды. Ал шындық іздеген Ш. Маржани мен Л.Толстой сыйлас, тілектес жандар болатын.

Абай мен Шәкәрімнің Маржани мен Толстойды жоғары құрметтеуі, оларды бірдей ұстаз тұтуы сол шындық іздеу жолындағы ортақ пиғылдарының дәлелі. Бұл даналардың діні шындықта.

Ш. Маржани медреселері Қазақстанға үлкен ағартушылық қызмет атқарды. Тек бұл емес В. Радлов маңында болған басқа да шығыстанушы ғалымдар қазақтан шыққан талаптыларға зор әсер етті. Мысалы, айтылған Шәкәрім Құдайбердіұлы жоғарыда айтылған шығыстанушылардан көп тәлім алғанын, әсіресе, өзінің шежіре кітабын жазарда оларды пайдаланғанын айтады.

Екінші жағынан Қазақстанға діни ұстаз-имамдар молдалар Орта Азия, Бұхара мен Ташкент жағынан келетінді. Бұлардың дені исламның ғылыми-ғақли жағы емес, нақли-ғұрпы жағында тәрбие алғандар болатын. Расында Ұлықбек дәуірінде ғылыми-ғақли бағытты құлатқан елдің сонан кейінгі ғылымы сыңаржақ нақли, софылық немесе бос бакыс, сөз таластық, жаттанды түрге айналғаны белгілі. Абай мен Шәкәрімнің қарсы болатын, «құранды теріс оқитын» дүмше молдалары сол Орта Азия жағынан келгендердің ішінде немесе солардан тәлім алғандар. Абайдың «Бұл заманның молдалары философияға қарсы болатыны бұзық пиғыл» деп отырғаны солар. Оны әл-Ғазалиден қалған дәстүр деуге болады.

Сонымен Қазақстан жерінде Абай заманында исламның екі түрлі ағымы майдандасты деуге болады. Оның бірі әл-Фарабиден – Ұлықбектен – Маржаниден бағыт алған ғақли ислам: екіншісі әл-Ғазалиден – Бақырғаниден – Софы Алдиярдан бағыт алған нақли ислам.

Қазақстанда Абай бағытында осы екеуін де сыңар жақ болмай, қатар ұстау жолы болған. Абай жолы накли-ғақли исламның бас қосқаны, немесе ғылымның, ғадалаттың ақыл, қайрат, жүректің бас қосқан жолы. Әл-Фарабидің туған жеріне оралғандағы Абаймен кездескендегі орыны осы. Қазан ғалымдарының, соның ішінде әсіресе Ш. Маржанидің Абайға көрсеткен жолы осы.

Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген еңбегінде Ш. Маржанидің «Қазан уа Бұлғар» тарихы атты еңбегінің сарыны айқын байқалады. Абайдың «Қазақтың асыл түбі татар, қытайша оны «татан» деп жазады деген қағидасын Маржанидің пікіріне түйіседі деп білуге болады. Бұл екеуі де татар деген сөзді кең мағынада түркі нәсілдес жергілікті халықтың атасы мағынасында алады.

Кейінгі төрт-бес жыл ішінде біз бірсыпыра арабтардың ғылыми, діни қайраткерлерімен кездесе, сұхбаттаса жүріп, мынандай пікірге келдік. Әдепкіде ислам мәдениеті барлық ғылымға жол беріп, дамытқан-ды. Кейінде ғылыми бағыттан гөрі діни, накли бағыт, үстемдік алып, көп ғасырлар бойында ислам мәдениеті кешеуілдеп қалды. Бұл софылық, дәруіштік, шырақшылық әдеттер үстемдік алған кезең сол кездерде әл-Ғазали сияқты адамдар бірінші орынға шықты да әл-Фараби сияқты ғалымдарға көңіл бөлінбей келді. Ал қазіргі ислам ғалымдары кереғар көзқарастарын қайта қарастыруда. Біз өзіміздің елдігімізді софылық жолмен қорғап ала алмаймыз, тек ғылыми жолмен ғана қорғануға болады дейді олар. Арабтар кәзір әл-Фарабиді ең алдыңғы қатардағы ғалым деп құрметтеп бұл қатарды әл-Хорезми, әл-Беруни, Абу Али ибн Сина, ат-Туси, Ұлықбек, Маржани, Абайлармен толықтырады. Мен бұл арада Абайды өз жанымнан қосып отырғаным жоқ. Абай өлендері арабша аударылған ғой. Сол бойынша олар Абай біздің арабтың философы екен деп танып отыр. Сонымен бір кезде әл-Фараби араб елінен ғылым үйреніп, оны дамытып дүние жүзіне ұстаздық етсе, соның ғылымынан тағлым алған Абайды араб елінің тануы екі ұлы баба арасының байланысты дәлелдесе керек.

Арабтар пайғамбардың бір хадисын олар жаңа заманда қайта көтеріп отыр: «Ман ахаб әл-ғылым уа әл-ғулама фаһуа рафиқи фи әл-Жаннаты», яғни, «Кімде кім ғылымды және ғалымды сүйсе, ол жаннатта менің көршім болады».

Ғылыми ислам дүниесі қазір осы дәрежеге көтерілуде. Қазақ жерінен шыққан осы екі ұлы ұстаз әл-Фараби мен Абай жана заманда қайтадан адамдық туын көтереді. Сөйтіп Ш. Маржани арқылы әл-Фарабиді тапқан дана Абай өзінің философиялық ғылыми қағидасын тұжырымдауда ұлы бабасынан тағылым алды деп нық айта аламыз.

Ақжан Машанов. Әл-Фараби және Абай. Алматы, 1994 ж. 80-92 бб.

*Махаббатпен жаратқан адалзатты,
Сенде сүйі ол Жыланы жаннан тәтті.*

Абай

Қайым МҰХАМЕДЖАНОВ

ақын, жазушы, драматург, ғалым, Абайтануды ғылыми негіздеуші, Шәкәрімтанудың негізін қалаушы, текстолог

ҰЛЫ ҰСТАЗ

Абайдың ақындық еңбегі қазақ әдебиетін жаңа бағытта ілгері дамытумен бірге, қазақ қоғамының дамуына да игі әсер етті.

«Әдеби шығарма тек көркемдік қасиетімен ғана емес, қоғамның дамуына ететін игі әсерімен, әдебиетті ілгері дамытудағы әсерімен бағаланады», – дейді Н.Г.Чернышевский.

Абай өзінің бойына біткен табиғи талантын, ақындық өнерін, ақыл-ойын, жігер-қайратын, парасат-білімін, бүкіл саналы өмірін туған халқына арнады. Халқының бақытты, ерікті ел болуын, өнер-білімді, мәдениетті елдермен терезесі тең болуын мұрат-мақсат етіп, сол ұлы арман жолында аянбай адал еңбек сіңіруді азаматтық, адамгершілік борышым деп білді. Абай тек қазақ сахарасының перзенті болып қалған жоқ. Ұлы гуманист Абай: «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың», «Адам деген даңқым бар!» деп бүкіл адамзат баласына жар салды.

Абай өз халқының ең ардақты, аяулы арманын, ой-пікірін, терең сезім-сырын, ұлттық мінез-кұлқын жеріне жеткізе жырлаған, жарқын бағыттағы жаңа жазба әдебиеттің атасы, қазақ көркем әдебиетінің көрікті тілін ұстартқан, құдіретті ақындық өнерімен үлгі-өнеге жайған классик ақын.

Ақын – ағартушы Абайдың мақсаты:

Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

Әлеуметтік мазмұны терең, асқан шеберлікпен жазылған ақын өлеңдері өз заманының шындық бейнесін әдебиет айнасына айнытпай түсірумен қатар, халықтың келешекке бой ұрған ой-санасының жетекшісі болды.

Қазақтың өлең-жырын ертедегі ел көшпіннің ескі сүрлеуінен алып шығып, жарқын дүние, нұрлы өмірге бағыттаптын даңғыл жолға салған Абай:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді тыңдаушы сен де түзел,

Сендерге де келейін енді аяндап, - деп жаңғырған жаңа әдебиеттің көш бастаушы көсемі болды. Қазақтың ақындық өнерін, нағыз кең ұғымдағы халықтық шын ұлттық дәрежеге келешекте бүкіл әлемге әйгілі боларлық шырқау биікке көтерген тұңғыш классик ақын да Абай.

Максим Горький Пушкинге арнаған мақаласында: «Әдебиеттің өте маңызды ұлттық мәні бар екендігін бірінші көре білген, кеңседе, патша сарайында отырып, қызмет істеуден де артық деп санаған Пушкин ғана. Жазушы атағын жоғары көтерген, қол жеткісіз биікке шығарған да Пушкин», - десе, Горькийдің Пушкинге арнаған осы әділ сөзін, Абайға да арнап, еркін айта аламыз.

Қазақ жазба әдебиетінің тарихында ақынның атағын аспанға көтерген, Горькийше айтқанда «Қол жеткісіз биікке шығарған да» Абай. Абай да Пушкин сияқты ұлықтан, бар мәнсап, бар дәрежеден де ақындықты ардақтап, әдебиетті қадыр тұтқан оқушы жастарға арнаған өсиет өлеңінде: «Ойында жоқ бірінің, Салтыков пен Толстой, я тілмаш, я адвокат болсам деген бәрінде ой... Военный қызмет іздеме, оқалы киім киюге, қызмет қылма оязға, жанбай жатып сөнуге», - десе, шен құмар, мансапқорларды:

Мәз болады болысың, арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейіп орысың, шенді шекпен жапқанға.
Күнде жақсы бола ма, бір қылығы жакқанға,
Оқалы тон тола ма, ар-ұятын сатқанға?! - деп шенейді.

Орыс әдебиетінен алған үлгі-өнеге, Абайдың халықтық идеясын тереңдетіп, әдебиеттің ең басты міндеті халық өмірін, халық мүддесін жырлау екендігін айқындай түсті. Қазақ халқы өзінің мәдениет тарихына көз жібергенде, адастырмас жол көрсеткен орыс халқының ұлы мәдениетін зор құрметпен атайды. «Қазақ халқының қалың бұқарасы орыс халқының қалың бұқарасымен достық көзқараста болған, орыс халқын аға санағаны сияқты, озық пікірлі орыс әдебиетін, оның Пушкин сынды данышпан өкілін Абай да өзіне үлгі, мектеп деп білді» (М.Әуезов).

Пушкин шығармаларының негізгі идеясы патша үкіметінің деспотизіміне қарсылық, халықтың правосын қорғау, халықты сүю, әділетті жақтау, бостандықты аңсау еді. Бұл Пушкин заманындағы ең озық идея болатын. Гуманизм, өмірді сүю, оптимизм – Пушкин поэзиясының негізгі желісі. Пушкин шығармалары орыс халқының шындық өмірінің айнасы болды. «Орыс әдебиеті тек Пушкиннен басталады, өйткені оның поэзиясында орыс өмірінің тамыры соғады», - дейді Белинский.

Орыстың XIX ғасырдағы ең ірі ақын, жазушыларына Белинскийдің идеясы өнегелі мектеп болды. Орыс әдебиетінің ұлы классиктері Белинскийді өздерінің әрі қатал, әрі әділ сыншысы, айнымайтын, аумайтын терең негізді озық ой-пікірдің жетекші-көсемі, ұстазы деп санады. Белинскийді Абай да өзінің ұлы ұстазы деп таныды.

Белинскийдің Пушкин туралы жазған үлкен еңбегін Абайдың зер салып оқығаны даусыз.

«Қазақ халқының XIX ғасырда оянуы мен жаңғыруына басшы болған Шоқан, Ыбырай, Абайлар Белинский ойлары мен өсиеттерінен, үлкен сындарынан мол нәр, тәрбие алған. Абай шығармаларындағы, Алтынсарин өсиеттеріндегі халық қамын жейтін сан толғаулары Белинский еңбектерінен ауысқан өнімді ойлар әсерін тану қиын емес», - дейді М.О. Әуезов.

«Кім де кім жаратылысында дарынды, талантты болса, сол ғана ақын болады. Бірақ ақындық таланттың да шама-шарқы бар, ол әркімде әртүрлі, әр дәрежеде болады», - дейді Белинский.

Абай шәкірт достарына ақындық туралы сөйлегенде: «Ол – қуат, табиғат сыйы. Ақындық шабыты шын келгенде, адамды қайта тудырып жібереді. Ол келгенде адам жай жабайы адам болмайды», - дейді екен.

Абайдың ақынға қоятын шарты: «Өнер өнер үшін емес, өнеге үшін» деген қағида. Осы қағидасын: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» атты әйгілі өлеңінде ақын тілмен айтып берді.

Ақынға қоятын шарты осындай болса, ақындық өнерге қоятын талабы, қатал қағидасы – «өлең – сөздің патшасы». Олай болса өлеңнің биік идеялық мазмұнына түр көркемдігі сай болуы шарт, орынсыз бөтен сөз араласпауы керек. Ақынның өзін сөйлетейік:

Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Абайдың ақын, ақындық өнер жайындағы бұл қағидасы өзі көп ізденіп, талғап барып, таңдап тапқан, мол тағылым алған ұстаздары – Белинский, Чернышевский бастатқан орыстың ұлы революцияшыл-демократтарының эстетикасымен түбірлесіп, туысып жатады.

Туған халқын шексіз сүйіп, ел қамқоры болған Абай еңбекшілерді езуші бай-шонжарлармен, болыс, би, алаяқ, атқамінерлерімен күреске белін бекем байлап шықты. Ақын өз өлеңінде соқтықпалы соқпақсыз жерде өскенін, мыңмен жалғыз алысқанын айқын айтқан.

Қалың елім, қазағым, кайран жұртым,

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың, - деген Абай өлеңінен екі жақты езгіде отырған елі үшін ет бауыры елжіреп, ел тағдырын егіле, терең тебірене жырлаған нағыз азамат ақынның бейнесін көреміз.

Адасып алаңдама жол таба алмай,
Берік түзу жолға шық, камалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,

Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай, - деп халқына түзу жол көрсетті. Ол көрсеткен жолы, сілтеген бағыты - алдыңғы қатардағы орыс мәдениетіне, өнер-біліміне бастайтын жол.

Абай қазақ әдебиеті тарихында орыс халқының ұлы мәдениетін, орыс классиктерінің шығармаларын, қазақ даласында мол насихаттаған тұңғыш ақын, ұлы ағартушы – демократ, халықтар достығының жалынды жаршысы болды.

Патша үкіметі, оның жергілікті жерлердегі мансапқор, топас әкімдері Россия империясының қол астындағы ұлттарды езіп, қорлап, жәбірлеп, жауыздық үстем болып тұрған шақта, аз ұлттарға,

жалпы еңбекшілерге шын адамгершілікпен қарап, орыс халқының адал жүрек, ізгі көңілін көрсеткен орыстың ұлы жазушы-гуманистері еді.

«...Халық орыс жазушыларын самодержавиеден, православиядан және солармен тілектес халықшылдықтан» қорғайтын көсеміміз деп санайды» - деген ақиқатты Белинский айтқан болатын.

Патшалы Россиядан, чиновниктер, помещик, алпауыт байлар үстемдік құрған Россиядан, Пушкин мен Лермонтовты, Герцен мен Белинскийді, Чернышевский мен Добролюбовты, Салтыков-Щедрин мен Некрасовты, Толстой мен Тургеневті берген Россияны Абай айқын айырып, тани білді.

«Абайдың Пушкин шығармаларын өз оқушыларына жеткізуі - қазақ сахарасына орыстың ұлы мәдениетінің жарығын әкеп төккендей болды», - дейді М.Әуезов.

Пушкиннің нағыз мұрагері, Россия аспанынан қара түнекті қақ жарып, жай отындай жарқылдаған жалынды ақын Лермонтовты Абай ерекше бағалап, оның отызға тарта өлеңін аударды. Орыстың атақты мысалшы ақыны Крылов шығармаларын қазақ еліне мол танытқан да Абай.

Лермонтов және басқа орыс ақындарының аудармаларынан алып, дүние жүзі әдебиеті классиктері - Гетенің, Шиллердің, Байронның, Мицкевичтің кейбір өлеңдерін қазақ оқушысына ана тілінде алғашқы жеткізген де Абай.

Ұлы ақын осы аударма еңбегімен өз еліне өнеге көрсетіп: - Халқым, мен сендерді осылардай, бүкіл адам баласына қамқор болған, ұлы даналарды тудырған халықпен – орыс халқымен адал достыққа шақырамын. Орыс халқының мәдениетіне ұмтыл, өнер-білім үйрен! - деп жар салды. Оқудағы, өнер-ғылым табудағы мақсат - халыққа адал қызмет ететін азамат болу дейді Абай. Ең алдымен өз балаларын орыс мектебіне оқуға берген Абай:

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, - дейді. Абай өлеңдерінің, қара сөздерінің көбі өнер-білім, адамгершілік, адал достық тақырыбына арналады.

Абай шығармаларының басты тақырыбының бірі - адал еңбек. Ол еңбекті, еңбек адамын ерекше жоғары бағалап, ардақтайды, мадақтайды. Өзінің нақыл сөзінде: «Бақпен асқан патшадан, мыймен асқан қара артық, сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық», - десе, адал еңбекті өзінің құлқыны үшін етпеу керек, адамшылық қарызы үшін ету керек деп білген. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, халықтың сүйген ұлы боласың», - дейді ұлы гуманист.

«Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» деген өлеңінде:

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,

Еңбекті сат, ар сатып неге керек.

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, - деп қорытады ақын.

Еңбектен қашып, аранын ашып, өтірік-өсек айтып, арын сатып, қулық-сұмдықпен тегін мал таппақ болған «бойы бұлғаң, сөзі жылмаңдарды», «сабырсыз, арсыз, еріншек, көрсеқызар жалмауыздарды» ажуа, мысқыл етіп, ашына жырлап, мазақ-масқара қылатын Абай өлеңдері - өзі бір сала.

1860 жылдар орыстың ұлы революционер-демократтары Чернышевский, Добролюбовтардың сыншылдық, қоғамдық озық ой-пікірлерінің Абай шығармаларына өзекті тақырып болып, сыншылдықпен жырланғанын көргеніңде, қатты толғанып, қуанасың, сүйсінесің.

Добролюбов өз заманында орыс жұртшылығына қандай әдебиет қажет екенін айта келіп, орыс ақын, жазушыларына әлеуметтік тұрғыдан талап қойғанда: «Жағымпаз жаршы да, даурыққан сыншыл да, тәтті тілді мақтағыш та қажет емес. Россияға шабытты, ызалы сатирик, ащы сыншыл сөздің тасқынын беретін ақын керек», - деген.

Абай заманындағы қазақ халқына да, сол Добролюбов айтқандай ақын керек еді. Сондай ақын Абай болды.

Мақтау - жел сөз жанға қас,

Қошаметшіл шығарған.

Бір мақтаса тоқтамас,

Ел табылса құмарлан.

Мен - мақтанның құлы емес,

Шын ақылға зорлық жоқ.

Антұрған көп пұл емес,

Өлім барда қорлық жоқ, - деген Абай, өз тұсындағы қазақ қауымына, Добролюбов айтқандай, «шабытты, ызалы сатирик, ащы шыншыл сөздің тасқынын беретін ақын» болып, жауыздыққа қарсы аянбай алысты. Абайдың «Көжекбайға», «Болыс болдым мінекей», «Мәз болады болысың», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» тағы басқа өлеңдерінен елін сатқан екі жүзді болыстарды, қу старшын, алаяқ билерді, арсыз атқамінерлерді, пасық байларды, өтірік арыз бергіш, өсекші сұмдарды «ызалы жүрек, долы қол, улы сыя, ащы тілмен» түйреп әшкерелеп, халық алдында оларды масқара етіп, жиіркенішті бейнесін жасап берген, нағыз сатирик ақынды көреміз.

Еңбекшілерді езіп, билеп-төстеп жүрген атқамінер, әкім ұлықтардың жексұрын сиқын әжуалап, әшкере ете отырып, Абай халқын ондай жауыздардан «жасқанбауға» шақырады:

... Ол болдым-ақ, дей берер,

Бұлғақ қағып басқанға.

Елең қағып елірер,

Алартып көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,

Түрткенінен жасқанба! - деп, ел-жұртына жігер-қайрат беріп, зұлымдыққа қарсы тұруға насихаттайды. Данышпан ақынның қаламынан қағыс қалған бірде-бір келелі тақырып жоқ-ау.

Бұрын қазақ поэзиясында болмаған: «Жаз», «Жазғытұрым», «Күз», «Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай», «Қыс» сияқты көркемдік түр, идеялық-мазмұн жағынан теңдесі жоқ тамаша табиғат лирикалары, бүкіл адам баласына ортақ, терең, нәзік сезім сырына толы адал махаббат лирикалары, философиялық, адамгершілік тақырыбына жазылған лирикалар, қуаныш, күйініш жырлары, жарқын әзіл-қалжың өлеңдер, сағыныш, сәлем-хат түрінде жазылған өлеңдер, көңіл-күйі, ой-толқынынан туған туындылар ақын, ақындық өнер, ән-күй, музыка өнері туралы өлеңмен түйінделген. Абайдың эстетикалық қағидалары - осының бәрі ақын поэзиясының ұшан-теңіз байлығын, тереңдігін, көркем сөздің нағыз классик үлгісін танытады.

Абай - өлең құрылысына бұрын болып көрмеген ондаған жаңа түр қосқан новатор ақын.

Ақынның «Масғұт», «Ескендір» сияқты дастандарының өзі бір төбе. Абайдың «Ғақлия» (Карасөз) деп аталатын қырықбес шығармасы, аударма еңбектерін атағанда, оның үстіне композиторлық өнерін қосқанда - ұлы ақынның дана ойшылдығына, үлкен ғалымның, демократ-ағартушының ірі қоғам қайраткерінің алып тұлғасына бас иіп, мақтан етесің.

Абай «соқтықпалы, соқпақсыз» заманда: «Жамандықты кім кермейді? Үміт үзген – қайратсыздық, Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан, көгі калың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді», - деген екен.

Абай арман еткен «жақсы жазы» қазақ даласына да жетті.

1981 ж.

<https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=962>

Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады.

Абай

Мекемтас МЫРЗАХМЕТҰЛЫ

абайтанушы ғалым, әдебиеттанушы,
филология ғылымдарының докторы, профессор

АБАЙДЫҢ ӘЛ-ФАРАБИДІ ТАЛУЫ

Ұлы Абай өмір бойы дүниеден жиып-терген ой нәрін туған халқына бағыштағанда үнемі әділет пен ақылдың тегеурінді тезіне салып, сыншыл ой елегінен өткендерін ғана ұсынуды мақсат тұтқан.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген, білгенін,
Білгізер алыс жақынға

Солардың сөйле дегенін, – деп, өз шығармаларында нәр тартқан рухани бұлақтар төркінін жасырмайды. Оның

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,

Екі жаққа үңілдім, – деп, қайырыла ескертуінде терең сыр жатыр. Яғни Абай дүниетанымының белгілі дәрежеде бастау алар рухани көздерін тануда осы өлең жолдары – ақын мұрасын зерттеушілерді бірден-бір дұрыс бағытқа сілтер темірқазықтай, адастырмас нысана.

Жанама деректер көзінің бір саласы ретінде Әбу Насыр әл-Фараби мен Абай пікіріндегі кейбір сабақтастықтардың болмысына назар аударып, пікір сарабына салғанда алдымен, әрине, қазақ жерінің ұлы екі ойшылының көзқарастары мен танымындағы ұқсас жақтары бөлекше сөз етілмек. Абай шығармаларындағы ой желісінің нәр алар рухани көздерін өзі сілтеп отырған тура және жанама деректермен салыстыра отырып аша алсақ қана көздеген мақсатқа біршама жақындай түспекпіз. Бұл іспеттес жанама деректер көзінің біріне ұлы ғұлама әл-Фараби мен Абай мұраларындағы ой желісінде орын алған пікір сабақтастығын да жатқызар едік.

XI ғасырдан бізге жеткен бірден-бір әдеби мұрамыз «Құдатқу білікпен» Абайдың таныстығы жайында нақты жазба дерек бар, ал әл-Фараби еңбектерімен таныстығы жөнінде әзірше нақты мәлімет қолда жоқ. Дегенмен әл-Фараби еңбектерін Абай білген деген пікірді ертеректе профессор Ғ.Сағди: «...философияға, даналыққа зор мән берген осы ғақылиялар кітаптарынан да мағлұматы бар еді», деп атап көрсеткен болатын.

Шындығында, әл-Фараби мен Абай дүниетанымындағы кейбір ой-пікірлер сабақтастығында салыстыра қарағанның өзінде-ақ белгі беріп, менмұңдалап тұратын іліктестік баршылық.

Әл-Фараби мен Абай шығармашылығындағы пікір сабақтастығын, ақын шығармашылығы нәр тартқан рухани көздерінің түп-төркіндерін іздегенде біздіңше, алдымен екі ұлы ойшыл айтатын «жан қуаты» немесе Абайдың өз сөзімен атасақ, оның «өзін танымақтық» жөніндегі көзқарасына айрықша назар аудару қажет болады.

Адамзат тарихында ғылыми ойдың үздіксіз даму барысында «өзін танымақтық» немесе «жан қуаты» туралы ойлардың қалыптасу жолдарын танып білу күрделі проблемаға айналып, о бастан-ақ қарама-қарсы көзқарастар өріс алды. Адамның «өзін танымақтық» жөніндегі ілімнің бастапқы қадамы көне дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған әл-Фараби еңбегі ерекше көзге түседі.

Соңыра бұл жолды ғылым саңлақтары: Ибн-Сина, Ибн-Бажа, Ә.Науаи, Ғұламаһи Дауани, Жүсіп Карабағилар жалғастырған.

Адамның «өзін танымақтығы» жөніндегі Абай шығармаларында мол таратылған пікірлердің түп-төркіні осы ғалымдар еңбегіндегі ойға барып ұштасады. Жалпы «жан қуаты» немесе «өзін танымақтық» жайлы күрделі ой сарабына қазақ топырағында арғы заманда әл-Фараби, соңғы дәуірде Абай ғана терең барлап барған тәрізді. Абай өлеңдері мен қарасөздерінде жан қуаты жайлы ой толғауында: «жан құмары», «жанның жибилі қуаты», «жан қуаты», «жанның азығы», т.б. осы іспеттес философиялық сарындағы ойларын таратқанда: «Жан қуаты деген қуат бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды», деп айрықша ескертуінде белгілі себеп те бар. Бұл пікірде Абайдың «өзін танымақтығы» жөніндегі ілімнің арғы-бергі тарихымен толық таныстығы анық байқалатындығы былай тұрсын, өз тарапынан таратпақ болған ойларын кең түрде көсіле жазып, тыңдаушыларына молынан жеткізе алмаған өкініші де сезіледі.

Жан қуаты жөнінде әл-Фараби қолданған философиялық терминдер Абайдың өлеңдері мен 7, 17, 27, 38, 43-қарасөздерінде сол түпнұсқадағы калпында немесе қазақы ұғымға сай балама сөздермен төлеу сала берілуі кездейсоқ құбылыс болмаса керек-ті. Абай Батыс, Шығыс философтарының термин сөздерін қаз калпында қолдана бермей, кейде тыңдаушыларының ұғымына, ой өрісіне лайықтап, ана тілімізде баламасы бар сөздермен батыл ауыстырып отырған кездері де бар.

Абай шығармаларында (14, 17-қара сөздері мен «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», «Көзінен басқа ойы жоқ», «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа», «Алла деген сөз жеңіл», «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас») арнайы сөз болып, мол таратылатын ақыл, қайрат, жүрек жайлы философиялық мағынадағы ойларының бастау алар көздерін тағы да әл-Фарабиден табамыз. Абайдағы ақыл, қайрат, жүрек туралы ойлар төркіні бір жағынан жәуанмәртлікпен де ұштасады. Біз бұл арада Абай шығармаларының ұзына бойында жүрекке шешуші мән-мағына беретін терең гуманистік астардағы көзқарасының түп-төркінінен хабар беретін бірер пікірлеріне ғана аялдамақпыз.

Абай 17-қарасөзінде ақыл, қайрат, жүрек туралы пікір білдіргенде: «Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет», деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен... Үшеуің ала болсаң мен жүректі жақтадым», деп, өз атынан да, ғылым атынан да жүрекке шешуші орын беріп: «Кітаптың айтқаны осы», деп сілтеме жасап отырған ғылымы қандай ғылым, кітабы қай кітап? Міне, Абай арнайы сілтеме жасап, нұсқап отырған аталмыш деректер төркінін іздеп табу қиын. Абай ойларының бастау алар түп төркінін осы деректерсіз танып білу де мүмкін емес.

Абайдың «өзін танымақтық», «жан қуаты» жөніндегі ойының бастау алар көздерін іздегенде, біз арғысы әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Бажа, бергісі Ә.Науаи, Ғ.Дауани, Ж.Қарабағи еңбектеріне тірелеміз. Осы саладағы Абай ойлары, ғұлама ғалымдар еңбектеріндегі пікірлермен салыстыра қарағандағы сабақтастықтар желісі біздің қолымызға бұлтартпас деректер негізін де бере алады. Мәселеге дәл осы тұрғыдан барғанда ғана нысанаға дөп түспекпіз.

Әл-Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» деген еңбегінде адамның өзін танымақтығы жөнінде айтылатын ойларында: «өсімдік жаны», «хайуан жаны», «адам жаны» деп жүйелейді. Адам жанына (интеллектіге) оның ішкі және сыртқы сезім мүшелеріне (хауас)

талдау бергенде де, жүрекке үнемі мән беріп, ерекше даралай көрсетіп отыратыны бар. Жалпы, жан-қуаты жөніндегі танымға бұлай қарау мешаиюн (перепатетиктер) мектебіндегілерге тән құбылыс. Бұл жөнінде әл-Фараби мен Абайдағы ой іліктестіктерін салыстыра қарайық. Мәселен әл-Фараби: «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес», деп, жүрекке шешуші мән бере қараса, осыған сәйкес ой Абайда да: «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ менің ісім депті. Бірақ сонда билеуші жүрек болса жарайды», деп таратылады. Бұдан екі ұлы ойшылдың да жүрек жөніндегі танымдарының негізі бір екенін, тек баяндау түрі басқаша берілгенін көреміз. Екеуі де өз танымдарында жүрекке шешуші мән-мағына берумен қатар, оны бүкіл ізгілік, рақым, шапағат атаулының шығар көзі, тұрар мекені деп біледі. Абай көп көңіл бөлген мораль философиясы да осы танымға негізделген.

Абай шығармаларының ұзына бойына таратылып отырған адамгершілік, гуманистік ойларының бәрі де осы көзқараспен ұштасып жатыр. Абайдағы «хауас», «үш сүю» (имани гүл), «жәуанмәртлік» «әділет», «шапағат» жайлы ой-толғаныстарының желісі де осы таным шеңберіндегі ұғымдар. Бұлар әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» деген еңбегінде адамның жеке басының ең кемелденген (камили инсани) үлгі-өнегесі жайлы арналы танымының негізіне саяды. Осы дәстүрдің жалғасын Абайдағы «толық адам» жөніндегі ой-пікірден айқынырақ сезінеміз. Абайда мол таратылып, жиі сөз болатын «толық адам», «жарым адам», «адам болу», «инсаниаттың кәмеләттығы», «бенделіктің кәмеләттығы», «толық инсаниат», «адамшылық», «адамның адамдығы», «адам болу», т.б. толып жатқан осы іспеттес терминдік мәні бар сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі, түп-төркіні әл-Фараби еңбектеріндегі ойлар желісіне қарай сілтейді.

Абай 14-қарасөзінде тыңдаушыларына орай: «Жүректің қасиетін анықтап біле алмайды», деп ренжи отырып ескертетіні бар. Өлеңдері мен қарасөздерінде жүректі рақым, әділет, шапағат атаулының қанат қағып ұшар құтты мекені деп қарап, жүректің культін көтере мадақтайды. Осы жолда ұстанған асыл мұраттарын өмір бойы өз шығармалары арқылы желілі түрде таратып, насихаттаудан танбайды. Мәселен, «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңінде:

Ақыл мен қайрат жол табар,
Қашқанға да қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Алдыңғы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа.
Алдың жалын, артың мұз

Барар едің қай жаққа? – дегенде Абай алдыңғы екеуі (ақыл, қайрат) бойына ұялаған кісіні жарым адам деп қарайды да, оны нәрсіз жартыкеш дүние ретінде ұғынады. Ал алдыңғы екеуіне соңғы қасиет (әділет, шапағат) қосыла біткен кісіні ғана толық адам деп біледі. Өзі армандаған асыл мұраты – «адам болам десе» үлгі-өнегесі ретінде толық адам туралы ойларын үнемі насихаттап, таратып отырады. Абайша әділет, шапағаттың шығар көзі жүрек болғандықтан: «...жақсылыққа елжіреп еритұғын мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын мен, әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады», деп өз танымын риясыз түрде ашып салады. Абайдың танымында, ақыл, қайрат екеуі де жүректің ізгілікті ісіне ғана қызмет етуге міндетті. Абай жүрек культін көтеріп, оған шешуші орын бергенде, оның гуманистік мағынадағы тетігіне сүйеніп отырады. Абайдағы осы ойдың да түп-төркінін тағы да біз әл-Фарабиден табамыз. Себебі әл-Фараби ақыл жүректің ізгілікті көздеген әрекетіне ғана қызмет етуі тиіс деп білгендіктен: «...жүректің ізгі ниеттерін жүзеге асыру ісіне қызмет ету тек қана миға тән қабілет!», деп жазып, қайырыла ескертеді. Екі ойшыл пікіріндегі мұндай іліктестік кездейсоқ нәрсе емес, бұл көзқарастағы, дүниетанымдағы өзектес келген бірліктің негізінде жатыр.

Мешаиюн мектебіндегілерде де хауасқа айрықша мән-мағына бере қарау жағы басым жатады. Әл-Фараби «Табиғат ғылымдарының негіздері» (космогония) жайлы еңбегінде жалпы хауасқа әсіресе, оның хауаси хамса заһири деп аталатын сыртқы сезім мүшелеріне ерекше назар аударған.

Өйткені бізді қоршаған болмыстың сырын тануда сезім мүшелерінің басты орын алуы себепті «Сезімдер дегеніміз – хауаси хамса, бес сезім мүшелері» – деп, арнайы мән бере атап өтуі жай нәрсе емес. Әл-Фараби атап отырған хауаси хамса жайлы философиялық ұғымдар Абайдың 27, 38-қарасөздері мен «Алла деген сөз жеңіл» дейтін өлеңіндегі термин сөздердің негізі өзектес келіп, бір мағынада берілуі екі ойшыл пікірлеріндегі байланыстың төркінін аңғарта алады. Абайдағы: «Жансыз жаратқандарынан пайда алатын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайда алатын ақылды инсанды жаратыпты», деген пікір дүниенің жаралуы жайлы әл-Фарабидің: «Тәңірі әуелі жансыз дүниені, өсімдіктерді, жан-жануарларды, соңыра ақыл иесі адамдарды жаратқан» дейтін дәстүрлі танымымен төркіндес.

Жоғарыда айтылған пікірлерді Ә.Науаи сөзімен атасақ «ахси жиһан» (бейнелеу теориясы мағынасында) делінетін дүние тану жолындағы аса бір күрделі құбылыстар. Абайдың дүниетанымындағы басым жағы да осы салада айрықша байқалады. Абай өз шығармаларында хауаси хамса заһириге (сыртқы бес сезім мүшелеріне) ерекше мән бере қарайды. Ақыл, сана дегеніміз күнделікті өмір процесінде бізді қоршаған өмір шындығының сыртқы бес сезім арқылы, яғни танымының жибилі қуатымен санамызға сәулеленуінен пайда болатын рухани құбылыс деп таниды. Абайдың: «Ақыл, ғылым бұлар кәсіби. Көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады... Кімде кім есітіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол көп жиғаны бар адам», дегендегі ақылдың, сананың пайда болуы туралы дүниетанымының төркіні де әл-Фарабидегі: «Ақыл дегеніміз тәжірибеден басқа ешнәрсе де емес», деген ой желісімен іліктес жатқан іргелі ұғымдар екенін көреміз.

Әл-Фараби жан қуатын: қозғалттыратын қуат, танып білетін қуат деп екіге бөледі. Ал адам бойындағы танып білетін қуаттың өзін ішкі және сыртқы жан қуаты ретінде қарастыратыны бар. Әл-Фарабидегі бұл танымдарды да Абай шығармаларынан көптеп ұшыратамыз. Бұл, әсіресе, Абайда арнайы сөз болатын хауас жайындағы ой толғаныстарында молырақ көрініс береді. Абайдың 7, 17, 27, 38, 43-қарасөздері мен «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде әл-Фарабиде сараланатын ішкі және сыртқы сезім мүшелері де сол тұрғыдан сөз етілетіні байқалады. Әрине, өте күрделі әрі көп қырлы хауас ұғымы Абай шығармаларында да қат-қабатты ұғымдардан тұрады. Сондықтан ондағы ұғымдардың жігін танып барып сөз етуді ескеру қажет. Абай қарасөзіндегі сыртқы бес сезім мүшесі мен ішкі сезім мүшелері бірлікте алынып, хауас ретінде ұғынылатын жақтары да бар. Мұндай таным селжұқтар үстемдігі тұсында өмір сүрген тәжіктің ақын, ғұлама ғалымы Насири Хисрау еңбектерінде нақтырақ талданады. Ол хауасты екіге, яғни ішкі, сыртқы сезім мүшелеріне бөліп, сыртқы бес сезім мен ішкі бес сезімді бірлікте алып көрсетеді. Ішкі сезімге: болжам, қиял, әсер, ес, ойды жатқызады. Ішкі сезім адамды хайуанаттан жоғары қояды деп таныған Ж.Қарибидің мидың орналасу жайы туралы танымның негізі де Н.Хисраумен өзектесіп келіп жатыр. Кейде хауас жаратушы бойындағы сипаттар (сифатия) ретінде де айтылады. Кейде Абайдағы кәмәлат ғазамат туралы ұғымдармен де астасып кететін жақтары бар.

Абайдың хауас туралы ұғымы көбінесе бейнелеу теориясымен (ахси жиһан) ұштаса келіп, ол әсіресе, 43-қарасөзінде адам бойындағы жан қуаты жөніндегі танымдарымен де іштей сабақтасып жатады.

Абайдың 38-қарасөзінде арнайы сөз болатын: Алланың бойындағы сипаттарына байланысты айтылатын кәмәлат ғазамат немесе Алланы тану жайлы пікірлері мен әл-Фарабидің «Философиялық трактаттарында», оның «Бірінші тұлға туралы» деген тараудағы ойлары салыстыра зерттеуді, ондағы пікірлердегі іліктестіктерді аша түсуді қажет етеді.

Абайдағы «адамды танымақтық» деп өз алдына сараланатын ұғымдардың түп-төркіні де Аристотельдің «Жан туралы» атты еңбегі мен әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактатындағы» жан туралы танымына саяды.

Әл-Фарабидегі жан қуаты жайлы ұғымдар психологиялық құбылыстардың баламасы ретінде сөз етілсе, Абайдың жан қуаты жөніндегі ойлары да осы тұрғыдан баяндалып отырады.

Әл-Фарабидің адамның дүниені танып білу қуатына (ал-қуат алмутехайла) ерекше мән бере қараған негізгі ой желілері Абайда арнайы сөз болатын хауас, хауаси хамса заһири, хауас сәлим ұғымдарымен тікелей сабақтасып келетін түбірлі пікір іліктестігінен белгі беріп жатады.

Аристотельдің «Жан туралы» деп аталатын еңбегіне берген түсініктемелерінде әл-Фараби жан қуаты жөнінде өзіндік соны ойлар желісін таратқанда, оларды өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке жіктеп өтеді. Ал таным процесін адам жанына тән тума құбылыс ретінде қараған. Осындай пікір желілерін Абайдың 7, 19, 27, 38, 43-қарасөздерінен де ұшыратамыз. Жетінші қарасөзінде «жанның азығы» жайында тоқтала келіп Абай: «Өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», деп, оны жан құмары арқылы қолға түсетін рухани құбылыс ретінде танытады. Ал 27-қарасөзінде хайуан мен адам арасындағы ерекшелікті олардың дүниетану сипатына қарай жіктеп «...һамма мақұлыққа да қара, өзіңе де қара... Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, осы күнін – үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі. Алдыңғы жағын тегіс тексермекке, тіпті жоқ», деп, тану қабілетінің адамда зор сапалық ерекшелікте болып келетінін атап өтеді. Демек, Абай жан құмары, жан қуаты деген рухани құбылыс адамға ғана тән нәрселер деп таныған.

Әл-Фараби мен Абайдың дүниетануындағы іліктес пікірлерді сөз еткенде ерекше назар аударар нәрсе – әл-Фараби түзген ғылымды классификациялау принципімен Абайдың таныс болғандығы. Әрине, Абайдың әл-Фараби жасаған ғылымды жүйелеудегі принципімен таныстығы жанама түрде дәлелденіп отыр. Бірақ Абай өз шығармаларында ғылымды жүйелеу жөнінде пікірін жанама түрде білдіргенде, белгілі дәрежеде болса да, анықтауға тұрарлық деректермен нақтылы дәлелдердің едәуір орын алатынын айтқан орынды. Мәселен, Абай 41-қарасөзінде: «...дүниеде есепсіз ғылымдардың жолы бар, сол әрбір жолда бір медресе бар», деп, ғылым салаларының молдығын бір ескертсе, кейде ғылым салаларының нақтылы атауларын жеке-жеке атап та отырады. Ал 38-қара сөзінде ғылым салаларын біршама жүйелеу принципі ұшырасады да. Бұдан Абай ғылымды жүйелеу туралы еңбек жазды деген ұғым тумаса керек, бірақ Абайдың ғылымды классификациялау принципімен таныстығын ғылым туралы ойлар желісін сұрыптап талдағанда, дәлелдеуге тұрарлықтай нақтылы деректер көзін беретіндігі талас тудырмайды.

Абай ғалым, хакімдер туралы пікір қозғағанда: «...адам баласының ақыл пікірін ұстартып, хақ пен батылдықты айырмақтықты үйреткендігі», деп қоғамдық ғылымдарды өз алдына дербес топтастыратыны бар. Немесе: «Дүниені білмей қалмақтық – бір зарарлы надандық», деуінен табиғат ғылымдары мен қоғамдық ғылымдарды бірге алып отырғандығы байқалады.

Абайдың «ғақылият-тасдихат» деп аталып кеткен атақты 38-қарасөзінде арнайы тілге алынатын «адамның білімі», «алланың ғылымы», «өзіндік ғылым», «дүниенің ғылымы», «заһири ғылым», «алланы танымақтық», дүниені танымақтық» деген тәрізді толып жатқан ғылым салаларын шығыс философиясында қолданатын термин сөздермен және қазақы ұғымға сай алынған, төлеу салар балама түрдегі атау сөздермен келтіреді де, олардың өзін үш арналы салаға бөліп жіктей қарастырады. Біріншіден, Абай өзі атап отырған «Алланың ғылымы», «Алланы танымақтық» дегенге негізінен теологиялық бағыттағы діни ғылымдарды жатқызады. Екіншіден, «Дүниені танымақтық» дегенге негізінен объективті дүниенің заңдылығын ашу арқылы пайда болатын нақтылы табиғат ғылымдарын, яғни Абайдың айтуынша «заһири ғылымдарды» жатқызатын тәрізді. Үшінші, «өзіндік ғылым» деген атауға негізінен жалпы қоғамдық, ғылымдарды оның ішінде әсіресе, «жан қуаты» немесе «адамның өзін танымақтығы» (адамтану, қоғамтану) жөніндегі ғылым салалары қамтылған.

Абай тарапынан, осылайша белгілі дәрежеде жүйеленіп таратылатын ғылым салаларына көз жүгіртсек, қандай түрде болса да, Абайдың ғылымды жүйелеуге қатысы әл-Фарабидің «Слово о классификации наук» деген еңбегіндегі принциптері негізіне өте жақын, бір тектес, үндес келуі кімді болса да ойландыра аларлықтай деңгейде жазылған. Себебі әл-Фараби ғылымды жүйелегенде негізінен 5 салаға бөледі де, әр саланы жеке-жеке таратып, олардың әрқайсысына анықтама беріп отырады. Осы таратылатын 5 саланың екінші, төртінші, бесінші бөлімдері және онда қамтылған ғылым атаулары түгелдей болмаса да Абай шығармаларында негізінен бар салалар.

Жоғарыда айтылған пікірлерден шығатын түйін – әл-Фараби еңбектерінен Абайдың хабары болғандығы күмән тудырмайды. Осы себепті, Абай шығармаларының нәр алған бастауларының бір төркіні әл-Фараби бастаған мешаиундер мектебінен іздеу – абайтану алдына қойылып отырған уақыт талабы.

М. Мырзахметұлы. «Абайтану». 2014 ж. 2-том, 14-19 бб.

Қазақ ойлайды: бірлік-ой ортақ, ас ортақ, киім ортақ болса екен дейді... Осы ма бірлік? Моқ, бірлік — ақылға бірлік, малға ортақтық емес, малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқалар, күні басқалар да жалданып, бірлік қылады. Бірлік сатылса — антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек. Сонда әркім несібесін құдайдан тілейді. Әйтпесе, құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі бір-біріне пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қарғанатын, әйтеуір, бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты.

Абай

Рәбиға СЫЗДЫҚОВА

филология ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА академигі

ҚАЗАҚТЫҢ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

XIX ғасырдың II жартысы, әсіресе соңғы ширегі қазақ халқының әлеуметтік экономикалық, саяси және мәдени өмірінде елеулі тарихи оқиғалар, өзгеріс-жаңалықтар мен шиеленіскен тартыстар дәуірі болды. Тілдің белгілі бір кезеңдегі деңгейімен даму барысына қоғам өмірінің елеулі әсер ететіні белгілі. Бұл кезеңде Қазақстанда кітап бастырудың етек ала бастауы, мерзімді баспасөздің, көпшілікке арналған жартылай ғылыми әдебиеттің пайда болуы, азаматтық оқу-білімнің қолға алынуы әдеби тілдің жазба түрін жандандырып, оның нақтылы стильдерге тарамдалу көріністерін туғызды. Діни оқудың қазақ қауымында осы тұста едәуір жандануы араб-парсы, шағатай тілдерінің одан әрі таныс бола түсуіне, бұл тілдердің қазақ тіліне әсер етіп, ауыс-түйістің жақсаруына септігін тигізді. Сондықтан тіл саясатын, оның жай-күйін жақсы танып, тілдің арта түскен әлеуметтік қызметін дұрыс түсінген қалам қайраткерлерінің атқаратын жұмыстары ұлғайды. Бұлардың ішінде, әсіресе Абайдың қызметі мен орны ерекше. Абай өмір сүрген кезеңде және оған дейін де қазақ қоғамы тіршілігінде ауызша сақталып, тарап, дамып келген байырғы әдеби тіл қызмет етті. Сонымен қатар көптеген түркі халықтарына ортақ ортаазиялық жазба дәстүрдің негізінде қалыптасқан жазба әдеби тіл де қазақ мәдениетінен елеулі орын алады. Келешекте қазақ халқының рухани-мәдени қажетін өтейтін бірегей жазба әдеби тілді қалыптастыру үшін осы II түрлі тіл тәжірибесінің біреуін ғана негізге алу қажеттігі туды. Абай санғасырлық түркі жазба тілі дәстүрімен өзі ақындық дүниесінің есігін қағар шағында таңдауынан гөрі тамашалауы басым 14-19 жасында танысты. Оның шығармаларынан бізге осы дәстүрде жазған 3 өлеңі келіп жеткені мәлім. Кейін саналы, мақсатты шебер шығармашылыққа бет алғанда, ол шағатай тілі, шағатай әдебиеті дәстүрінен бас тартты. Бірақ көптеген түркі тілдерінің мұқтажын өтеп келген, санғасырлық тұрақты дәстүрі бар шағатай тілін Абайдың қаламауы бұл тілдің «жамандығынан» емес-ті. Ең алдымен, оған тілдің бұқаралық бағыты, жергілікті халықтың сөйлеу тіліне бет бұру бағыты басты себеп болды. Осы ағыстан қазақ тілі де қағыс қалған жоқ. Қоғамның өсіп келе жатқан мәдени, рухани және эстетикалық мұқтажын өтеуде сол қауымның қалың бұқарасына ортақ, жалпыға түсінікті сөйлеу тілін таңдау қажеттігін Абай жақсы түсінді. Халықтың ұлт ретінде топтасуына ұйытқы болатын негіздердің бірі – жазба әдебиет тілінің болуы десек, Абай қазақ ұлтының қалыптасуы үшін мұндай қасиетті шағатай тілінен көре алмады. Ол мұны қазақ халқының сөйлеу тіліне негізделген ұлттық ауызша әдеби тілден тапты. Сөйтіп, XIX ғасырдың 11 жартысында қазақтың байырғы ауызша әдеби тілінің жаңа кезеңі басталды. Бұл кезең ұлттық жазба әдеби тілдің негізін қалады. Қазақтың ұлттық жазба тілі мен Ыбырай, Абайдың мол әдеби, педагогикалық, публицистикалық, текстологиялық шығармаларында, қазақтың алғашқы баспасөздерінің беттерінде, енді-енді көріне бастаған азаматтық тақырыптардағы кітапшалардың материалдарында, әр алуан бағыттағы ақындар өлеңдерінде, әлі де туындап жатқан ауыз әдебиеті үлгілерінде қолданылып, бел ала бастады.

Жаңа жазба әдеби тіл өзінің әлеуметтік қызметі, стильдерге тарамдалуы жағынан ауызша дамыған байырғы әдеби тілден де, кітаби тілден де өзгешеленіп тұрды. Байырғы ауызша әдеби тілден жаңа кезеңдегі қазақ әдеби тілінің ерекшелігі – жазба сипат алуында; қызмет ету өрісінің кеңеюінде; лексика-грамматикалық өлшемдерінің айқындалып, тұрақталуында: жаңа стильдік

салаларға бөлінуінде; көркемдеуші тәсілдерінің түрленіп, молығып, жаңаруында еді. Байырғы ауызша әдеби тіл негізінен көркем әдебиетке, оның ішінде көбінесе поэзияға қызмет етіп келсе, жаңа жазба әдеби тіл әдебиеттің өзге салаларында: қоғамдық-публицистикалық, тіпті діни әдебиет үлгілеріне де қызмет етуге бағыт алды.

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің дәстүрлі түркілік жазба тілге негізделген кітаби тілден өзгешелігінің бірі – қызмет ететін салаларды, яғни төл жазба әдеби тіл әдебиет түрлерінің басым көпшілігіне, әсіресе көркем әдебиеттің прозалық жанрларына қызмет етуді таңдауында болса, кітаби тіл ресми қағаздар (әкімшілік орындарының бұйрық-жарлықтары т.б.) мен мұсылман дініне қатысты әдебиетті және ішінара көркем әдебиетті («қисса» деп аталған жанрды) қалады. Ұлттық әдеби тіл қазақ халқының сөйлеу тілінен алшақтамай, оны негіз етсе, кітаби тіл сөйлеу тілі өлшемдерінен алыстап, көпшілік бұқараға бейтаныс түркілік және араб-парсылық белгілерді мол пайдаланды. Дегенмен бұл екі жазба тіл бір-біріне ықпалдарын да тигізді. Ұлттық жазба тіл бұрыннан жазба дәстүрде келе жатқан кейбір сөздер мен тұлғаларды өз тәжірибесінде еркін қолданды. Бұл тұстағы қазақ әдеби тілінің публицистикалық және жартылай ғылыми стильдерінде кітаби тілдің белгілері едәуір орын алды. Мысалы, «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаяты газетінің» беттерінде араб-парсы сөздері көбірек көрінді, кейбір -мыш жұрнақты есімше сияқты «түркілік» тұлғалар да жиі жұмсалды. Орфографиялық өлшемдер көп сәттерде жазба тілдің екі түріне де ортақ болып келді. Осы күнгі ең, әр, пайда, Кұдай деп жазылатын сөздер сол кездегі сөйлеу тілінде де осы тұлғаларда айтылғанымен, жазуда һеч, һәр, файда, Хұдай деп қолданылды, дерексіз ұғымдағы араб-парсы сөздері көбінесе түпнұсқадағы таңбалануын сақтады.

Қолданылу өрісіне келгенде елеулі айырмашылықтар болды. Ақын-жыраулардың ауызша әдеби тілді танытатын өлең-толғауларында қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінен басқа өзге халықтардың әдеби дәстүрлеріне, тілдеріне иек арту көп көріне қойған жоқ, ал жазба әдеби тіл араб, парсы, шағатай, орыс әдебиеттерінің үлгісімен дамыды. Ауызша әдеби тілдің стильдік тармақтарға бөлінуі жазба тілге мүлде тең келмейді.

Алғашқысы негізінен көркем поэзия мен шешендік сөздер (билер сөздері, әдет-ғұрып заңдары т.б.) стилінде ғана өмір сүріп келсе, ұлттық жазба тілдің көркем поэзиядан басқа көркем проза, публицистика, ресми іс қағаздары стильдеріндегі алғашқы үлгілері пайда болды. Жартылай ғылыми стильдің де нышаны байқалды. Ұлттық жазба әдеби тілдің осындай белгілерінің пайда болуына Абайдың қосқан үлесі, атқарған еңбегі айрықша. Абай, біріншіден, әдеби тілдің әлеуметтік қызметін қазақ қоғамының сол заман талабына сай ұштастырып, дұрыс тани білсе, екіншіден, нақты шығармашылық қызметінде:

а) әдебиеттің идеялық-тақырыптық мазмұны мен тілінің үндесуін негізге алып, сөздік құрамға жаңа лексикалық топтар қосты, әсіресе социология, философия, право, эстетика тақырыбына қатысты сөздердің жоқтарын жасап, барларын тұрақтандырды; ә) сөздік байланысты қалыптастыруға тілдерді, әсіресе орыс тілін қатыстыруға жүйелі сипат берді, орыс сөздерін бұрынғыдан тек ауызекі сөйлеу тілі арқылы емес, орыс жазба әдебиетінен тікелей алды, бұрынғыдай нақтылы зат атаулары ғана емес дерексіз ұғым атауларын да қабылдады. Сондай-ақ орыс сөздерін қазақ тілінде жоқ ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, стильдік мақсаттарға пайдаланды; б) әдеби тілдің лексикалық өлшемдерін күшейтті, жеке сөздердің семантикасын тарытып не кеңейтіп, айқындау арқылы белгілі бір мағынада тұрақталуын қамтамасыз етті, кейбір атауларды терминдік дәрежеге көтерді, сөздердің тіркесу аяларын кеңейтті, белгілі бір нақты ұғымды өзгелерімен шатастырмай, бір-біріне ұқсас зат, құбылыс, ұғым атауларын бөлек-бөлек беруді ұсынды. Қазақтың заңдарына байланысты әңгіме болса би, Россия империясының заң қызметіне қатысты жерде – судья, шариятқа қатысты тұста қазы сөздерін қолданып, мұсылманша, ескіше оқуды әңгімелесе, жалпы азаматтық білім алуды сөз етсе оқу-білім, ғылым-білім, ғылым оқу, ғылым табу деген сөздерді жиірек пайдаланды, ал орысша ағарту ісін айта қалса, орыстың ғылымы, кейде тіпті образование деп те жіберді.

Қазақтың жазба әдебиетінің қалыптасып, даму барысында ұлттық поэзияның орны ерекше. Абай ертеден қалыптасып, ауызша тараған аса бай әрі күшті қазақ поэзиясының жалпы заңдылықтарын сақтай отырып, көптеген жаңалықтар енгізіп, өзгерістер жасады. Бұл жаңалықтар жеке суреткердің қолтаңбасын көрсету, өлеңдегі сөз қолданыс тәсілдері, өлеңді айқын, ықшам және әуезді етіп ұсыну

сияқты салаларды қамтиды. Абай қазақ поэзиясында ақынның өзіндік қолтаңбасы деген жаңа дәстүрді бастады. Абай шығармаларының тілі өзіне дейінгі, өзімен тұстас қазақ көркем сөзі тілінен ерекшеленіп тұрады. Заттың не құбылыстың сыр-сипатын әр қырынан айқындай түсетін жаңа теңеулерді мол енгізу (асау жүрек, мұз жүрек, үрпиген жүрек, қырық жамау жүрек), көркем бейне жасау үшін бояуы қалың сөздерді шоғырлап жұмсау, кейбір грамматикалық тұлға-тәсілдерге стильдік жүк артып, оларды жиі қолдану, бұрын қазақ поэзиясы білмеген фразеологизмдердің жаңа түрлерін енгізу т.б. өлеңнің Абай қаламынан шыққандығын дәл танытады. Ол айтпақ ойын басы артық, қосалқы бейнелерсіз жеткізу арқылы өлең тілінің аз сөзді үлгісін жасады. Поэзия тілін жинақы, ықшам етіп, өлеңнің жеке тармақтары мен шумақтарының сыйымдылығын арттырды. Абай тілдің синтаксисіне де түбегейлі өзгеріс-жаңалықтар енгізді. Бұл тұжырым оның поэзиясына да, прозасына да қатысты. Прозасының синтаксисінде құрмалас сөйлемдерді, төл сөзді құрылымдарды жасауда және сөйлем мүшелерін орналастыруда Абай осы күнгі ережелерге ұласатын өлшемдерді ұсынды. Абайдың қазақ өлеңі құрылымына енгізген жаңа ырғақ, өлшемдері оның синтаксистік құрылысының да өзгеше болуын талап етті. Абай тіл қызметінің аумағын кеңейтті. Ол өзінің ғаклия сөздері арқылы әдеби тілді тек поэзияда ғана емес, сонымен қатар публицистикада, жартылай ғылыми мақалаларда да қолдануға болатынын дәлелдеді.

Абай заманында қазақ тілі құрылысына әлеуметтік күштер саналы түрде араласа алмады, яғни әдеби өлшемдерді белгілеп, оларды тұрақтандыруға күш салатын ғылыми орталықтар, тілдің өлшемді-өлшемсіз сәттерін ретке келтіретін грамматикалық құралдар мен сөздіктер болған жоқ. Бұл жағдай жаңа кезеңдегі қазақ әдеби тілінің даму барысын, оған белсене атсалысқан Ыбырай, Абай сияқты қалам кайраткерлерінің қызметін ауырлата түсті.

Әдеб.: Өуезов М. Қазақтың, әдеби тілі туралы // Әдебиет және искусство. - 1951. - №4;

Кенжебаев Б. Абай - қазақ халқының жаңа әдебиетінің негізін салушы // Ученые записки КазГУ им. С.М. Кирова. - Язык и литература. - 1955. - Т.19;

Жұмалиев К. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. - Алматы, 1960.

Р.Сыздықова. Абай шығармаларының тілі.

Көптомдық шығармалар жинағы. «Ел-шежіре». 2014 ж. 353-357 бб.

*Білімдіден шыққан сөз
Малаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге,
Көкірегінде болсын көз.*

Абай

Нұрғали РЫМҒАЛИ

филология ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА академигі

АЛАШТЫҢ БАС ШЫҒАРМАСЫ

Алаш қайраткерлері ішінде коммунистік террордан тірі қалған жалғыз қазақ Мұхтар Әуезов еді. Ол ұлы толқынның рухани аманатын көркем әдебиетте толық қалдырған бірден-бір қаламгер. Бұл идея ең алдымен оның басты шығармасы «Абай жолы» романында жүзеге асты.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы дала тағдырын мұхит тектес тереңдікпен толғаған «Абай жолы» роман-эпопеясының авторы Мұхтар Әуезовтің көпке дейін, дәлірек айтқанда, қырықтың үстіне шыққанша, ұлы ақынның өмірі, туған-өскен ортасы туралы шығарма жазу жоспары болмағанын ескерткені бар. Абай өлеңдерін бастыру, ғұмырбаянын жасау, зерттеу еңбектер жариялауды романға барар жол деп санамаған екен. Сондықтан үлкен шығарма идеясы әбден піскен кезде, қажетті уақытты өткізіп алғанына бармақты шайнаған. Дегенмен, ескі жұртта әлі де көп естелік барды. Абай заманының сан-салалы сырларын, дәуірдің қат-қабат тартыстарын, дәлді оқиғалар, аңыз-әңгімелерді даланың жезтаңдай, ескі көз, құйма құлақ адамдары кейде саф таза күйінде, кейде мың құбылтып жеткізген болатын. Абайдың мінезіне қанықтырған қасындағы жары - Әйгерім, ұлы - Тұрағұл, інісі - Шәкәрім, шәкірттері - Көкбай; Қатпа, Баймағамбеттер. Көп нәрсенің түбіне, түкпірлі табанына үңілу керек болған. Ел аузы Қамқа мен Қодар нәпсі үшін қылмысқа барған деседі. Абай үш әйел алған кісі: Ділда, Әйгерім, Еркежан. Дәрмен деген ақын болмаған. Жазушылық мақсатқа орай автор өмірлік дәлді деректерді қажет жерінде өзгерткен, керекті орайда жаңа кейіпкерлер, оқиғалар ойлап тапқан.

Романда қаламгердің бұрынғы шығармаларындағы әуен-сарындар жалғасып, тереңдеп, байып, жаңа сападағы көркем ойлар, кемел бейнелер туған, қазақ тілінің адам психологиясын, әлеуметтік қайшылықтарды ашып берудегі орасан зор байлығы көрініп, жанрдың ең жоғары талаптарына жауап беретін мол мүмкіндіктері ашылған. М.Әуезов тұрмысы, моральдық институттарының өмірлік материалдары негізінде қатал реализм, сұлулық, әсемдік талаптарына дөп келетін тарихи роман тудыру арқылы қазақ әдебиетінің деңгейін биік әлемдік дәрежеге көтеріп, жаңа эстетикалық игіліктер дарытып, қаламгерлік ерлік жасады.

Төрт томды эпопеялық көлемді роман қазақ қоғамының жарты ғасырлық әлеуметтік, тұрмыстық, отбасылық, ғұмырын мейлінше дәл, айқын, адал бейнелейді. Оқиғалар жыл маусымдарының төрт мезгіліне бірдей, тәуліктің әртүрлі сәттерінде, күн демей, түн демей, толассыз өгіп жатады. Аталар буыны Құнанбайлар өмірінің соңғы кезеңі, орта буын Абайлар өмірі түгелдей дерлік, жаңа буын Әзімбайлар өмірінің тал түсі, жас төл Рахымдар өмірінің басы - бірімен-бірі жалғас, үзілмейтін тіршілік көшінің керуені іспеттес, бірін-бірі қуалай жосыған дария толқындары секілді сабақтас, жалғас қалпында көрініс табады. Бұл бір мәңгілік толас таппас жақсылық пен жамандық, махаббат пен ғадауат, әділет пен зұлымдық шайқасы ретінде бейнеленеді.

Романдағы негізгі соқталы оқиға, бас майдан өтетін орта – тобықты рулары мекендеген Шыңғыстау аймағы. Көршілес елдер Қаракесек, Уақ, Керей, Матай авторлық баяндау барысында, кейбір тартыс, дау-дамай кезінде ғана айтылып отырады. Шыңғыстаудың айналасы, іші-сырты, Хан, Орда, Машан, Доғалаң, Семейтау секілді әйгілі биіктер, Шаған, Ащысу, Қарауыл, Бақанас, Ертіс өзендері, белгілі күзеу, көктеу, жайлау, қыстаулар, толып жатқан адыр, шоқы, бел, асу, төбе, құдық, бастау-бұлақ, көл, ши, қорық, зират, қорым, шатқал, сай, аңғар, тоғай, үңгір, сүрлеу-соқпақ, жолдар алақанға салғандай ап-айқын көркем суретке айналған.

Жазушы бір рулы ел жайлаған ортаны бейнелеу арқылы қазақ тұрмысын, тұтас алғанда көшпелілер мәдениетін түгел көрсетіп беретін биік деңгейге көтеріледі. Көші-қонның бүгешігесіне дейін анықтап, шаруашылық орайына байланысты, мал жаю талабына сәйкес жер отын тиімді пайдалану үшін шаруа қазақтар қолданған кәсіби әрекеттердің әлеуметтік тамырлары ашылады, теңсіздік, зорлық-зомбылық, тіршілік үшін күрес сарындары сабақтас жүреді, осы арнадағы адамдар тағдыры бар.

Бір рулы жайлағанмен, жалпы көлемі отырықшы шағын мемлекет сыйып кететін аймақтың негізгі қатынас-құралы – ат. Шығарма кейіпкерлерін көп ретте ат үстінен көреміз. Ат пен адам бір тұлға іспеттес. Жалғыз жолаушы сирек. Қатал далада топтасып жүрмесе болмайды. Көшпелі елдің перзенті көбіне ат үстінде. Аттың жасы, түсі, жүрісі, ер-тұрманы, мінез-машығы, аяңдау, желу, жорту, жорғалау, шабу – осының бәрін автор әр ситуацияға орай дөп басып, баяндап отырады.

Көшпелі өмірдің көбесі сөгіліп, қазақ елі патша өкіметінің отарлық табанына түскеннен кейін, бекіністер, қалалар салынып, ендігі биліктің түп қазығы сол шаһарларда қағылған. Сондықтан қырда басталған дау-шар, бітімсіз күрес, лап еткен өрт түптің түбінде ұлық кеңсесіне тұмсық тірейді. Соңғы шешім сол жерде. Сол себептен романдағы бірқыдыру оқиға Қарқаралы, Семей, Алматы қалаларында өтеді. Әсіресе, Абайдың бала кезінде оқыған, кейін білім қуған, әділет іздеген, достар тапқан күндерінің куәсі – Семей.

Жазушы негізінен өмірдің табиғи ағымын, уақыттың ілгері жылжу құбылысын көрсетеді. Абайдың он үш жасынан бастап дүние салғанына дейінгі қырық алты жылда оны қоршаған ортада өткен басты оқиғалар тізбекті сабақтастықта, бірінен-бірі туып, өрістеп, тарамданып, асқынып, шорт сынып, тағы бастау алып, шығындап, қатарласа дамып, лаулап барып өшіп, қайта жанып, құбылып, өзгеріп, осы арнада ондаған, жүздеген, мыңдаған адамдар тағдыры шешіліп жатады: жас шынар гүл шашады, кәрі бәйтерек құлайды.

Кейіпкерлердің қазіргі өміріне тікелей қатысы жоқ, бұрын өткен бірен-саран оқиғалар ғана еске түсіру арқылы белгілі болады.

Жарты ғасыр уақытты қамтитын кең тынысты, сан арналы ұлы шығарманың барлық тарау, бөлімдерінде көшпелі қазақ тұрмысына етене көрініс, сурет, тартыстармен астарлас жалпы адам баласына тән қайшылық күрес, қасиеттер мол қамтылып, кең көлемде терең де сенімді бейнеленген.

Роман бірінші бетінен бастап соңғы жолына дейін сұсты өмірдің қатал шындығына суарылған. Әдемі, таза шаһарда үлкен ұстаздардан білім алып жатқан он үш жасар шәкірттің оқуын еріксіз үзіп, қырдағы күрес майданына салмақшы әке әрекеті зорлық емей немене? Ауылға деген сағыныш тағы бар. Қодар-Қамқа трагедиясының үстінен шыққан соң, екі ұдай көңілдегі Абайдың мұрттай ұшуы тән жарасы ғана емес, жан жарасы болып бейнеленеді.

Жас жүректі отқа қарығандай болған осы қанды өлімнен кейін бала көңіл айнала қоршаған ортаға, үлкендер әрекетіне шошынған көзбен қарап, бірте-бірте суық та қатал шындықтарды сезіп қана қоймай, олардың әлеуметтік, философиялық астарлы мәндерін ұға бастайды.

Содан барып, әуелгі үнсіз қарсылық, ішкі наразылық ұлғая келіп, саналы күрес жолына қарай беттетеді. Абайдың азамат, қайраткер ретіндегі өсіп-толығуы ақындық дарынының түйін тастап, бүршік атып, гүл шашып, жапырақ жаюымен қатар – егіз отырады. Көне жыр, ескі әңгіме, аталы сөзді жадында тұтып, көңілге тоқып; Шығыс, Батыс әдебиеттері теңіздеріне құлаш ұрып барып, поэзияның ұлы айдынына шыққан Абай талантының небір

тылсым сырларын, шығармашылық психологиясын терең бейнелеген Әуезов өнегесі - әлемдік прозадағы жаңа бір дәстүрлерге мұрындық болғанын, оны өз тәжірибелерінде пайдаланғанын көптеген қаламгерлер айтқан болатын.

Кейіпкерлерін бір жақсылық, бір жаманшылықта сынау - Әуезов поэтикасындағы ерекше шебер қолданылатын өнімді көркемдік тәсілдердің бірі екенін, әсіресе, Абай характерін сомдау принципінен көреміз. Қараңыз: жылы сөз айтып, маңдайдан бір иіскемейтін қатал әке, мейір-шафқат төгіп, елжіреп, еміреніп отырған әже мен ана, жаттан бетер жауығып кеткен туған аға, қоң етін кесіп берсе, қыңқ етпейтін туған іні, ата дәстүрімен қосылып балаларына ана болып отырған құшағы суық әйелі. Бұл бір шаңырақ астындағы кереғар жәйттер. Ал енді бұдан сыртқа шығып көріңіз.

Кеше ғана тізе қосып, ел тізгінін қатар ұстаған Құнанбай мен Бөжей бүгін Ырғызбай мен Жігітекті соғыстырып, кісі өліміне дейін барып отыр. Бұл екі қошқардың басы бір қазанға сыймағаннан туған, бақастық, күншілдік кикілжің емес, алыс түкпірлі ниетті тіршіліктің қаны, өз нәсілі үшін қоныс кеңейту, жер алу мақсатынан шыққан арпалыс. Шындап келгенде, бұл ауыз бірліктің жоқтығынан өршитін таза қазақы рулық қақтығыс емес, жалпы адам баласының мәні бар, әулет пен әулетті, ұрпақ пен ұрпақты, халық пен халықты, ел мен елді, мемлекет пен мемлекетті соғыстыратын мәңгілік майдан. Сол үшін шекара күзетіледі, қару-жарақ жасалады, елшілік жүреді, ұйымдар құрылады.

Мұхтар Әуезовтің қаламынан туған ру басылары, билер, мансап ұстаған адамдар кескін-келбеттерімен, мінез қалыптарымен, сөйлеген сөздерімен арғы-бергі замандардағы небір іргелі елдердің басшыларынан патшалардан, корольдерден, хандардан, дипломаттардан асып түспесе, кем соқпайды. Аспан, зәулім, биіктік, шыңырау тереңдік. Іштерінде алтын ертоқымды арғымақ жатса да титтей сыр бермейтін беріктікке бір ауыз әділ сөзге тоқтайтын мәрттікті, қажет жерінде руымен у ішетін ынтымақты қосыңыз. Қас-қабақ, ым-жым, емеурін, жүріс-тұрыс, киім киіс, сөз саптау, билік-айту, ел басқару – мұның бәрінде мыңжылдық көшпелі мәдениет қалыптастырған тапжылмайтын, әбден орныққан берік салт-дәстүр бар. Дүниежүзінде болып жатқан ұлы әлеуметтік өзгерістер, отаршылық атты алапат қозғалыстар, Батыс пен Шығыстың мәңгілік шарпысуы, темір құрсанған болат тұяқ капитализмнің қанды шеңгелі сияқты ғаламат дүмпулер көшпелілер әлемін де іріте бастаған. Бұрынғы игілік, кәсіп амалдары, тіршілік қалпы, адамгершілік мұраттары енді басқа арнаға түсіп, өзгере бастаған. Жаңа өріс, соны нысана, өзгеше байлық тұмақ. Мұны көшпелілердің ескі қауымы түсінбейді, келешекпен туыса табысатын жаңа төл енді келе жатыр.

Мұхтар Әуезов осындай планеталық мән-мағынаға ие, қауымдар, мәдениеттер ауысуы тұсындағы сан-алуан отбасылық, әулеттік, ру-тайпалық, халықтық қақтығыс, шайқас, тартыстар үстінде адамдық мінез қалыптарымен ашылатын ондаған әдебиетіне исі түркілік, шынайы қазақылық исі аңқыған әрі тың, әрі ғажап көркем қаһармандары бар тұтас сұлулық әлемін алып келді. Бұл жұлдызды аспанның қақ төрінде темірқазықтай болып, бойына халқының ғасырларда сұрыпталып екшелеген барлық асыл қасиеттерін жиған, әрі ақын, әрі дана, әрі қайраткер, әрі ойшыл Абай тұлғасы тұр.

Абай бейнесін жасауда ақын өмірінің белгілі оқиғалары кеңінен суреттеледі, оның шығармаларындағы әуез-сарындар, мотивтер, идеялар пайдаланылады. Бірақ жеке өлеңдерге иллюстрация, жалаңаш еліктеу, қайта баяндап беру дегеніңіз атымен жоқ, Абай сөздері, диалогтағы, монологтағы лебіздер түп-түгел ақын лексикасын, синтаксисті ескере отырып, тыңнан жасалған, Мұхтар тудырған.

Ұлы ақын, ұлы күрескер шытырман, қат-қабат ғұмыры диалектикалық қайшылықта реалистік шыншылдықпен ашылады. Бір жағынан бұл қазақтың жаңа жазба әдебиетінің классигі, өмірдегі іздері халық санасында сайрап жатқан нақты, тарихи тұлға болса, екінші жағынан бұл ұлы жазушы қиялында балқып туған зор талант, мәні бар, мың сан қыры жарқыраған, образдық, символдық қуаты күшті, дүниежүзі өнеріндегі биік, көркем, ұмытылмас әдеби бейнелердің бірі. Адамдар рухының мың сан өзара шарпысуын кең көлемді, терең психологиялық талдау арқылы ашып берген күрделі романдағы ең үлкен сезім ағыстарының бірі – сан-салалы махаббаты алуан түрлі

құлпырған көрік бояуымен, сол кезеңдегі әуез-сарынымен, бұлқына жосыған күй-толқынымен бейнеленген, Көлденең көк аттыға елеусіз ғана көрінетін туған жердің тау-тасы, өзен-көлі, аймақдаласы жазушының шабытты қаламында қайтадан жаратылғандай болып, құлпырып, жайнап, небір ғажап қалыпта көрінеді, қыс, көктем, жаз, күз – бәрі бар. Нөсерлетіп, жаңбыр жауады, ат құлағын көрсетпей боран соғады.

Абайдың аналарына (Зере, Ұлжан), бауырларына (Оспан, Шәке, Кәкітай), достарына (Ербол, Базаралы, Дәркембай), балаларына (Әбіш, Мағауия) деген ыстық ықылас, қымбат пейілін биік адамгершілік тұрғысынан өмірдің сан қилы кезеңіне лайық қалыпта суреттеген жазушының ерекше ден қойып, зор шабытпен, ақындық ғаламат қуатпен бейнелеген психологиялық сезімі – ғашықтық сырлар, махаббат әуездері. Бұл күй, бұл қалып ең алдымен Абай басына тән.

Табиғатынан ерекше сезімтал, рухы таза, бала күнінен халық әдебиетінен сусындап, жадында тұтып, шығыс поэзиясынан ғашық жырларын оқып, тәрбие алған жас бозбаланың сұлулыққа, пәктікке, әсемдікке құлауы – Тоғжанмен тұңғыш танысуымен дөп келеді. Бұл бір ақынға, асқақ тұлғаға жарасып келіскен романтикалық, ғажайып махаббат. Екі жағы да өртеніп, жанып, лаулап тұр. Сол күйлерді жазушы бірде Абай, бірде Тоғжан толғау, монологтары, тебіренісі, лебіздері арқылы жас ғұмырдың салтанат жыры етіп төгілтеді. Астарлар, тоғысулар, ұласулар Ләйлі-Мәжнүн, Қозы-Баян, Татьяна-Онегин болып жалғасады.

Түптеп келгенде, Тоғжан тазалығы, сұлулығы, пәктігі Абайдың әсемдік мұратының биік нысанасы секілденіп кетеді, ол қанша ұсынса қолы жетпес алып тұғыр мәңгі тарқамас ұлы сағыныш, орны толмас арман секілді. Бұл күйлердің жалғасы, жаңа замандағы соны көрінісі болып Әмір-Үмітей, Әбіш-Мағыш, Дәрмен-Мәкен махаббат хикаялары, сол сапардағы трагедиялық халдер, романтикалық серпіндер ішкі толқынды әлемді жайып салған, биік адамгершілік тұғырлардан шырқалған қымбат, асыл, жалынды ән болып төгіліп, мол сарынды симфониядай бойыңды балқытып, жан-жүйеңді елжіретеді. Бұл арнада батыр, бағылан Базаралы мен нұр жүзді, науша Нұрғаным ара-қатынасы, сыйластық, сүйіспеншілігі оқшау әсер етіп, естен кетпей, ойда қалып қояды. Шығармадағы диалектикалық қайшылық, тартыс, күрес сан-салалы, тарам-тарам, жүлге-жүлге. Әуелде зорлықпен оқудан қол үзген Абай темір ноқта кигендей болып, сүйгенінен айрылып, атастыру жөнімен үйленіп, опық жейді. Бірте-бірте өз әкесінің жуандығынан басталған әділетсіздік толқыны оны басқа жағаға, қорланғандар, қорғансыздар тобына қарай ығыстырады. Дұшпан жаттан да, жақынан да шығады. Бір әкенің екі баласы Абай бір қиырға, Тәкежан екінші қиырға тартады. Күнdestік отын бықсытып жүрген Күнке, Мәніке, Қаражан, Ділдалар анау. Олардың жалғасы болып жауыздықтың жас жолбарысы Әзімбай өсіп келе жатыр.

Бір жағынан жамандық қауласа, екінші жағынан жақсылық көктей бастайды. Исі Ырғызбай дұшпаны есепті Дәркембай, Базарлы бірте-бірте жақындай түсіп, ақыры Абай қасынан табылады. Өз бауырында жаралған қанаттары қандай: Әбіш, Мағауия, Дәрмен, Көкбай өле-өлгенше-ақ, адал пейілімен, таза достығынан айнымаған Ерболды айтсаңшы.

Көшпелі мәдениетке тән этнографиялық, тұрмыс-салттық, сенім-нанымдық, хұқықтық, әскери-саяси, адамгершілік-моральдық көріністердің барлық белгілерін толық та кең, терең де дәл қамтыған шығармада ерекше ықшамдылық, лаконизм бар. Қазақ елінің ежелгі дәстүрі, арғы замандарда басталған, тіпті шарияттың өзі де мұртын бұза алмаған белгілі адамға ас беру, жылы өткенше өліктің артын күту, азалы үй тігіп, ат тұлдап, қаралы көш жүргізу, дауыс айтып, көрісу дәстүрі Бөжей өлімі тұсында кеңінен бейнеленеді. Екінші қайтара мұндай ситуацияға оралу жоқ.

Әншілік, серілік, аңшылық, саятшылық, құсбегілік өнерлерінің үлкен-үлкен бір-бір тарауларда арнайы түрде суреттелуінен осындай көркемдік шарттарын, қаламгерлік қатал позицияны аңғарамыз. Сол секілді мезгілді уақыты жеткен соң, өзіне тиесілі көркемдік-эстетикалық міндетін атқарғаннан кейін қосалқы персонаждар ұлы оқиға арнасынан түсіп қалып, олардың орнын жаңа, басқа мақсат үшін көрсетілетін кейіпкерлер басып, соны ситуация, тың әрекет бел ала бастайды.

Өмірдің небір тамаша нұрлы жақтары - әже мен ананың перзентке деген шексіз махаббаты (Зере, Ұлжан – Абай), аға мен іні арасындағы қаяусыз адалдық (Абай-Оспан), өле-өлгенше сызат түспеген тамаша достық (Абай-Ербол), мәңгілік махаббат (Абай-Тоғжан), азамат басын сыйлап жасалған қарымтасыз жақсылық (Абай-Салтанат), ерегеспен кек алу (Тәкежан малын қуып әкету,

Оразбай аулын шабу), жігіттіктің ләззаты түндері (Абай-Қуандық), серілік рахаты (салбурын аңшылық), ақындық шабыттың тәтті сәттері (өлең туған мезгілдер), биік әнмен қауышқан бақыт (Біржанның келуі, Әйгерімнің Татьяна әнін салуы), туған жердің ыстық құшағы (жайлау суреттері) секілді сан-алуан кез-кезеңдер романда айрықша бейнелі, кең тынысты, өрнекті, ырғақты бай тілмен, дәстүрлі прозаның реалистік әдістерімен, зор шабытпен суреттеледі.

Іштей өзін-өзі ғажап, екіұдай болып арпалысып, ой ұшығына жете алмай, қате қадам басып, бармақ шайнап, от басынан опық жеп, ортасына сыймай, шідер үзіп кетіп, басты тауға, тасқа соғып, ұрт қимылға барып, содан таяқ жеп, қылмысты атанып, жазықсыз жаза шегіп, көп уақыттан кейін туған жерге оралып, саналы әрекетке көшкен Базаралының іші-сыртын жазушы тамашалай отырып, іш тартуын жасырмай, ашық пейілмен жарқырата көрсетеді. Бұл тұлға жазушы қаламынан ертеректе туған ірі қимыл иелері Бақтығұл, Ұзақтардың рухани туысы, дәлірек айтса, әлем әдебиетіндегі күрескерлер қатарына еркін аттап барып, тең қосылған, үздік қаһарман.

Әуезовтің үлкен суреткерлік шеберлігінің терең ашылып көрінетін айқын тұсы – адам кескіндерін бейнелейтін шақ. Кейіпкер алғаш әрекет сахнасына шыққан бетте автор оның келбетінің есте қаларлық сипат-белгілерін суреттеп береді. Адамның жалпы тұрпаты, бойы, дене бітімі, қимыл-қозғалысы, әсіресе, бас бітімі, бет пішіні, көзі, мұрны, ерні, тісі атамалап көрсетілмей, бір-бірімен байланыста, әрекет, қимыл үстінде, жанды – тірі қалыпта, сан алуан көңіл-күйімен толқыған, тебіренген, ренжіген, қуанған, жеккөрген сәтінде бой көрсетеді. Жазушының қырағы көзі әр түрлі нәсілді, сан алуан әулетті діл көріп, анық танып қапысыз танытады. Суретші қалам бір-біріне ұқсамайтын ондаған адамның реалистік портретін жасайды, олар тұтас көрмелерді толтыруға жетіп жатыр. Әуезов құдіретімен жаратылған әйелдер бейнелері бірінен-бірі өткендей сұлу, нұрлы, әсем: Тоғжан, Қуандық, Салтанат, Әйгерім, Үмітей, Керімбала, Нұрғаным, Мағыш, Мәкен. Аtpал азаматтар, батыр жігіттер қандай: Базаралы, Балағыз, Оспан, Дәрмен, Әбіш, қыртысты билер, қат-қабат жуандар: Бөжей, Оразбай, Әзімбай.

Осынау қалың шоғырдың бір тұғырында – Құнанбай, бір тұғырында – Абай. Екеуінің де үй-ішінде, көпшілік ортасында, далада, шұрай топ алдында, отырған, жүрген, ат үстінде, ойға батқан, ашуға мінген шақтардағы, әр кездердегі шешім қабылдап, билік айтқандағы кескін-келбеті барша бояуымен көз алдыңызға келеді. Бірі – қаттылықтың, зорлық-зомбылықтың, екіншісі адамгершіліктің, әділет-мархаббатың бейнесіндей.

Жазушы кейіпкер келбетін сомдау үшін авторлық баяндау, персонаждың өткен күндерін еске түсіру, өзіндік сөздік сипаттама, басқалардың берген бағасы, психологиялық саралау, ой ағымы, диалог, монолог, полилог секілді көркемдік құралдарды мейлінше еркін қолданады. Қаһарман оңаша күйде, екеуара, топ ортасында, мәжіліс үстінде, әрекет-күрес басында, қолма-қол шайқаста, бір қуаныш, бір қайғыда, барлық болмысымен толық ашылып, оқырман назарына түседі. Әрбір кейіпкердің мойнына жүктелген көркемдік мақсат, идеялық салмақ бар. Романның басынан аяғына дейін көрініп, характерлік даралығымен толық ашылатын ұлы қаһармандар бір төбе болса, жеке оқиғаларға, эпизодтарға ғана қатысатын кейіпкерлер де бар.

Өмір сахнасына бір буын келіп, өсіп, жетіліп, күресіп, шайқасып, жақсылы-жаманды тіршілік кешіп, мерзімді уақыт өткен соң, ажал тырнағына ілінеді. Көпші келесі ұрпақ жалғастырады. Тағы да қуаныш, тағы да қайғы. Тағы да талас, тағы да күрес. Сол мәңгілік майданның әлеуметтік психологиялық-философиялық роман беттеріне түскен ақиқаты, шындығы оқырманды эстетикалық ләззатқа бөлеп, сан тарау тебіреністе ойға жетелейді.

Әуелде алғашқы екі кітап «Абай», үшінші кітап – «Абай аға», кейін төрт кітап «Абай жолы» аталуында мегзеулік мән бар. Жеке тарау аттарының символдық мағынасын алғаш көрсеткен Ғабит Мүсірепов болатын. Шығарманы орыс тіліне аудару кезінде тарау аттарын өзгерту ұсынысына автордың мүлде келіспейіндей үлкен негіз бар еді.

Бір қарағанда, орасан зор көлемді болып көрінетін шығармаға жітірек назар салсаңыз, ықшамдылық, келісім, гармония заңдылықтарына ерекше мән берілгеніне көз жеткізесіз.

Бірінші кітапты жеті тарау (Қайтқанда, Қат-қабатта, Жолда, Шытырманда, Бел-белесте, Өрде, Қияда), екінші кітапта жеті тарау (Тайғақта, Жайлауда, Еңісте, Оқапта, Асуда, Тарауда, Биікте), бір эпизод, үшінші кітапта алты тарау (Абай аға, Кек жолында, Қарашығын, Өкініште, Қақтығыста,

Қоршауда), төртінші кітапта алты тарау (Түн-түнекте, Құз-қияда, Қапада, Қастықта, Шайқаста, Жұтта), бір эпилог – эпопеяда барлығы жиырма тараушаға бөлінген. Олар және жеке көрініс, ситуациялардан тұрады.

Әрбір тараудың аты бөлімде өтетін басты оқиғаның, психологиялық қалпын дәл береді. Жинақтай келгенде, Абай өмірінің, жеке адам тағдырының бір шақтағы болмыс-бітімін анықтайтын образдық-символдық мәні күшті бейнелі сөз. Екі тарау аты, екі эпилогтан өзге жиырма төрт тарау аты түгелдей бір-бірімен ұйқасып, сабақтасып, жалғасып тұр. Нұрлы, бақытты, сәулелі сәттерден көрі, қайғылы, драмалы, трагедиялы күйлер көп. Мыңмен жалғыз алысқан данышпан, ақын ғұмырының мұңлы-зарлы шежіресі іспетті. Бірінші кітаптың соңында бейнеленетін шыңға шыққан жалғыз балғын шынар төртінші кітаптың аяғында зәулім болып өсіп барып, ақыры құлайды. Бұл символ. Айта берсе, романда мұндай жинақтаушылық мәнге ие болып кететін образ бейнелер көп, осы қатарда теңіз кейпіне айналатын дала, ондағы болашаққа тартқан кеме, тарих белестері іспеттес боп көрінетін таулар тізбегін де қосу керек.

Әлем әдебиеті қазынасына ерекше қымбат көркемдік-эстетикалық игілік болып қосылған «Абай жолы» эпопеясының шығармашылық тарихында, жазушының ұстаханалық баянында бірнеше оқшау белгілі қасиет-сапа бар.

Қаламгердің болашақ, роман қаһармандары, олардың ұрпақ-нәсілдері ортасында туып, алаңсыз сәбилік, бақытты балалық, бозбалалық, күндерін солар кешкен қат-қабат әлеуметтік-психологиялық, тұрмыстық-этнографиялық табиғи-экологиялық қоршауда, қаймағы бұзылмаған көшпелілер мәдениеті құшағында өткізуі бір олжа болса, екінші сәттілік Құнанбай - Әуез, Абай – Омархан әулеті өзара қыз беріп, қыз алысқан, нағашылы-жиендік орайда туысып, ортақ қуаныш, ортақ қайғы бөліскен, сүйек-шатысты, жүз жылдық күйеулік, мыңжылдық құдалық рәсімін берік ұстанған жақын, бауыр адамдар екендігінде жатыр. Кезінде М.Әуезовтің өзі ескерткендей, бір ру, бір бұтақ болып, біте қайнасып кеткен.

Мұның үстіне жазушы көптомдық шығарма тудыруға бел байлаған соң, өзі бейнелейтін дәуірдің басты кісілері, басты оқиғалары туралы тарихи құжаттарды, сол кезеңді көрген, білген адамдардың жадында қалған, ескі сөздерді арнайы теріп, жинап, екшеп пайдаланған.

Осыларға қоса әлемдік реалистік проза үлгілері, классикалық тарихи романдар тағылымы, қазақ қарасөзінің өз мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылып, терең зерттеліп, автордың эстетикалық мұраттарына бағындырылып, батыл шешіммен, соны шеберлікпен қаламгерлікпен нақты тәжірибеде ғажайып жемістерін берді. Сөйтіп, М.Әуезов өнер адамы мен халық тағдырын тұтас бірлікте көрсететін зор реалистік шығарма жазудың жаңа көркемдік мектебін ашты.

Негізінен, өмірде өткен адамдардың басында болған оқиғалардың жалпы сорабын сақтай отырып, жазушы көркемдік логика, эстетикалық мұратты, реалистік шығарма жасау талап-шарттарын бірінші орынға қойған. Өз атымен, өзінің тіршіліктері нақты, дәмді әрекеттерімен бейнеленген кейіпкерлердің өзін сомдауда жазушы қиялға, авторлық фантазияға мол орын береді. Тыңнан, ойдан шығарылған оқиғалар, ситуациялар, бейнелер толып жатыр. Бұл ретте Әуезов шеберлігі шомбал шұбар тасты ойып, қашап, жан бітіріп, көркем тұлға, жауһар туынды жасайтын тынымсыз еңбекқор мүсіншінің азапты да рахат әрекеттерін еске түсіреді.

Бір адамның, бір шаңырақтың, бір тайпаның, бір халықтың іштей жарылуы, осы іргеден туып, өрістейтін неше түрлі психологиялық хәлдер: түңілу мен үміт, қайратсыздық пен батырлық, надандық пен мәдениет, жақсылық пен жамандық, алауыздық пен бірлік дейсіз бе, әйтеуір қарама-қарсы полюстер, контраст бояулардың шарпысуын, ұстасулар, қақтығысулар кернеуін бейнелеудің хас шебері Мұхтар Әуезов түптеп келгенде, ең биік тұғыр - өмір мен өлімнің соңғы айқасының сан алуан түрлерін жан-жақты суреттейді.

Жазушы алғашқы шығармаларында-ақ өмір мен өлімді қатар-егіз алып, екеуін де тең күйде бейнеледі. Жиырмасыншы жылдардағы жас Әуезов әңгіме, повестерінің көбі адамдардың ерікті-еріксіз ажалдарымен, өліммен аяқталады. Бұл енді тарих сахнасынан кетіп бара жатқан кешегі көшпелі өркениеттің мерт болуы деген идеямен сабақтас көркем ой.

Осы сарынның тереңдеген тасқыны «Абай жолы» эпопеясының басынан аяғынан дейін ыңыранып ағып жатыр: Қодар мен Қамқаның зорлықпен жасалған қанды өлімі, намыстан

күйіп кеткен Бөжейдің кекті өлімі, ауыр сырқаттан көктей қиылған Әбіштің аянышты өлімі, асарын асап, жасарын жасап, ұрпағын өсіріп болған Зеренің разы өлімі, қатігез, тас жүрек ру басыларының құрбандығына шалынған титтей Кәмшәттің ащы өлімі, кезінде қылышынан қан тамған Құнанбайдың шымылдық артындағы сопылық, мінажат өлімі, ең ақырында халқының ары мен ұяты, жаны мен сыры, өлеңі мен үні болған дана Абайдың трагедиялық өлімі бар.

Ұлы жазушының бас шығармасында бейнеленген негізгі тартыс-әділет пен зорлық, тұтастық пен алауыздық, білім мен надандық, махаббат пен ғадауат майданында түптің түбінде жарқын өмірдің, нұр сәуленің, береке-бірліктің жеңетінін мадақтаған, өзі құлай сүйіп, сол жолға барлық қайрат-жігерін, өр талантын, сапалы ғұмырын арнаған – қазақ халқының өрісті келешегі мәңгілік деген асқақ арманды үміттің оты маздап жанып тұр.

«Абай» журналы. 2008 ж. №3. 55-63 бб.

*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден ерек.
Меке-жеке біреуі жарытпайды,
Мол да жоқ жарылы есті жақсы демек.*

Абай

Ғарифолла ЕСІМ

философия ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҰҒА академигі, абайтанушы

АБАЙ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТРАКТАТ

Қазақ халқының мәдениеті тарихында ақын, хакім Абайдың орны ерекше. Ол өзіне дейінгі мәдени мұраны бойына сіңдіре отырып, мәдениетке тың арна салды. Абайдың осындай реформаторлық табиғатын ерте таныған адам жазушы, профессор, Мұхтар Омарханұлы Әуезов.

Мұхтар Әуезов ұлт мәдениетін өркениеттік жолға бастаған тұлға болатын. Ол қазақ халқы өркениетке бағыт алғанда түсетін жолы Абай жолы деген қорытындыға келген. Мұхтар Әуезов осы идеяны іске асыру мақсатына өзінің бар ғұмырын арнады. Бұл істі орындап шығу оңай болмады, бұл жолда ол азап шекті, бірақ алған бағытынан қайтпады, сөйтіп Абай жолы ұлтты өркениетке бастайтын жол екенін дәлелдеп шықты. Ол реформатор ақынның көркем бейнесін «Абай жолы» деп аталатын төрт кітаптан тұратын романда бейнелеп берді. Мұхтар Әуезов тек жазушы ғана емес, ғалым, ұстаз (профессор) болатын. Ол Абай Құнанбаев туралы ғылыми монография жазды, абайтанудан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде студенттерге дәріс оқыды. Мұхтар Әуезов Абайдың өмірбаянын толық өз қолымен жазып қалдырды, бұл біздер үшін баға жетпес мәдени мұра. Алайда осындай жұмыстардың бәрі Кеңестік тоталитарлық қоғам кезінде жүргізілді, сондықтан Абайдың ойшылдық табиғаты өз мәнінде ашылмады, зерттелмеді. Ол замандағы Абай туралы еңбектерде, Абай Құнанбаев – ағартушы деген мәдени-идеологиялық түсінік қалыптасты, оның философиялық ой-толғамдарға құрылған қара сөздерін «нақыл сөздер» деп түсіндірілді. Бұл заманның сол кездегі ойлау деңгейінің көрсеткіші болатын. Абайдың хакім екендігін айту, еркін ойлау дәуірінен, еліміздің егемендік алған 1991 жылынан бастау алды. Халық өз мұрасын, оның құндылықтарын өзі анықтай алатын деңгейге жетті. Ұлттық мүддені мұрат еткен ғалымдар өсіп шықты, қоғамдық санада еркін ойлау дәстүрі қалыптаса бастады. Айталық, Ахмет Байтұрсынов Абайды «Қазақтың бас ақыны», - деп бағаласа, Мағжан Жұмабаев «Алтын хакім Абайға» деп өлең жазған. Осы дәстүр өз жалғасын, қолдаушыларын таба бастағанда, коммунистік режим оған тоқтау салып, Абайға ағартушы деген ғана «дәреже» қалдырды, оның өзі Мұхтар Әуезовтың қайтпас, қажырлы еңбегінің нәтижесінде болған.

Абай «философия» деген терминді қолданбаған, себебі оны христиандық дүниетаным деп түсінген. Абай мойындаған философтар – Сократ, Платон, Аристотель бұлардың заманында христиандық та, ислам да діни жүйе ретінде анықталмаған. Дін туралы түсінік басқаша болатын, дін ағартушылық және идеологиялық қызметтеріне әлі енбеген. Дін ол кездерде білімнің тек синонимі емес, оның өзі болатын. Дін танымның әмбебап формасы болып тұрған заманда өмір сүрген грек ойшылдары Абайды қызықтырған. Батыс философиясының мәдениетінің христиандық іргетасы, әрине мұсылмандық көзқарастармен үйлесе бермейді. Бүгінде басы ашық мәселені кеңестік идеология әрі маркстік-лениндік бағытқа лайықталған философия, Батыс мәдениетін діни дәстүрден ада деп түсіндірді.

Шындық өзгеше болатын. Осы мәселеге қатысты М. Мамардашвилидің мына пікірлерін келтірейін: «На русской истории, повторяю, лежит печать невероятной инертности, и эта инертность была отмечена в начале XIX века единственным обладателем автономного философского мышления в России – Чаадаевым. Он констатировал, что просвещение в России потерпело поражение, и из этой констатации родилась его философская мысль, мысль автономная и метафизическая» - дейді де, әрі қарай: «потому что в европейской культуре эта вещь фундаментальная. Классическую европейскую культуру, т.е. ту, что складывается к началу XVII века на гребне возрожденческого подъема, можно определить как культуру христианскую».

Батыс Еуропа мәдениеті XVII ғасырда басталған христиандық дәстүрінен XIX ғасырға дейін негізінен арылған жоқ, керісінше діни жаңа арналар тауып жатты. Сондықтан Абай еуропалық білімді ғана алып, оның дүниетанымын қабылдамады. Ол өзінің мәдени-дүниетанымдық дәстүрлі кеңістігінен шықпады. Сөйтіп ұлттық ойлаудың өз арнасын тапты.

Абай өз заманындағы жаңашылдық болып саналатын ағартушылыққа да ден қоймады. Қазақ даласында ағартушылық дінмен бірге жүріп жатты. Абай ол жағында болған жоқ, ол ұлттың ойшылдық дәстүрін жаңа сапаға шығарды. Абай да Чаадаев сияқты жеке дара ойшыл болды.

Ол да философияны метафизика мәнінде қабылдады. Оның дәлелі Абайдың хакімдікке берген мазмұндамасынан айқын көрінеді. Ол хакімдікті әр істің себебін анықтаумен, ашумен түсіндіреді. Абай дүниетанымында себептілік басты ұғым. Ол әр істің себебі бар дейді, сол себептілікті ашушы хакім. Әрине, себептілікті ашу ғылымның да ісі. Сондықтан Абай ғалым мен хакімнің бір-бірімен бірлігі мен өздеріне ғана тән мазмұндарын таратып берген. Отыз сегізінші карасөзінде әрбір хакім ғалым, әрбір ғалым хакім емес деп нақтылы айтқан. Сонда хакім бір жағынан ғалым, екінші жағынан ғалымнан жоғары. Олай болса хакім деген кім? Абайда бұл сұраққа жауап жоқ. Ол тек әр істің себебін іздеушіні хакім де дейді. Бұл толық жауап емес, ғалымдар да әр істің себебін іздеп қана қоймай, оның детерминанттық табиғатына үңіліп, заңдылықтар ашады. Абай хакімдіктің бағыттық жағын ғана айтқан, ал, әрбір хакімнің ғалымнан биік болуының мәнісі неде деген сұрақ ашық, бірақ ол кімдердің хакім екенін атап өткен, олар: Сократ, Платон, Аристотель. Бұлардың хакімдігіне Абайдың еш таласы жоқ. Осы тұста ойға ой қосылады.

Аристотельдің «метафизика» деген еңбегі көпшілікке белгілі. Онда «Метафизика» туралы мынандай түсініктеме бар. «Составитель корпуса аристотелевских сочинений (Андроник Родосский или, возможно, более ранний Перипатетик) поместитель данный труд после произведений, посвященных исследованию природы, что и определило его название – *ta meta ta physica* (то что после «Физики»).

Бұл жерде бізге қажетті мәселе, метафизиканың физикадан кейінгі білім саласы екенін анықтап алу. Метафизиканы физикадан кейін зерттеу ісі перипатетиктер дәстүрі болған деген де мағлұмат бар. Физикасыз бірде-бір жаратылыстану білім саласы өзімен-өзі бола алмақ емес. Өзге ғылымдарды былай қойғанда, маған биологияның өзі физиканың бір арнасы сияқты көрінеді. Сондықтан, Аристотель физика туралы айта келе, енді одан кейін келетін білім саласы бар, ол метафизика (қазіргі тілге салсақ философия) деген. Шындық. Физиканың шеңберінен тыс жатқан білім ол философия, бірақ ол міндетті түрде физикадан (ғылымнан деп түсініңіз) кейін болмақ. Демек, физиктердің бәрі хакім емес, бірақ хакімдікке жеткен физиктер болады, мен соның ең көрнектілеріне Исаак Ньютон мен Альберт Эйнштейн сияқтыларын жатқызар едім. Абайдың әрбір хакім ғалым, әрбір ғалым хакім емес деген сөзінің мәнісі осында. Әрине, қазіргі заманда әрбір ғылымның ішінде дифференциация қауырт жүріп жатқанына қарамастан, ғылымның философиямен (хакімдікпен) интеграциясы ешқашан тоқталмақ емес, ойлаймын бұл процесс болашақта мықтап күшіне енуі ықтимал. Кеңес заманында осы заңдылықты біз (әсіресе маркстік бағыттағы философтар) идеологияландырып алып, қателестік. Біз жаратылыстану өкілдеріне ақыл айтып, оларға жөн көрсете бастадық, онымыз теріс методология болатын. Бұл дәстүр Лениннің «Материализм және эмпириокритицизм» еңбегін талқылап, түсіндіруден кең өріс алды. Философтар физиктерге «ақыл» айта бастады, бұл теріс бағыт болатын. Ғылымнан хакімдікке (яғни философияға) өтуі табиғи және болмай қоймайтын іс. Философияға ғылымның өзі бастап әкеледі, бірақ бұл жерде ертеректе ескерілмеген бір айтулы мәселе бар, ол – дін.

Философияны таза дінсіз қалпында түсіну әрі түсіндіруден соншама мәнді нәтиже шықпады. Дінсіз философия ол материализм. Ғылым сөзсіз материализмге арқа сүйейді, онсыз болмақ емес, бұл заңдылық. Алайда бұл ғылымның өз шеңберінен шықпай тұрған кезіндегі халі. Ғылым хакімдікті іздей немесе аңсай бастағанда, ол материализм шеңберінен шықпасына амал қалмайды. Сол кезде философия (хакімдік) дінмен тоғыса бастайды, себебі, дүниенің басталуы, алғашқы себеп, уақыт мәселелері философияның да діннің де объектілері. Реті келген соң, осы тұста айта кететін, философияның өзі де ғылым ретінде, сол шеңбер кеңістігінде болады. Философия ғылым, бұл оның қажетті сатысы. Одан әріде ол да ғылымнан өзінің табиғи болмысы хакімдікке ұласады. Абай хакімдікті осылай түсінген. Орыс мәдениеті тарихындағы Чаадаев сияқты Абай қазақ рухани әлеміндегі ағартушы емес, метафизик мәніндегі ойшыл болған. Абай ағартушылық бағытында болған емес. Оны ағартушы деп жүргеніміз бір жағынан ойшылдың табиғи болмысын білместіктен болса, екінші жағынан ол Абай мұрасын зерттеудегі кеңестік замандағы идеологиялық қажеттіліктен туған саяси тәсіл.

Абай өз заманындағы Аристотель сияқты дүниенің басталуының бас себебін зерттеуші ойшыл. Дүниенің мүмкіндіктен шындыққа айналуының бас себебін Абай «махаббат» ұғымы арқылы түсіндірген. Махаббат жаратушының құдыреті, нұры, дүниені мүмкіндіктен шындыққа айналдыруының басты себебі. Қазіргі ғылымның қисынды тіліне салсақ, махаббат бар болмыстың заңдылығы және де ол адамзатқа тәуелсіз онтология заңдылығы немесе дүниенің бар болуының мүмкіндігі. Осы мәнде махаббат адамзат тарихының басталуы. Махаббаттың адамзатқа дейін бар мүмкіндік-шындық болғанымен, ол ерекшеленіп айқындалмаған. Адамзат та мүмкіндік ретінде аңғарылған, себебі адам деген адамзатқа дейінгі идея. Адам идея шындығы, ал адамзат идеяның расқа, шындыққа айналған ақиқаты. Адамзат ақиқат, себебі ол идея мен шындықтың синтезі, сондықтан да, оның періштеден де, шайтаннан да биік болуы. Періште мен шайтанның шындық ретінде көмескі болатыны, олар толық ақиқат емес, олар идея шындығы ретінде ғана аңғарылады, себебі оларға махаббаттың қатысы жоқ. Махаббат адамды тек идея шындығы ретінде қалдырмай, оған заттық негіз берген, бұл адамның ақиқат екендігінің басты дәлелі. Дүние бітімі жаратушы адамзатты махаббатпен жаратқан соң айқындала бастады. Әлемге айқындық енді. Бұл «айна» деген ұғым әкелді. Адамзаттың айнасы, оның адамдық қиялының шындығы болатын. Айна деген идея шындығы арқылы түсіндірілетін феномен. Адамзат махаббатпен жаратылған соң, оның айнаға қарау дәуірі басталды. Айна деген бүкіл әлем, жаратушы құдыреті, сол әлемнен адам өзін-өзі көретін, танитын болды, тіптен келе-келе өз бейне, тұлғасын, өз кемістігін емес, соларды айқындап көрсетіп тұратын айнаны өзгертуді мақсат етіп әлектенді, бұл жаратушы құдыретіне күдік келтіруші – шайтандық еді.

Күдік таным басы, күдік ойшылдықтың басты принципі. Сөйтіп махаббатпен жаратылған адамзаттың табиғатына күдік енді. Адамзат өз кемістігін жаратушының құдыретінен көре бастады. Алайда мәселе өзгеше еді. Жаратушы адамзатқа өз құдыретін құпия етіп берген болатын, бірақ ол айнадан көріне бермейтін адамның өзінің болмысына үңілуді қажет ететін. Жаратқанның құдыретінің көріну формасы адамның еркінде. Ерікті адам жаратушының керемет шеберлігі, бірақ Иассауи айтқандай Алланың пендесіне өзі берген еркі адамға қауіп болатын. Адам өз Еркін меңгере алмаса, ол бүкіл адамзатты жойып жіберетін жойқын күшке айналуы ықтимал, сол себепті Абай өзін махаббатпен жаратқан жаратушысын (Аласын) сүю, оны мойындау, соның құдыретіне сай қызмет етуді әрбір адамның парызы деп санаған.

Парыз философиясын қазақтың рухани әлемінде осылайша қойған Абай, оны әрі қарай былайша толықтыра түседі. Адамзаттың махаббатпен жаратылғанын анықтан алған соң, хакім Абай «адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», - дейді. Адамзатқа күн ортақ, ай ортақ, жер ортақ, оның үстіне оны жаратушы махаббатпен жаратқан, демек махаббат та ортақ. Адамзатты бөліп-бөлшектеп тұратын географиялық мекендері, соған сай қалыптасқан өмір сүру, өндіру тәсілдері, дағды-дәстүрлері, тілдері, діндері, қысқаша айтқанда, тарихи-табиғи қалыптасқан дүниетанымдары. Осы өзгешеліктерге қарамай Абай адамзатты түр-түсіне, дініне, саясатына бөлмей, тегіс бауырым деп сүй дейді. Бұл Абайдың Ренессанстық тұлғасын анықтаушы тезис. Осы биік ойды, яғни адамзатқа ортақ мүддені насихат ететін идеяны, ғұлама, даналардың бәрі айтқан.

Сондықтан бұл Абайдың жаңашылдығы немесе ойға, идеяға оның авторлығы емес, ол оның Ренессанстық (Жаңғыру) ойлау кеңістігіне көтерілуі. Сондықтан да, Абай сияқты тұлғалар тек ұлттың ойлау кеңістігінде ғана қалып қоятын ойшыл емес, ол Ренессанстық тұлға. Ренессанстық дегенде мен адамзатқа тән биік ой, идеяларды тот бастырмай әр заманда жаңартып, жаңғыртып отыратын әлемдік кеңістікке шыға алатын даналардың данышпандығын айтып отырмын. Ренессанстық деген биік ой, идеяларға тыныс, тіршілік беріп тұратын, заман немесе сол заманның даналарына қатысты айтылатын түсінік. Абайды біз осы мәнде Ренессанстық тұлға дейміз.

Абай ұғымында дінсіз әділеттілік жоқ, ол әділеттілікті Хақ жолы деп нақты айтып отыр. Біз осы идеяны қабыл аламыз ба, жоқ па? Жалпы әділеттілік дегеннің өзі не? Біздің, яғни әрқайсымыздың бұл дүниеге келуіміз әділеттілік нышаны ма? Бұл дүниеге біз зорлықпен немесе әлде кімнің қалауымен ғана ендік пе? Біздің еркімізге салсақ не болмақ? Шәкәрімнің «мақсатсыз біткен жан бар ма?» деген сауалына ден қойсақ, жан біткеннің мақсаты болғаны ма, қалай? Әрқайсымыздың дүниеге келу еркіндігіміз өзімізге қатысты болды ма? Бұл сұрақтарға жауаптар көп, бірақ нақтылы, тиянақты тоқтамды дәлел жоқ. Бұл сауалдарға жауапты дін мен философия ерте заманнан іздеп келеді. кейбіреулер жауап тапқансып оны догма, қағи-даға, сенімге айналдырып тастаған. Мен ондай қисындармен қосыла алмаймын. Бұл сұрақтар қай заманның болмасын, қандай ұрпақтың болмасын алдарынан сансыз рет қайталанып шыға бермек, оларға әр заман, әр ұрпақ өзі дәлел, жауаптарын ұсынбақ, өзге амал жоқ. Әділеттілік нақтылы жағдайда көрініс табады, ол туралы жалпы айтқаннан іс шықпайды. Абай болса әділеттілікті субстанция ретінде қарастырған, оны қазіргі ғылыми тілге салсақ принцип деуге болады. Әділетті хақ жолы деу принцип, ал, ол нақтылы тұрмыста қалайша шешімін таппақ, ол - проблема.

Абай сонымен үш сүю туралы айтып отыр. Бірінші, адамзаттың өзін махаббатпен жаратқан Алласын сүюі, оны біз парыз философиясы деп атадық. Екінші, адамзаттың бәрін бауырым деп сүю, оны біз бауырмалдық философиясы дедік. Үшінші, хақ жолы деп әділеттікті сүю, оны әділеттілік философиясы дейміз.

Осы үш сүю махаббаттан шығып отыр. Абай түсінігінде махаббат пен сүю бір емес. Сүю адамға қатысты іс, махаббат адамзатқа дейін бар болған мүмкіндік – шындық. Махаббат адам болмысында, оның жан азығына айналған Жаратушысы мен пендесі арасындағы тіршілікте таусылмайтын қуат көзі. Махаббатсыз әділеттілік жоқ.

Абай шығармаларын бір рет қана оқып қоймақ түгілі, тіптен оның шығармаларын жаттап алу да аз, мәселе, оны түсінуде. Абай адам санасы кемелденіп, толысқан сайын түсінікті бола бастайды. Әр ұрпақ Абайдан өз түсінігін табады. Менің айтып өткендерім Абайдың хакімдігінде өзім түсінген қырлары.

Ғ. Есім. «Абай туралы философиялық трактат» кітабынан.

Алматы, 2004 ж.

Адамдай тура іздеген хәкімдер болмаса – дүние ойран болар еді.

Абай

Серік НЕГИМОВ

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты,
филология ғылымының докторы,
профессор

АБАЙ – ӘДЕБИЕТІМІЗДІҢ АТАСЫ

Абай хакімдігімен, ойшылдығымен, ел билеу өнегесімен, ақындық, композиторлық, аудармашылық, шешендік-тапқырлық өнерімен айрықшаланады. Хакімнің болмыс-жаратылысы, сан сипатты, толық, дәйекті философиялық білімі үйлесім-жарасымымен бүтін жаралған.

Абай құбылысы дегеніміз – рухтар әлемі («Рух – Раббымның құпиясы»), сырлар дүниесі, көркем ойлар ғажапстаны.

Абайдың ғылыми дүниетанымы жеткіншек шағында Ахмет Риза медресесінде оқыған 1857-1860 жылдарында қалыптасқан деуге болады. Мұнда шәкірттердің ой-өрісін, көзқарасын, таным-білігін тереңдететін керекті пәндер болған. Атап айтқанда, Түрік тілдері, Еуропа тілдері, араб-парсы, орыс тілдері, исламтану, Құран ілімі, әдебиет, тарих, көркем жазу мен мақамдап оқу, география, астрономия, медицина, жаратылыстану. Бұндай оқу бағдарламалары Шығыстың классикалық медреселерінде және Қазан қаласындағы «Мұхаммадия», «Касимия», Уфадағы «Ғалия», Троицкідегі «Расулия» медреселерінде оқу жоспары мейлінше әртарапты байтақ болған. («Ғалия» медресесінде ғұн, угро-фин, монғол, Еділ татарлары мен Сібір тарихы, заңтану, алгебра, геометрия, физика, психология, химия, педагогика пәндері оқытылған).

Сондықтан да Абайдың орасан мол білімге қол жеткізуі және ғылыми, көркемдік, әлеуметтік көзқарасының толық қалыптасуы, қоғамға, заманға, ортасына талғампаздықпен, сыншылдықпен, білгірлікпен ой жүгіртуі сол бір медресе қабырғасында оқыған шағында жарқын көрініс тапқан.

Абай рухы – мәңгілік! Ұлт суреткері М.О.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында ұлы ақын өмірден өткенде: «Алтын терек, аршыға құлаш ұрған ардақты азамат, сен өлмейсің!» дегенінде беймәлім өлшеусіз сыр, ғарыштық білім-танымы бар. Құранның «Әл-Буруж» сүресінің 15-аятында Алла «Ұлы Аршының иесі» дейтін қасиетті ұғым-сөз бар. Аршыны сегіз періште жоғары ұстап тұрады. («Ал-Хаққа» сүресі, 17-аят) Алла «Бүкіл Аршының жоғары дәрежелі Билеушісі». («Ғафир» сүресі, 15-аят) Ұлы Аршы жеті қат жерден де үлкен Жаратушының ғаламаты және оның ұлылығын мәлімдейді. («Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. Е.Оңғаров, Н.Мұратәлі. – Нұр-Сұлтан: 2020, 943-бет).

Осы бір терең мағыналы бейнелі оралымда («Аршыға құлаш ұрған»), Мәшһүр Жүсіпше айтқанда, Құран қағидаттарының рухын болмысына дарытқан Хакім Абайдың асыл сөздеріне «өлім жоқ, тозу жоқ, ескіру жоқ, бір асыл жауһар». Дін ғұламасы «Данышпан Абай айтқандай: «Болыс болдым мінеки, Бар малымды шығындап» деген сөзінің әлеуметтік астарын, атқамінерлердің обыр құлқын, озбырлығын, «шашылған-төгілгеннің бәрін өндіріп», сыпырып алатынын бажайлап баян етеді (Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. 8 том. Павлодар, 2006, 98-бет.).

Мәшһүр Жүсіп ақыл-ой шамшырағының «Есіңде бар ма жас күнің?» деген өлеңін көшіріп алыпты. (Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. т.15. Павлодар, 2013, 250-251 беттер).

Америка журналисі Джордж Кеннан «Сибирь и ссылка» дейтін кітабында (Лондон, 1891) 1885-1886 жылдарда Семей, Өскемен қалаларында, Алтай, Қатонқарағай, Марқакөл, Шыңғыстау өңірлерінде болғанын және Абайдың білімі, адамгершілігі жайында мәліметтерін келтіреді..

Семейдің қоғамдық кітапханасында орыс тіліндегі газет-журналдармен қатар мың томдай таңдамалы шығармалар жинақталған. Атап айтқанда, Спенсер, Бокль, Льюис, Милль, Тэйлор, Дарвин, Тэн, Леббок, Гексли, Р,Уоллес, Генри Мэн және Скоттың, Диккенстің, Эдгар Поның романдары мен повестері. Сондай-ақ саяси экономика бойынша ғылыми зерттеулер.

Дж.Кеннан Семей қоғамдық кітапханасының бастығы А. Леонтьевтің Абай турасындағы пікірін былайша жеткізеді:

- Керек десеніз, бұл кітапханадан қазақтарға дейін пайдаланады. Мен Ибраһим Құнанбаев деген қарт оқымысты қазақты білемін. Ол кітапханаға тұрақты оқырман болумен тынбай, тіпті Милль, Бокль, Дрэпер сияқты авторлардың кітаптарын оқиды. Онымен кездескен алғашқы күннің өзінде-ақ ол өзінің білім, парасатымен таң қалдырды. Ол менен индукция мен дедукцияның арасындағы айырмашылықты айтып беруді сұрады. Содан бері мен оның ағылшын философтарының еңбегін түбегейлі оқып, үйреніп жүргендігіне және мен атаған авторлардың барлығын түгел оқығандығына толық көзім жетті. «Еуропадағылардың ой-өрісінің дамуы» атты Дрэпердің кітабы туралы мен одан 2 түн қатарынан емтихан алдым. (Джордж Кеннан. Сибирь и ссылка. Спб., 1906. с.62-63).

Абайдың қадірін XX ғасырдың басында-ақ Ордада шыққан «Қазақстан» газетінің 1911 жылғы 16 наурыздағы №1 санындағы (редакторы Елеусін Бұйрин 1896 жылы оқытушылар семинариясын тәмамдаған. Мұғалім, журналист, баспахана жетекшісі). «Әдебиет таңы» дейтін редактор мақаласында «қаптаған тұман серпіліп, әдебиет таңы да атуға сәулесін шаша бастады». «Рахымды Тәңірден әдебиет ғылымына аяқ басып», «халықтың өлген жүрегі тіріліп», «зейіндері кеңейіп», «бір жерге ақылы қосыла алмай жүрген заманды артымызға тастап, енді мәтбұғат арқылы сөйлесіп», «халық пайдасын үстем тұтса, жұрт қайғысын өз қайғысындай, жұртқа келген рахат, шаттық өз басына келгендей қуанса, иншалла, тез заманда біз де өзіміздің кім екенімізді танытармыз» деп, келешекке үмітпен қарап, негізгі пікірін былайша тұжырымдайды: «Бірінші ақындардан марқұм Ибраһим Құнанбайұлының:

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан!
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан! –

деген насихатты сөздерін талабкер жастардың естеріне түсіріп, сөзімізді қысқартамыз».

Абай – «Әдебиет таңы!» Құранның жоғары дәрежелі ілімдерімен рухтанған хакімнің тарихи-мәдени, әдеби қызметіне дәлме-дәл шынайы сипаттама. «Таң» ұғымына «Әл-фәләх» сүресінде «күншіл пенделердің көре алмай, қызғаннан жасайтын зияндарынан сақтай гөр деп, нұрланып атқан таңды жаратқан Раббымнан пана тілеймін» - деп айтқан (Ға, Мұхаммад!). «Таң» сөзінің метафоралық мағынасында «ақиқаттың ақ таңы» дейтін фәлсафалық қағидаттың тура өзі. Негізінде, ақиқаттың түп-төркінін, себебін, сырын бұларды әу баста жаратқан Алланың ұстанымдарынан, жаратылыстың өз ішінен іздеген дұрыс, батыл әрекеттеніп, қайшылықтардың құрсауынан шығып, ақиқаттың ақ жолына түс дегенді білдіреді. (Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. –Нұр-Сұлтан, 2020, 1005-бет).

Абайдың тілге адалдығы, әдеби тілді қолданысқа енгізуі бар. Иә, 1914 жылы «Қазақ» газетінің №67 нөмірінде Міржақып Дулатұлы «Абай» атты мақаласында «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі», ол «Қазақ әдебиетінің атасы» деп жазған. Және де М.Дулатұлы 1908 жылғы «Уақыт» газетінің №383 нөміріндегі «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген байыптамасында: «Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түркі, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымы ауқымды еді. Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді» деп сүйсінген.

Қайраткер Нәзипа Құлжанова «Абай – әдебиеттану атасы» деп, тарихи баға берді. («Әдебиетімізге көз салу», «Қазақ» газеті, 1916 жыл, №164).

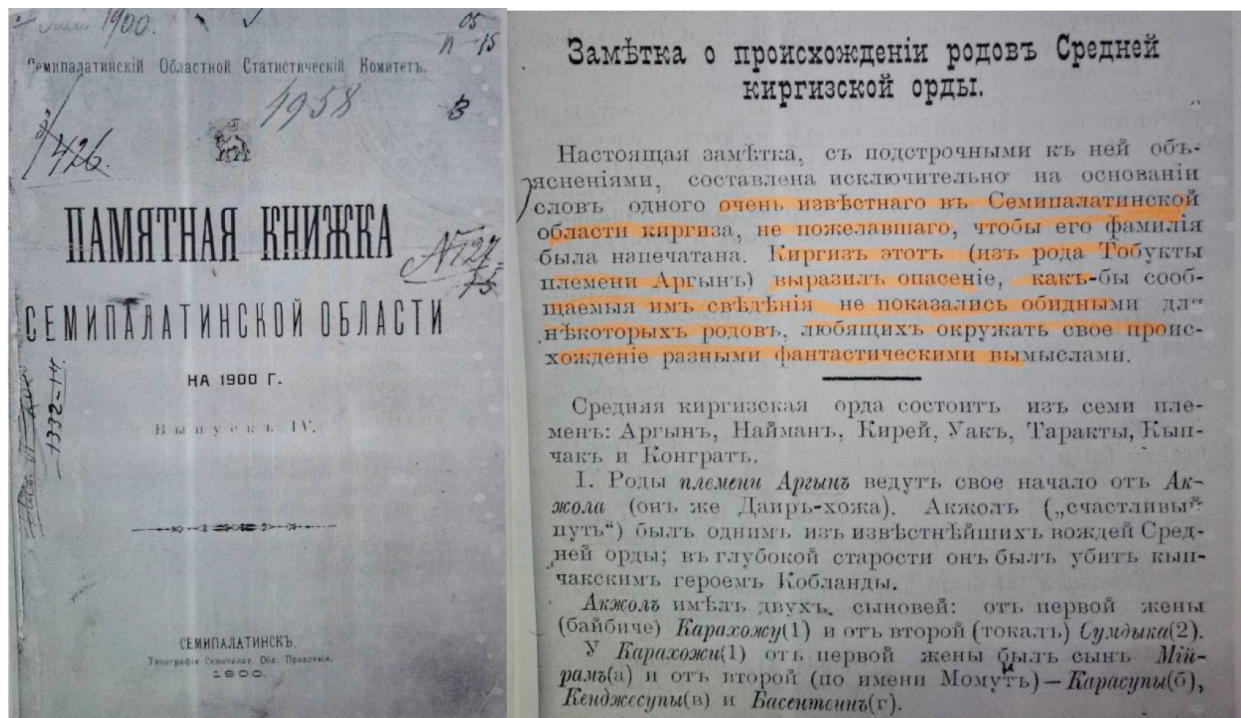
Абайдың ұлт әдебиеті тарихындағы ақындық даналығын, ойшылдық тұлғасын, қоғам өміріндегі көшбасшылық қадір-қасиетін, жаңашылдық қырларын өнерлі қауымы ерте таныған. Мысалы, Самат Нұржанов: «Қазақ ақындарының көп басында данышпан адам – Абай (Ибраһим) Құнанбаев тұр. Ақындық таланты мен ақыл-парасаты оны тамаша ақындардың қатарына қосып отыр. Қазақтар оны айрықша қадірлейді, өз поэзиясын тудырушы, философ, қазақ ақындарының ұстазы санайды» («Красный пахарь», 1922, 29 қазан).

Абайдың тарихи көзқарасы, тұлғатануға қатысты ой-пікірлері де тарихи әдебиеттер де көрініс тапқан.

Ұлт тәуелсіздігі жолындағы айбынды Абылай мен Хан Кене – Ұлы Даланың рухы мен киесі, ұлылығы мен қаһармандығының шарайнасы! Қызыл Империя тұсында Абайдың тарихи лепесі мынадай:

«Абылай и Кенесары – герои казахского народа. Их деяния достойны восхваления незабываемые деяния...» (История Каз.ССР с древнейших времен до наших дней. Под редакцией М.Абдыкалыкова и А.Панкратовой. Алма-Ата, КАЗОТИЗ, 1943, с.241). Оның ақыл-кеңесімен Көкбай «Сабалақ», Мағауия «Абылай» поэмасын жазған.

Абайдың өз аузынан орыс тілінде жазылып алынған «Заметки о происхождении родов Средней киргизской орды» дейтін шежіретанулық, деректанулық еңбегі 1900 жылы Семейде «Памятная книжка Семипалатинской области» жинағында (выпуск 4) басылды.

1915 жылдың 3 ақпанда Семей географиялық қоғамының мүшесі Нәзіпа Құлжанова театрда сауық кешін өткізеді. Абай өлеңдерінен декламация орыналады. Семинария шәкірті Қаныш Сәтбаев «Көзімнің қарасы» әнін орындайды. Бұл ойын-сауық кеші жайлы «Семипалатинский телеграф», «Сибирская жизнь» газеттері жазған. (Әлкей Марғұлан дерегі).

Семей облыстық Статистикалық комитеті хатшысының 1882 жылы 6 шілдеде орыстың Императорлық географиялық қоғамның Батыс Сібір бөліміне жолдаған хатын келтірген:

«...К крайнему моему сожалению, я не могу оказать содействие отделу в сборе местных киргизских сказок и легенд как по незнанию киргизского языка, так по недостатку времени. Полагаю, что в этом отношении для отдела мог бы быть полезен Ибрагим Кунанбаевич Ускенбаев (управитель Мокурской волости Семипалатинского уезда), весьма развитой киргиз, умеющий при том русский достаточно связно.

Секретарь Микоклин». (ГАОО. Ф.86 д.11, л.102, св.2)

Ақын шығармаларының жариялану тарихына, мысалы, «Жаздыгүні шілде болғанда» Көкбай ақын атынан жарық көргенін (1889 жыл, №7, 17 ақпан), «Болыс болдым, мінекей», «Күлембайға» («Дала уалаятының газеті», 1889 жыл, №12, 24 наурыз), «Аттың сыны», «Қансонарда» (Қисса Кнз білән Загифа. Қазан, 1897 жыл) өлеңдерінің қайда, қашан жарияланғанын нақтылы көрсетіп отырады.

Және де Зейнелғабиден ибн әл-Жауһари әл-Омскауи 1909 жылы Уфада бастырған «Насихат-Қазақия» кітабында «Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен» деген топтамасында Абайдың өлеңдері берілген.

Сондай-ақ «қызғылықты бір дерек» Д.М.Львовичтің «По киргизской степи» (Петроград, 1914, с.46) дейтін еңбегінде бар екен. Ол Торғай уезін аралағанда Қарасу ауылының әншісі Нұрғожа Ыбырай Алтынсариннің табиғат лирикасы жайында және Нұрпейістің үйінде қарт жыршы Абылай Қарабатыровты тыңдағанда мынадай ой жібін сабақтайды:

«...Домбыра тартып, өлең айтқанына айран асыр қалғанымды айттым Абылайға. Содан соң тағы да бір ән салып беріңіз, көңілдірек біреуін айтыңыз деп қолқаладым... Ол көп бәлсінген жоқ. Домбырасының құлақ күйін келтіріп ап, ескектете қағып-қағып жіберді де, шырқап ала жөнелді. Алғашқы ән сияқты мынаның да әуені шерлі екен. Ал сөзі ше... Сөзі қандай тамаша еді, шіркін... Расымды айтайын, алғашқыда өз құлағыма сенбедім... Кәрі қазақ өзге бірдеңе емес, Татьянаның Онегинге арнаған хатын әндетіп айтқанын көз алдарыңызға елестетіп көріңізші...»

1914 жылы 26 қаңтарда Семейдегі «Халық үйінде» ұйымдастырылған. Ұйытқысы ұлт мәдениетінің айтулы қайраткері Нәзипә Құлжанова Абай турасында екі тілде баяндама жасаған. Әнші Әлмағамбет Абай аудармаларын орындаған.

Сонан соң 1915 жылдың 13 ақпанында Семейдің «Приказчик клубында» Абай мен Ыбырай Алтынсарин шығармашылығы жайында әдеби кеш өтеді. «Айқап» журналы (1915 жыл, №5, 77-бет) Абай мен Ыбырайды ұлт тарихындағы ұлы тұлғалар ретінде бағалаған. «Кеште Біржан мен Сараның, Жанақ пен Баланың айтыстарынан көрініс беріледі, Н.Құлжанова Ыбырай өлеңдерін оқиды, Әлмағамбет тағы да Абай әндерін айтады. Кештің басқа бөлімдері де қызық болып өтеді. Оған Қаныш Сәтбаев, Тайыр Жомартбаев, Қайықбай деген бала әнші, Ыбырай Алтынсариннің баласы – Ғабділхамит және басқалар қатысады» - деп батыл жазады Айқын Нұрқатов («Айқап», 1915 жыл, №5, 77-79 беттер).

Абайдың «Желсіз түнде жарық-ай» атты өлеңін орыс тіліне Нәзипа Құлжанова тәржімалап, «Сибирский студент» журналына (1915, №3-4) бастырған.

Ұлыс, тайпа өмір-тіршілігінде, бүтін Алаш жұртында, ел басқару ісінде (жер дауы, жесір дауы және т.с.с.) саяси-әлеуметтік немесе адам тағдырына қатысты ауқымды, күрделі мәселелерді «Әділетті ақылмен» (Абай сипаттамасы), ізгілік іс-харекетімен, тәуекелшілдікпен, көреген көсемдікпен талдап түсіндіретін ғасырлық ойға ие халықтың арын арлаған көреген білгірді, Абайдың тілімен айтқанда, ақ жамбыдай асыл қасиеттерді болмысына сіңірген тұлғасы толық, тұрманы түгел «толық адам» дейміз.

Замана сырын, ел өмірінің философиясын, халықтың көзқарасын, адамзат қауымының мыңжылдық тәжірибесін, жүйеленген рухани ілім-білімін, ұлағатты, қымбат ой-пікірлерін тереңнен толғап, қопара білген білікті де, ел жақсысында кемелдік те, тереңдік те, жүйріктік те, «кәміл хақиқат та» бар.

Хакім Абайдың философиялық-риторикалық ой-тұжырымдарында халықтың ойы мен тіліндегі «жақсы», «бүтін», «кәмәлат», «кәмәлат-ғазимат», «кәмәлатты», «кәміл», «кемел», «толық» секілді терең сырлы ұғымдарды әр қырынан шеберлікпен жетілдіріп, ұсталықпен, сақилықпен толықтырады.

Қазақ рас айтады: «Жақсы ортақ, ай ортақ, күн ортақ». Табиғаттың даналығында жақсысы да бар. Оның жарығы, мейірімі, қайырымы – елдің игілігі. Ол – елдің елдігінің, тұтастық – бірлігінің, бақ-базарының нақты нағыз кепілі. Ақиқатында, қариялардың талаптыларға «Жақсылардың қасында, мәслихатында бол, сарқытын іш» деуінің мәнісі осы.

Хакім Абай қас жақсының болмысын былайша танытады. «38-сөзінде»: «Махаббат – әуелі адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – хауас сәлим (жақсы сипат) һәм тән саулық, бұлар туысынан болады, қалмысы өзгелерінің бәрі

– жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» дейді. Киелі, келісті ортаның қасиеті өзгеше екен-ау!

Жақсы пейіл, жақсы сөз (елді бүтіндейтін), жақсы іс ел есінде сақталады. Абайдың:

Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,

Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек –

дегенінде жақсылық – тұнып тұрған халық қазынасы екендігін баяндаған. Жақсылықтың жолында еңбектенсең, бейнеттенсең, Алланың нұры жауады, өзіңе де, өзгеге де аспаныңнан шұға жауады, ізгілікке, игілікке жеткізеді.

Шынында, адамның өмірбаяндық жолы – мысқалдап жетілуден, толығып есеюден, естілікті қадір тұтуынан, қасиетін көркейтіп байытып толықтырудан жетіледі. Бір сөзбен айтқанда, кәмәлатқа жету жайы. Ойшыл «14-сөзінде» адам болмысындағы 1) қайрат, 2) ақыл, 3) жүрек тәрізді керемет қасиеттердің баршасын меруерттей тізеді. Ақиқатқа, шындыққа жетпек, жетілмек, адамшылықтың «кәмәлат таппағы – қиынның қиыны» дейді де: «Бұл жолда риясыз, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздеген ғана кісі істің кәмәлатына жетпек».

Сөзсіз, ғарыш, жаратылыс, ғалам – Алланың есебімен мінсіз көркем жаратылған тамашалар, мұнда әділет пен хикмет керемет үйлесім тапқан. Жаратылыстанушы Абай: «Құдай тағала дүниені кәмәлатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өңсін деп жаратқан». Немесе: «Құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпен кәмәлатты біржолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылықты бина қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын».

Сонымен қатар Алла тағаланың сегіз сипатын (мәңгі тірі болушылығы, Ғылым, Құдірет, Бәрін көруші, Бәрін естуші, Қалауы, Сөйлеуі, Жаратушылығы) саралап, әрі қарай былайша жалғастырады: «Бұл сегізінен Алла Тағаладағыдай кәмәлат-ғазиматпен (кемелдік-ұлықтық) болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты». Абайдың дүние, жаратылыс таңғажайыптарын (әділетті жүйесін, ішкі заңдылықтарын) ақылмен, санамен, ұшқыр қиялмен, біліммен қабылдауы және де баршаның Бірінші Себепкері, Бірінші Тұлға, Мәңгілік Рухтың рәмізі Алла Тағаланың ұлық қасиеттерінің ұшқыны адам баласына да даратындығын ескерткен.

Ұлт тілінің байлығын барынша жетік қолдана білген ой зергері қоғам өміріндегі елді ілгері бастаушыны «кемел» деп атайды. Яғни «Көп шуылдақ не табар, Билемесе бір кемел?» «Кемел» – ой кемесі, ұлы идеялардың, ұлық қасиеттердің, атап айтқанда, «кәміл иман», «әділетті ақыл», «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректің» «кәміл ықыластың», «кәміл мұсылмандықтың» иесі болу керек.

Абайдың рухани жетілуге қатысты бірегей ой-толғамдарын, әсіресе, «жақсы», «кәміл», «кемел», «кәмәлат-ғазимат» дейгін сөз-ұғымдардың философиялық, әлеуметтік, психологиялық, поэзиялық, стратегиялық, стилистикалық мазмұнын тексеруді ниет еттік.

Енді Абайдың «толық адам» концептуалды идеясына көшейік. Мұны қазақтың ғылыми және көркем ойлау тарихындағы жаңаша пайым, құбылыс деуге болады.

Алдымен, Абай поэзиясындағы мына бір шумақ «толық» сөзінің бейнелілік, мағыналық, әсерлілік реңктерін былайша танытады:

Ауыр ойды көтеріп, ауырған жан,

Қайғы, қасірет жүзіңе белгі салған.

Дәні толық, басы үлкен егіндей-ақ,

Сенің де басың имек жерге таман.

Адам баласының әбден кемеліне келіп, толықсып толысуы, ақыл-ойының жетілуі, тұйғындық, сұңқарлық, бастамашылдық қасиеттерге ие болуы жолындағы шарттар қандай дегенде Абай былайша пайымдайды:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек.

Жеке-жеке біреуі жарытпайды,

Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек.

«Толық адам» дәрежесінің басты шарттары – ақыл, қайрат, жүрек. Бұлар кең ауқымды, ірі, өлшеусіз қадірлі қасиеттерге, небір қырларға, тұңғық сырларға бай байтақ әлем. Мысалы, бір жүректің өзінде әділет («әділет – ізгіліктің анасы дүр», ұят пен иман да бар), нысап, рақым, мейірбаншылық бар. Мидың өзі жүрекке толық бағынады. Абайдың «17-ші сөзінде» Қайрат, Ақыл, Жүрек өнер салыстырып, ғылымға жүгінетіні бар. Сонда ғылымның төрелігі мынау: «Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол».

Абайдың философиялық көзқарасы бойынша, жоғары рухани қабілеттің иесі «қасиетті адам» бейнесі осындай.

Абайдың таңдаулы, теңдесі жоқ ой-тұжырымдар, ғылыми құндылықтар «38-ші сөзінде» жүйелі сараланып, талданған. Ақиқатында, ойшылдың дүниетанымы «толық адам» табиғатын танытуда анық көрініс тапқан. Хакімнің тұңғық түпсіз ойларына ортақтасайық: «Енді біздің бастағы тағриф бойынша, Құдай Тағала – ғылымды, рахымды, әділетті құдірет еді. Сен де бұл ғылым, рахым, әділет – үш сипатпен сипаттанбақ ыждаһатын шарт еттің, мұсылман болдың, һәм толық инсаниятың (адамгершілік) бар болады. Білгін, жауанмәртлік (жақсы адам) үш хисләтпен (қасиет, ерекшелік, сипат) болар деген: сиддық (шындық), кәрәм (ізгілік), ғақыл (даналық). Бұл үшін сиддық – әділет болар, кәрәм-шапқат болар, Ақыл мәлім-дүр, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында Алла тәбәрәкә уә тағала (игілікке бастаушы ұлы Алла) тәхмин (шама, шамамен) бар қылып жаратқан. Бірақ оған рауаж (реттеу, қолдану) беріп гүлдендірмек, бәлки адам өз халінше кәмәлатқа жеткізбек, жәһдінде (ынта) болмақ. Бұлар – өз ыждағатыңмен, ниет халиспенен (шынайы ниетпен) ізденсең ғана беріле тұрған нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хисләттің (қасиет, ерекшелік) иелерінің алды – Пайғамбарлар, онан соң – Әулиелер, онан соң – Хакімдер, ең ақыры – Кәміл мұсылмандар». Яғни Құдай Тағаланың жолын мұрат тұтқандар. Абайдың «толық адам» турасындағы жіктемесі осы.

Тарихи сабақтастық жайын түсіндіру орайында, адамзаттың көркем ойлау тарихында бірегей туынды боп саналатын түрік халықтарының ортақ мұрасы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» («Құтадғу білігі») атты этикалық-философиялық, тарихи-әлеуметтік энциклопедиясында мемлекет, халық өмірінің рухани жетілуінің жолдары, әдеп-қағидалары, әдіс-тәсілдері, стратегиясы, елдік дәстүрі суреткерлік шеберлікпен сипатталады. Сонымен қатар, классикалық түрік поэзиясының жауһар үлгісінде оқырманның ғылыми танымын тереңдететін астрономияның, медицинаның, геометрияның, математиканың мәліметтері де бар. Ең ғажабы – шығарманың төрт кейіпкері, төрт қазығы – Күнтуды (Әділеттің рәмізі), Айтолды (Дәулеттің рәмізі), Өгдүлміш (Ақылдың рәмізі), Одғырмыш (Қанағаттың рәмізі) мемлекет басқарудың ел өмірін жақсартудың, әділетті заң ережелерін жасаудың, адамдар арасындағы қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың, ұлттың тарихи зердесін оятудың, сәулетті, құтты қоғам орнатудың сырларын жетік толғайды. Оның сипаттауынша, Ел бегі шыншыл, ізгілігі, ірілігі, зейінділігі ересен, ойлы, көңілі, тілі түзу болу керек. «Ел басқардым дегенше, өртке кірдім дегейсің. Уайым, мұң жүгінен төрт бүгілдім дегейсің» дейтін тұжырымы – Ел бегінің тұғырнамасы.

Абайдың «толық адам» идеясының (не болмысының) қыр-сырын мәртебесі, дәрежесі, сапалық, ұлылық тұрғысынан саралағанда мыңжылдық тарихы бар деуге болады. Егер де осынау ұғымның күретамыры «ақыл, қайрат, кемел» сөз-символдары болатын болса, онда Құран Кәрімнің 53. «Ән-Нәжім» (Жұлдыз) сүресіндегі 6-7 аятында Пайғамбарымыз «Зумирратин» сөзін «ақылы кемел, қайратты» дейтін мағынада қолданған. Бұдан бұрын Алла Тағала мұны Жәбірейіл періштенің бейнесіне яғни оның білімі, ақылы, қайраты толысқан, кемелденген дейтін мағынада айтқан. (*Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. Е. Оңғаров, Н. Мұратәлі. – Нұр-Сұлтан: 2020. -795 бет*). Әл-Фарабидің пайымдауынша, Алла «ең кемел ақыл», «ең кемел білім», «ең кемел даналық» иесі.

Елді түзу жолға бастайтын көсем серкеде «толық адамның» қасиеттері молынан болуға тиіс. Әлемнің екінші ұстазы Әл-Фарабидің «Қайырымды қала (ел) тұрғындарының көзқарастары» дейтін еңбегінде «жетілген», «философ-қаған», «ұлы», «кәміл», «кәміл емес», «орташа», «билікті жақсы көретін», «мүшелері құрметті жақсы көретін», «ең кемел мемлекет» дейтін жіктемелерді

тізбелейді. Данышпанның көзқарасынша, қайырымды, өркениетті елдің басты сипаттары – 1) қоғамның гармониялық тұтастығына қызмет ететін мықты жүйе, 2) рух, 3) әділетті ұстанымдар, 4) ел билеушісінің көреген, стратег философ-қаған болуы.

Әл-Фарабидің философиялық танымынша, «Қайырымды қала» – терминдік атау, ұғым-түсінік. Белгілі бір реттілікке, үйлесімділікке негізделген құрылым. Мұнда ала-құлалық атымен жоқ. Нақты, затты. «Қала – бір ұлттың өмір сүріп жатқан жерінің бір бөлшегі» деп жазады да, әрі қарай «Тәнді емдеуші – дәрігер, ал қала тұрғындарының мінезін емдеуші (әмірші деп аталатын) мемлекеттік қайраткер» деп, арғы-бергі дәуірлерде айтылмаған елдің көсегесін көгертетін ұлы идеяны ұсынады. Сонда мемлекеттік қайраткер бүтіндей қала тұрғындарының мінезін тәрбиелеуші тәлімгер, нағыз кәміл пірдің өзі.

Әл-Фараби «Қайырымды қала (ел) басшысының қасиеттері» жайындағы кемел, жетік философиялық сипаттамалары мынадай: 1) «Мінсіз, мүсіндей әдемі, иманжүзді», 2) «Өзіне айтылған сөздің барша астарын терең түсінетін және істің мән-жайына сәйкес жан-жақты лезде ұғып алатын зерек болуы», 3) «Ол өзі жүрген, көрген, естіген нәрселердің баршасын зердесіне ұзақ сақтайтын, бұлардан ешнәрсені ұмытпайтын болуы», 4) «Бірінші басшы терең ой иесі және жадына сақталғандардың бәрін айдан анық етіп айтып бере алатын шешен болуы», 5) «Ғылым, білім мен өнерге жаны құштар, әр күн сайын оқып-үйренуден шаршап-шалдықпайтын», 6) «Тағамға, ішімдікке, сайран-сұхбатқа қанағатшыл», 7) «Жаратылысынан сауыққұмарлықтан ада», 8) «Жаны асқақ және ар-намысын аса ардақтайтын», 10) «Оның жаны тумысынан пасық істердің бәрінен жоғары, игілікті істерге ынтызар», 11) «Әділетсіздік пен озбырлықты жек көретін», 12) «Өзі қажет деп тапқан істі жүзеге асыруға, ұмтылғанда ұтымды шешімпаздық танытып, мұндайда қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін бірбеткей, батыл, ержүрек болуы міндет».

XX ғасырдан бір мысал. Бір өзі – тарихи бір дәуір, классикалық академия, қауым елдің тәлімгері, «ғылым қаласының қақпасы», ұлылықтың қазынасы, даналықты идеялардың кеніші.

Қ.И. Сәтбаевтың лидерлік, ғұламалық, ізгілік қасиеттерінің түп негізі неде дегенде, тағы да Әл-Фараби тілімен айтқанда, ойлану, ақыл жүгірту, қалау, ерік-жігер, ықтияр (құштарлық) адам баласында «табиғи түрде» пайда болады. Адам жаратылысынан айрықша қабілеттерге ие болады. Кемеңгер, көсем, әмірші, пайғамбар болу – тумысынан.

Әл-Фарабидің пайымдауынша, ақыл қуаты – идеялық қуаттың бастау көзі. Бұл аталмыш қуат мейлінше мейірленіп-құмарланып ойлауды, әділетті таразылауды, мұқият саралап-сұрыптап зерттеуді, тиянақты, тұрлаулы, көркем кемел нәтижеге жеткізуді ойластыратын нағыз рухани нәр – қорек.

Мыңжылдық тарихы бар қоғам өмірін гүлдендіретін ХХІ ғасырдың 1-ші ширегінде ұлттық поэзиямыздың да көркемдік әлемінде жаңаша пайыммен, жаңаша таныммен, поэзиялық, философиялық, әлеуметтік, гуманистік сарындармен толықты. Халық тілінде «Бүтін Алаш», «бүтін жұрт», «іргесі бүтін», «бауыры бүтін», «Салтына берік айнымас, Қабырғасы бүтін елдер бар» (Қабан жырау), «есі бүтін», «кеудесі бүтін», «қайыр қылсаң, бүтін қыл» дейтін бейнелі сөз тіркестері бар. Осы орайда ХХІ ғасырда халықтық ұғым-түсініктерді жандандырып, тарихи дәстүрлерді тірілтіп, қазақтың көрнекті ақыны, драмашысы Иран-Ғайып «Бүтін – Адам» концепциясын суреткерлік шеберлікпен толғайды, философиялық тұрғыдан кәміл талдайды, білімпаздықпен барлайды.

Көркем ой тарихында Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Абай – Ғаламның тұтастығы мен «Толық адам» хақында терең мағыналы, мың сырлы даналық ойлар қалдырған-ды. Ол адамның жаратылысындағы, мінезіндегі кемелдік, сүйегіндегі тектілік пен сөзі мен ісіндегі көркемдіктің келісімін яки жақсы қасиеттер атаулының адамның бір басына жинақталғанын көкседі. Бүтіндік осы. Абай «38-ші сөзінде»: «Алла Ғаламның ішінде, Ғалам Алла Тағаланың ішінде» деп тұжырымдауы – Жаратушы Иенің ғибратын ұққандық. Дәстүр қуаты, тарихи сабақтастық – ой еңбегі үдерісінде кемелденіп отыратыны даусыз.

Абайдың ұлылығы мен даналығын, ақылы мен сезімін, әрбір сөзінің тоқсан қырлы, сексен сырлы мағынасы мен мәнісін зерделі, зерек, құйма құлақ зейінділер ХХ-ғасырдың басында-ақ жүйріктікпен бағалап, шешендікпен сипаттаған:

Күнінде жүз оқысаң – жалықпайсың,
Көз талды, шаршадым деп талықпайсың,
Бір сөзін бір сөзінен артық көріп,
Құмар боп, қайта-қайта анықтайсың.
Бойды ерітіп, буынды алып мағынасы
Тұрғанда оған нағып қамықпайсың.
Сөзі-рас, сөзі-таза, сөзі-ақыл,
Көңілге бір жері жоқ қабыспайтын.
Қазақта мұнан артық сөз шыққан жоқ,
Бағалап мынау не деп пар ұстайтын.
Жазушы заман түспей өтіп кетті,
Ер ме еді бостандыққа шабыспайтын.
Арттағы қара халқын өрге сүйреп,
Қамалға қарсы жүріп қарыспайтын,
Зиянды нәрселерден айырам деп,
Майданда тұрып алып алыспайтын.
Жол тауып, жоба тауып, жолдас тауып,
Халқының жоғын іздеп табыстайтын.
Есіл ер бұ заманда болмады-ау деп,
Қазақта қабырға жоқ қайыспайтын.

«Қазақ» газеті, 1914 ж. №67, 23 июнь («Уақ» лақап аты).

Жинақтай айтқанда, Абайдың «Толық Адам» атты жалпыадамзаттық жасампаздық идеясы – жаңа бір өріске, берекелі белеске шығуы жаһанға жауһар шашқандай ғажайыплануы Абай рухын, киесін асқақтатқандай.

*Мүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері туір таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?
Абай*

Ықылас ОЖАЙҰЛЫ

Алаштанушы, ақын

КӨЗІМНІҢ ҚАРАСЫ (ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ)

Бала – жаныңды жалғанмен байланыстырып тұрған бейне бір көпір іспетті. Өмірде жіберген есең мен әнтек басқан әттегенайларыңның қарымтасын тек ұрпағыңмен ғана түгендей аласың. Ендеше бала атаулыны әке мұратының жас тәнге алмасқан жаңа бір мүмкіндігі десек те болатындай. Қытайдың көне бір мақалы да осы ойымыздың ондығына дөп келеді. «Бала әкеден қанша жас кіші болса, сонша жас үлкен» пәлсапасының астарында келер мезгіл мұрагерінің кім екендігін мойындаған әділ бітімгершілік жатыр.

Бәз біреулер үшін бала бел қызығының құрбаны, я болмаса ерлі-зайыпты екеудің төсеки алқынысынан пайда бола салған тіршілік иесі ғана. Мұндай тасыр түсініктің төңірегінен «жауапкершілік» туралы ой іздеудің де аса қажеті бола қоймас.

Бұл Фридрих Ницшенің әйгілі «Заратустра солай деген» еңбегінде де айырықша айтылады.

Міне, алдымда қос парағы айқара ашылып, Франц Кафканың кітабы жатыр. Жазушының «Әкеге хат» деп аталатын осы бір туындысындағы әке мен бала арасындағы қатынасты оқып отырып, жон арқаң мұздап сала береді. Әрине, мұндағы қатыгездік төркіні өзге тақырыпқа жүк. Біздің жазбағымыз керісінше, мейірім мен сүйіспеншілік мәселесі. Әлем әдебиетінде әке мен бала арасындағы махаббатты Абайдай иін қандырып жазған ақын некен-саяқ шығар. Мұндай ғажайып ғазалға балама болуға жарайтын бірден-бір шығарма көне дәуірдегі испан ақыны Хорхе Манрикенің «Әке өліміне арнау» атты туындысы деген болар едік. Поэманың қысқаша ғана мазмұны мынаған саяды. Өмірді өзенге теңеген ақын «өлім атаулы сол өзенді өзіне тартқан түпсіз терең теңіз секілді, бәріміз де ағып келіп соған құямыз» дейді.

Әкесі дон Родригені жоқтап омырауын жасқа бояған шайыр әке даңқын аспандата жырлап, оның батырлығы мен білгірлігін Юлий Цезарьге, ал шыншылдығы мен шешендігін Цицеронға теңейді. Өлімді өнер дәрегейінде қабылдауға үйреткен осы бір поэманың негізгі өзегінде құрай үніндей үілдеп тағы бір сарын естіліп тұрады. Осы сарын Абайдың әкесі Құнанбай мен бауыры Оспанды жоқтағандағы зарына қатты келеді (Бір қызығы, хакімнің Құнанбайды Шыңғыс хан мен Ескендірге, Оспанды Платон мен Сократқа теңеген жолдары Хорхе өлеңінің бейне бір жалғасы секілді). Қос шығарманы өзара жымдастырып тұрған ортақ мәселе әке мен бала арасындағы ғажайып махаббат тақырыбы. Міне, біздің де ізіне түсіп індетпек шаруамыз дәл осы болғалы тұр.

Уақыт тілшесі Хорхеден Құнанбай баласына қарай ауысқанда аталған кейіпкерлер тобы толығымен орын алмастырып үлгереді. Мұндағы ең басты айырмашылық, әке өз перзентін өлгеннен кейін емес, керісінше көзі тірісінде ұлықтайды. Осы орайда мына бір мәселенің де басын барынша ашалап айтқымыз келеді.

Гуманитарлық ғылымда сірескен стереотиптерді сөз қылмағанда, белгілі авторитеттердің атағы мен даңқы алдыңғы шепте жүреді.

Олардың еңбегінен көрі есімдерінің бірінші болып куәгерлікке тартылып жататыны да сондықтан. Бір қызығы, сол «данышпандар» дұрыс деп тауып, батасын берген деректі сенің ақылың мен жүрегің, түйсігің мен танымың еш қабыл етпесе ше? Сонда не істеуге болады?

Міне, бұл шаққа дейін мың ғалымның ауызымен «ғашықтық жыры» деп мойындалып, ат қойылып, азан шақырылған хакім еңбегінің бірі – «Көзімнің қарасы» өлеңі.

Ал біздің пайымдауымызша мұның «махаббатқа», оның ішінде әйел затына ешқандай да қатысы жоқ. Бұл Абайдың тәні бөлек демесең шығарда жаны бір, жалғандағы шын «ғашығы» Әбдірахманға арналған өлеңі дейміз.

Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы.
Бітпейді ішімде,
Ғашықтың жарасы.

Рас, Әбдірахман Абай үшін «көзінің қарасы» мен «көңілінің санасы» еді. Балқожа биді бек ынтызар еткен Ыбырай секілді «Үміт еткен көзімнің нұры балам» ықыласының шын иесі-тұғын. Бұған енді перзент атаулы дөңгелек дүниеге қайыра келген өзіңнің жас «көзқарасың» мен «қарашығың» екендігін тағы да қосыңыз.

Осы жерде мәселенің мия тамырындай матасып, басқа жаққа қарай бағдар тартып кетуіне төртінші жолдағы тұрған «ғашықтық» сөзінің көп әсері болғанға ұқсайды. Бұған басты себеп, кешегі материалистік идея «махаббат» пен «жар» ұғымдарын санамызға тек әйел образы ретінде ғана сіңіріп, одан асыра ойлай алмайтын мөжантопай түсінікке түсірді ғой. Ал бағзыдағы бабалар пайымы үшін «махаббат» пен «жар» ұғымдары кәдімгі ҚҰДАЙЛЫҚ таным болатын. Бұл сөзімізге Шәкәрім қажының мына бір өлеңі куә.

«...Менің жарым қыз емес,
Хақиқаттың шын нұры.
Оны сезер сіз емес,
Көзге таса бұл сыры.
Жасырып тұр жар өзін,
Бас көзімен қарама.
Жүрегіңнің аш көзін...»

Қазақтың «Құдай жар болсын» сөзінің шын мағынасы да осы бір ойда жатқанға ұқсайды. Ғашықтық – асқақ ұғым. Ғашықтықта тек биіктеу мен құрбандық қана бар. Айталық, адам өзінен төмен жанға ешқашан ғашық болмайды. Ал құмарлықта керісінше, шалбарлық шекке дейін құлдырау мен төмендеу бар (Бірден айтайын, махаббат пәлсапасында ешқандай «неке қағидасы» мен «секс ұғымы» жоқ).

Ғашықтық жан қалауынан туса, құмарлық керісінше тән қалауынан туады. Екеуі сырттай біріне-бірі қатты ұқсағаны болмаса, мүлде кереғар ұғымдар. Хакімнің «Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол» деп арасын ашалап айтып отырғаны да сол. Біздің ең басты қателігіміз «ғашықтық» сөзінің шын табиғатын тани алмағанымызда болып отыр ғой. Шәкәрім өлеңдегі «жар» түсінігі секілді бұл жердегі «ғашықтық» сөзі де сакральді ұғым. Ендеше «ғашықтық» ұлт пен ұлыс, еркек пен әйел деп әсте бөлінбейді. Онда тек ынтызар адреске деген алапат сүйіспеншілік пен сәруар махаббат қана болады. Міне, Абайдың ақуалы да осыны меңзейді.

Қазақтың данасы,
Жас үлкен ағасы.
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Құдайшылығын айтайықшы, осы бір шумақтың әйел затына нендей қатысы бар? Өлең алаш баласының «данасы» мен «ағасы» болар азаматына салмақ түсіріп тұрған жоқ па? Әкенің Әбдірахманға арнаған:

«Жасқа жас, ойға кәрі едің», «...Көргені мен білгені, Жүзге келген шалдан көп». «...Басыңа құдай беріпті, Өлшеусіз қылып ақылын» деген өлең жолдары төбедегі шумақтың шын дәлелі ғой. Мұны місе тұтпасаңыз, ақынның «Әбдірахман науқастанып жатқанда» жазған өлеңдері мен ол дүниеден өткеннен кейінгі топтамасына қайыра бір назар аударуыңызды сұраймыз.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқама сөз дайын.

Абай сол сүйікті перзентіне ғана арнап он екі өлең жазғаны мәлім. Кез келген қаламгердің өзіндік сөздік қоры мен ой ағысы болады десек, аталған өлеңдегі: «...Өзгеше болып жаралған, Айырылдым қалқам жарымнан». «...Мен білемін, қайтейін, Мұндай асыл тумайды». «...Қылығың, қалқам, кетер ме, Жалғанда менің ойымнан». «...Сол қалқамды қоймаған, Замана неткен тар еді» деп келетін өлең жолдары жоғарыдағы шумақтың еш айна-қатесіз қайталанған өз аналогиясы емес пе? Осы жердегі төрт шумақ өлеңнің өн бойынан табылған «ғашықтық жарасы», «жас үлкен ағасы», «қалқама сөз дайын» секілді өз ен таңбасы бар ұғымдар, бұл жерде де кеңінен тарқатылып, қайыра бой көрсетіп тұрғандығын анық аңғаруымызға болады.

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын.

Мүрсейіт Бікі баласының қолжазбасымен жарияланған Абайдың алғашқы жинағында «Көзімнің қарасы» өлеңі 1891 жылы жазылған деп көрсетілген екен. Әбдірахманның 1895 жылы не бары жиырма жеті жасында мерт болғандығын ескерсек, аталған ғазал сүйікті ұлының көзі тірісінде туған. Біз ақынның «Өзі де білмей ме» ишарасынан осыны аңғарамыз.

Екінші жағынан, осы бір өлең жолдары әке мен бала арасында орнаған шын асықтықтың ұлына да айпарадай анық екендігін әйгілеп тұр. Не бары төрт шумақ өлеңнен ғана тұратын осы ғазалдың соңғы жолы ақынның сөз түйіні іспетті. Енді «Көп сөйлеп созбайын» деп өз-өзіне тоқтам жасайды.

Жалпы Абайдың шығармашылық дағдысында екі сөйлеудің атымен жоқ екендігін ескерсек, осымен өлең тәмамдалуға тиіс еді. Қайыра айтайық, «Көп сөйлеп созбайын» деген соң, осымен өлең бітуге тиіс-тұғын. Жоқ, өкінішке қарай олай болмай шықты.

«Тереңдеп қарайсың, телміріп тұрмайсың...» деп басталатын өзге инерциялы он сегіз шумақтан тұратын бұған бір қатысы жоқ екінші бір өлеңнің еш себепсіз бұған қосылып кетуі, негізгі шындықтың көзін бітеп тастаған. Сіз бен біздің тапа-талтүсте айдай ақиқатты ажырата алмай сандалып отырғанымыздың себебі де содан.

Абай шығармашылығында мұндай бір-біріне еш қатысы жоқ екі өлеңнің қосылып кетуі немесе керісінше бірге берілуге тиіс өлеңдерінің ажырап кетуі секілді жайларды көп болмаса да көзің шалып қалады.

Айталық, «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық» өлеңіндегі:
«Той болса, тон киелік, жүр, баралық,
Бірімізді біріміз аударалық.
Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер,

Күлкіні онша күйлеп, шуламалық» өлеңі біздің ойымызша «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінің санатында тұруы тиіс. Неге десеңіз, өлеңнің бірінші шумағы екінші шумағына әмәнда өз сәулесін түсіреді десек, осы жердегі түсініксіз болып тұрған «аударалық» сөзі төмендегі өлеңнің еш солығы басылмаған өз жалғасы екендігін бірден білдіріп тұр. Әрине, бұл жердегі «аударалық» ұғымының ат аударыспақ ойынына ешқандай да қатысы жоқ.

«...Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді бірің ғиззәт құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып».

Осы қаз-қатар тұруға тиіс қос шумақ өлең өзара екі өлеңге барып сіңіп кетпегенде жоғарыдағы қарамен берілген «аударалық» ұғымының «...Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып» ескертпесіне қарап-ақ мұның «аударалық» емес, яғни бір бірімізді қашанда «аңғаралық» екендігін оп оңай-ақ ажыратып ала қоятын едік қой. Дәл осындай екі қоспа өлеңді «Жазғытұрым» атты ғазалынан да ұшыратуға болады. Осы өлеңнің 11 шумағынан кейінгі жалғасатын «Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен Ай» деп басталатын бес шумақ өлеңнің бастапқы тақырыпқа тіпті де қатысы жоқ.

Әрине, сөз орайы келген соң айтып отырғанымыз болмаса, мұның бәрі көлемді бір зерттеу мақалаға лайық шаруалар ғой.

Айтпақшы, ұмытып та барады екенбіз. Абайдың осы «Көзімнің қарасы» әні жұмыр жер бетіндегі әр қазақ баласына таныс десек асыра айтқандығымыз емес. Сол бәріміз «білетін» ән Абайдың түпнұсқа туындысы емес, өзгеріске ұшырап операға бейімделген версиясы ғана. Алғаш домбыра табиғатындағы өзінің төл нұсқасын аруақты әнші Мәдениет Ешекеевтің ұнтаспасынан естігенде, көңілдің айран-асыр болғаны бар.

Бақсақ, ән әуенінде әйел бейнесі деген атымен жоқ, керісінше келер уақытқа деген сенім мен үлкен үмітті көреміз. Сол үкілі үміттің алаутер кейіпкері ән әуезінің өн бойында үнемі менмұңдалап тұрады.

Музыка мамандары «қазақтың көптеген әндері әйел затына арналған» дейді. Бәлкім, солай да шығар, бірақ бұл жердегі «ғашықтықтың» оған үш қайнаса да сорпасы қосылмайтынын қадап тұрып айтқымыз келеді.

«Көзімнің қарасы» – көзінің қарашығындай болған Әбдірахманға әке тарапынан жазылған ғажайып туынды. Ақынның аманатындай болған осы бір өлеңді талдауға, шынымды айтсам, көпке дейін жүрексініп жүрдім. Иә, уақыт толғағымен ішке түскен шемен ойдың «шер толқытқандағы» шыққан сәті бүгін болды.

Не нәрсенің болсын өз әдебі бар ғой. Ендеше «көп сөйлемей», біз де сөзімізді осы жерінен тәмам етейік.

*Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтан,
Дүре етеді ішіне құлық сақтан.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтан.*

Абай

АРХИВ – АЙҒАҚ

Өлкей МАРҒҰЛАН

Филология ғылымының докторы, профессор,
Қазақ КСР ҒА академигі, ғылым қайраткері,
ұлттық археология мектебінің негізін қалаушы,
әдебиеттанушы, этнограф

АБАЙ ҚОЛЖАЗБАСЫ

Абай – әлемдік әдебиеттен белгілі орын алған кемеңгер ойшыл, адам баласын шындыққа, игілік іске, еркіндікке шақырған ұлы ақын. Ақынның жазғандары өзінің бейнелі көркемдігімен сәулетті сұлу дүниедей адам көңілін баурап алса, оның мазмұны да жүрекке сәуле түсіргендей, жаңа бір қызықты, қуанышты дүниеге кіргізгендей болады. Бірақ кемеңгер ақынның қолжазба мұралары осы күнге дейін терең зерттеліп, бір ғылыми тәртіпке келмеген. Мұның әлпеті ретінде қазір менің алдымда бірнеше хаттар жатыр. Бұларды жолдаушылар – Абайды зерттеуші жас ғалымдар, Абай музейінің қызметкерлері, диссертация қорғауға дайындалып жүрген талапкерлер. Осы хат иелерінің барлығы да Абай мұрасы туралы кеңес сұрап, сыры ашылмай жатқан соны деректер жоқ па екен деп білгісі келеді.

Абай мен Шоқанға тән жазу мұраларымен мен 1927 жылдан (студент кезімнен) таныса бастадым. Бұл кісілер орыс ғалымдарына көп заманнан белгілі болғандықтан, олар туралы қалайда бір із болу керек қой, деген сенім менде сол кездің өзінде-ақ болушы еді. Бұл жору кейін расқа шықты: Абай мен Шоқанға тиісті мәліметтер Москва мен Ленинградтағы, Омск мен Томск қалаларындағы атақты кітапханалардан, архив қоймаларынан көріне бастады. 1938 жылы Ленинградтағы Күншығыс халықтарын зерттеу институтының архивінен Абайдың інісі Халиуллаға жазған хаты табылды. Онымен бірге Абайдың әкесі Құнанбай мен ұстазы Ғабитханның да Халиуллаға жазған екі хаты шықты. Бұл хаттар 1865-1866 жылдары жазылған. Ол – Абайдың тіршілік майданына жаңа шығып жүрген жас ақын кезі болатын. Сондықтан бұл хаттарды жас Абайдың өмірі туралы қағаз бетіне түскен бірінші деректер деуге болады. Бұлар «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1959 жылғы 6 номерінде жарияланды. Хаттардың қазіргі сақталып тұрған жері – Азия халықтарын зерттейтін институттың архиві (ф. 5 № 13, лл. 50-51).

Халиулла – Омскінің кадет корпусында оқыған, Абайдың жақсы көрген інісі, Шоқан сияқты әрі ойшыл, әрі жазушы болған. Бірақ жастай өліп, артында оншалық із қалдырмаған. Абай орыс әдебиетінің терең сырларын, оның биік тұлғаларын ең алғаш осы Халиулла арқылы білген. Халиулла жазды күнгі демалысында елге келгенде халық жырларын жинау, орыс классиктерін қазақ тіліне аударып, оны өзінің жақын достарына, туысқандарына әңгімелеп айтып беру ісімен шұғылданған. Халиулланы жақсы білген Н. Максимов, Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцевтің жазуынша, ол Толстойды, Тургеневті, Салтыков-Щедринді, Белинскийді, Добролюбовты тұңғыш рет қазақ тіліне аударған, халық эпосын жинап, зерттеуге көп еңбек сіңірген. Бір өкініштісі сол – Халиулла жастай дүниеден көшіп, оның қолжазбалары әркімнің қолында кеткен. Дегенмен Халиулланың қолжазбаларын, әсіресе оның орыс-түрік соғысына (1876-1878) қатысқанда жазған дәптерлерін тауып, көпшілік алдына тарту аса қажетті жұмыстың бірі болар еді.

Абай қолжазба мұраларынан біздің әдебиетшілеріміздің жақсы білетіні – Мүрсейіттің қолжазбасы, не оның кейінгі көшірмелері. Мұны Абай өлеңінің толық қамтыған, аса бағалы, негізгі бұлақ көзі деуге болады. Бұл жинақтың тағы бір ерекшелігі – үлкен кітапханада сақталмай, ауылда, сандық ішінде сақталып келген. Сандық түбінде жатқан сирек қолжазбалардың көбі бізге жетпей, көшпелі тұрмыс жағдайында жоғалып отырғаны зерттеуші ғалымдарға бұрыннан мәлім. Егер Мүрсейіт қолжазбасының тағдыры тап осындай болса, онда Абай ақынды жарыққа шығару тіпті қиын болар еді. Бірақ Абай ауылының өзгеше мәдениеттілігінен бұл тамаша қолжазба жоғалып кетпей, кітапханадағыдай сақталып, енді жас ұрпаққа сәулетті мұраның бірі болып отыр. Тегінде, Абай өлеңдері өзінің тірі күнінде қолжазба түрінде жинақталып, орыс ғалымдары арқылы, жоғарыда көрсетілгендей, үлкен кітапханаларға да түсе бастаған. Осы соңғы жылдар ішінде, Шоқанның әдебиет мұраларын зерттеу үстінде, Абай шығармаларының төрт тізбегін таптым. Олар: бірінші князь Кудашевтің тізбегі, екінші Садуақас Құсаұлының тізбегі, үшінші Г.Н. Потаниннің жинағы, төртінші – Н.Я. Коншинның жинағы. Бұлардың ішінде ең ертеректе жазылғаны – Г.Н. Потаниннің жинағы. Бұл 1884 жылы жазылған. Г.Н. Потаниннің өтініші бойынша бұл өлеңдер тобын Абай өз қолымен жазып жіберген. Конвертте: «Из Чингизской волости от А.К.» деген жазуы бар. Потанинге жіберген Абай өлеңдері көпшілікке тіпті мәлім емес, түгелдей жаңадан табылған өлеңдер. Сондай-ақ жинақтың ішінде үлкен поэма «Қозы Көрпеш - Баян қыз», «Жаңа закон», тағы басқалар бар. Мұнда халық эпосы, заң-жоралар туралы мәліметтер орасан көп. Оның көбі Күншығыс (қазақ, қалмақ, монгол, якут) тілдерінде. Өйткені көзі ашық, көкірегі саналы адамдардың Потанин сияқты өздері жанындай сүйетін кемеңгер кісіге жазбай қалғандары кемде-кем.

Абай өлеңдерінің бірінші рет топталған қолжазба жинағын Садуақас тізбегі деуге болады. Тегінде, мұны бірінші рет тізген Жүсіп ақын Көпейұлы, ал Садуақас оларды өз дәптеріне содан көшіріп жазған.

Жинақ 1884-1891 жылдар арасында тізілген. Абай шығармаларынан басқа да мұнда бірнеше ақынның жырлары жиналған. Оның ішінде қарауыл Арыстан, Тобылбай ақынның, Жүсіптің, Садуақастың өзінің, тағы басқалардың жазғандары бар. Садуақас осы дәптерін 1897 жылы Петербургқа барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуші ғалым П. М. Мелиоранскийге сыйға тартқан. Қазір бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасында, академик А. Н. Самойлович архивында сақтаулы тұр (ГПБ, ф. 671, № 94).

Бір қызық жері, бұл дәптерде Абай өлеңдері барын П.М. Мелиоранский де, кейін А.Н. Самойлович те білмеген, егер білсе, олар әлдеқашан пайдаланып, әдебиет жүзінде сөз бола бастар еді.

Садуақастың бұл дәптері қазақ қолжазбаларының ішіндегі маржандай тізілген көркемінің бірі. Садуақас орыс әдебиетін, Күншығыс халқының әдебиет дүниесін жақсы білген, мәдениетті кісі болғандықтан, Абай шығармаларына зор мән беріп, оны өз қолымен мүлтіксіз көшіріп, ғылыми кітапханаларға тапсыруы игілікті іс болған, Садуақастың бұлай істеуіне, әрине ертеде өткен Шоқан мен Г. Н. Потаниннің әсері себеп болуында сөз жоқ.

Садуақастың осы дәптерінен бұлжытпай көшірген бір нұсқасын 1897 жылы В. А. Кудашев қазіргі мемлекеттік география қоғамының кітапханасына тапсырған. Ол осы күнге дейін сол қоғамның архивінде сақтаулы тұр. В. А. Кудашев. «Перевод киргизских песен и легенд» (*Архив Госд. Геогр. общ. разряд № 53 оп. 1, № 107, лл. 50-85*). Біз бұрынғы мақаламызда («Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары», «Социалистік Қазақстан», 21 сентябрь 1954 ж., *Вестник АН Каз ССР, 1955, № 5*), Кудашев бұл өлеңдер тізбегін Абайдың өз ауылында, оның балаларынан жазып алған болу керек деп жорыған едік, қазір, Садуақастың жинағы табылғаннан кейін, ол ойдан қайтып отырмыз. Өйткені Садуақастың дәптері 1884-1891 жылдар арасында тізілген; екіншіден, Кудашевтің жинағы осы Садуақас дәптерінен көшірілгені басынан аяғына дейін айқын көрініп тұр. Бұл дәптердің жалпы құрылысын ешбір өзгертпестен, онда не болса соның баршасын тегіс көшірген. Сондықтан Кудашев тізбегіндгі Абай өлеңдері жоғарыда келтірген Садуақас дәптеріндегімен бірдей.

Семейге айдаумен келген орыс революционері Н. Я. Коншин – Абайды жақсы білген кісінің бірі. Ол Семейдің облыстық санақ комитетінде хатшы болып тұрғанда Абайды оған құрметті мүшелікке

өткізіп, П. Е. Маковский екеуі Абайдан қазақтың бұрынғы билік заңдарын жора-жосындарын жазып алып отырған.

Н. Коншиннің жинағында Абай шығармалары соншалық көп емес. Ол кісі көбінесе саяси-шаруашылық тұрмысқа ерекше көңіл қоятын болғандықтан, Абайдың тек қана азаматтық сарыны бар, мәдениетті, білімді, тұрмысты жырлаған өлеңдерін ғана жазып алған. Мәселен, бұл жинақта «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Секілді қара қарға шуласып жүр», деген Абай өлеңдері, бұдан басқа «Өткен замандағы қазақ хикаялары» дегендер бар. Бұл соңғы шығарма әлі жарыққа шықпаған, белгісіз жатқан соны нәрсе, барлығы 29 бет.

Коншиннің жинағы 1898-1901 жылдары тізілген. Бұл жинақтың негізгі арқауы Абай, Шортанбай, Жаяу Мұса өлеңдерінен құрылған.

Абайдың өзіне тән әдебиет мұрасымен қатар, оның өмірбаянына керекті мәліметтер де үлкен кітапханаларда, архивтерде кездесіп отырады. Сондай күрделі деректердің бірі - Абайдың әкесі Құнанбай мен оның балаларын патша үкіметі айыптап, тергеу жүргізген істер. Бұл документтер Омскінің мемлекеттік архивінде. Абай туралы роман жазушы Мұхтар Әуезов бұл деректерді көрмеген, сөйтсе де архив деректері мен оның романында айтылған тарихи эпизодтар мүлде бірі мен бірі қабысып жатыр. Бұған қарағанда Мұқаңның қариялар аузынан жазып алған әңгімелері өзінің тарихи негізін бергі кезге дейін жоймай, архивте сақталып тұрған деректермен қатар айтылып келгенін көрсетеді.

Абайдың өмірбаянына керек деректің бірі – ол кісінің орыс-түрік соғысы кезінде (1876-1878) жазған ашық хаты (ЦГИАЛ ф. 1281, оп. Е. № 807). Бұл хатта Абай панисламизмге қарсы шығып, қазақ халқын орыс әскеріне ат, киіз үй, тағы басқа түрлі көмек көрсетуге шақырған.

Абайдың көп шығармалары «Дала уалаяты» мен «Түркстан уалаяты» газеттерінің төңірегінде бүркеліп жүргені байқалады. Әдебиет зерттеушілердің біразы тек қолындағы барға мәз болып, тереңге үңіле зерттеуді қолға алмайды, бір айтқанын қайта-қайта айтып, жаңалық ашуға ұмтылмайды. Біздің осы мақалада келтіріп отырған Абайдың қолжазба мұралары аз қазына емес. Оларды зерттеп, соңына түссе, мәдениетімізге күрделі негіз болған бірнеше мәселені шешуге болады, оның ішінде, әсіресе Абай жырларының қай кезден тарай бастағанын, ол неше жинақпен қай жерде сақталғанын, тағы басқаларды анықтау қажет, Абай шығармаларының қазір басылып жүрген тексінде бірталай қателер, күмәнді жерлер бар. Оларды дұрыстап бір қалыпқа түсіру үшін, жоғарыда келтірген нұсқалардың көмегі болатыны сөзсіз. Екінші жағынан, Абайды зерттейтін жас ғалымдар үшін бұлар соны жатқан байтақ материалдар.

Марғұлан Ә. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар.

Құрастырған Нығмет Ғабдуллин.

Алматы: Жазушы, 1986. 300-304 бб.

*Өлді деуге сия ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған.*

Абай

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

жазушы, филология ғылымының докторы,
абайтанушы, әуезовтанушы, алаштанушы

«МЕН КЕЛМЕСКЕ КЕТЕРМІН...»

(Абайдың үрім-бұтағы немесе сөз соңы)

Өзінің өлімі арқылы мұқым ұлтты ойландырып, сол ұлттың кешегісі мен бүгінгісінің, ертеңінің мүддесін біріктіріп кететін ұлы тұлғалардың бірі – Абай Құнанбайұлы. Өйткені ол өз заманына дейінгі исі көшпелілер әлемінің дүниетанымының, рухани болмысының, парасатының, көркем ойының барлық мүмкіндігін бойына сіңірген және сол арқылы адамзат санасының дамуына үлес қосқан дана.

Өз халқының тарихы тағдыр талқысына түскен шақта еркін елінің отаршылдықтың бұғауына ұшыраған тәуелді тұсында дүниеге келген ойшыл ақын туған ұлтының жан бостандығы үшін барлық ақыл-ойын сарқа толғады.

Көшпелі дәуірдің ең соңғы, өркениетті заманның ең бірінші ұлы ойшылы ретінде ұлттық психологияның аса қарама-қайшы шиеленіскен сәтінде өмір сүргендіктен де «соқтықпалы, соқпақсыз» ғұмыр сүрді. Сондықтан оның жеке басының өмірі де, ұрпақтарының тіршілігі де аса зауалды күйді басынан кешірді. Нобель сыйлығының лауреаты Герман Гессенің: «Қорыта тұжырымдағанда Гете дегеніміз – өмірден соққы жеген кәдімгі жазушыдан да жоғары ұғым, кәдімгі ұлттың ұйытқысы дегеннен де асқақ бейне... Оның барлығына көз сұғымды қадауға тырыссам-ақ болды, менің көз алдыма мүлдем басқа, жаңа, бізге бейтаныс, келбеті әлі ашылмаған, ешкім тереңіне сүңгіп көрмеген аса жұмбақ Гете – Гете ғұлама елестейді», - деген пікірі Абайға да дәл келеді.

Кез келген ұлы тұлғалар іспетті Абай да өзінің өмірін құсалықпен аяқтады. Оның ғұмыр кешкен жағдайында бұдан өзге сыбаға күту де заман табиғатына жат еді. Ұлтының отаршылдық құрсауында рухани тұншығуы, қазақтарды жаппай күштеп шоқындыру, жазалау жасақтарын жіберіп қырып тастап, даланы көшпелілерден тазарту, жазуларын өшіріп, тарихын ұмыттыру туралы патшаның саясаты ақынның жанына батты.

Ұлтының ғұмыры тұйыққа тіреліп, жардың жағасында тұрғанын сезген Абай елінің соңғы жойылып біту қасіретін көргісі келмеді. Өмірден түңілді. Күтуші келіні Кәмәлияға: «Биыл мен өледі екенмін» – деп алдын-ала ескертуі соның айғағы. Ол ел-жұртынан оқшауланып, көп кісімен сөйлеспей, үнемі үнсіз ойланып, тұңғиық күн өткізген. Өмірінің соңында қолына қалам да, кітап та алмаған. Сөйтіп, «атадан алтау, анадан төртеу» боп туған Абай өз өмірін жалғыздықпен аяқтады.

1904 жылы мамыр айында өзінің күтушісіне айтқан аян-үкімі орындалды. Кыр еліне исі Еуропа мен Шығыстың мәдениетін сепкен Абайдың дәстүрін ілгері дамытады деген ең сүйікті шәкірті, үшінші ұлы Мағауия ауыр дерттен дүниеден қайтты. Бұл Абайдың рухани үмітінің үзілуі еді. Құсаға құса қосылып, қайғыға қайғы жамалды, Абайдың жүрегін аза жайлады. Өлімнің жақындағанын сезген ол Мағауияның қырқын мерзімінен үш күн ерте бергізіп, үшінші күні бетін ел-жұрттан теріс қаратып жатып, Шыңғыстаудың сыртындағы Балашақпақ деген жерде дүниеден өтті. Оның денесін сырғауыл бесікке салып, жүз шақырым жердегі Жидебайдағы қыстауға әкеп жерледі. Абайдың қырқын Семей қаласында берді. Сол күні түнде үлкен ұлы Ақылбай кенеттен кайтыс болды. Абай ауылы үш бірдей өкінішті қазаға ұшырады. Сол жылы ел ішінде жұт болып, мал мен жан күйзеліске түсіп, қазақ ұлты қатты қиналысқа жолықты.

Шындығында да, бұл бүкіл Абай тұқымының басына түскен зауалдың басы еді. Жыл өткен сайын өлімге өлім, азапқа азап қосылып, бір кезде исі қазаққа үлгі болған ұрпақтан ХХІ ғасырға жалғыз ғана тұқым аманат жетті. Екі некеден туған жеті ұл, үш қыздан қалған ұрпақ сол ғана. Олар тосын дерттен кеткен жоқ, барлығы да патшалық, содан кейін кеңестік жазалау саясатының құрбаны болды.

Қуғындау мен жер аударылудың нәтижесінде Абайдың ата мекенінде бірде-бір тұқымы тұрмайды. Бұл қазақ тұрмысында кездеспейтін аса қасіретті көрініс. Бұл мағлұматтарды айтпай Абайдың үрім-бұтақтарының басына түскен зауалды түсіндіру және түсіну мүмкін емес. Исі адамзаттың қазақ даласындағы ақыл-ойының шамшырағы атанған Абайдың артында тірі қалған ұрпақтары да осал емес болатын. Олар әке ісін одан ары жалғастырды. Шығыс халықтарында әке дәстүрі қатаң сақталғандықтан да, ұлы ойшылдың ұрпақтары әкесіндей болмаса да, соған ұқсап бақты, соның жолын ұстады. Өкінішке орай, қазақ ұлтын бодан еткен Ресей империясында азаттық пен демократияға, рухани бостандыққа жол ашыла қоймады. Патша тұсында да, кеңес өкіметі кезінде де ұлттың зиялыларын жаппай жазалау, бас еркін шектеу, мысын басу, аудару саясаты мемлекеттік басты шараға айналды. Сондай басу, атып, жер аудару да қасіретті күй ең бірінші Абай ұрпақтарының басына төнді. Бұл жөнінен алғанда, Абайдың шығармаларынан гөрі үрім-бұтақтарының жолы болмады. Абай үш рет неке қидырған. Ең үлкен бәйбішесі Ділдәға он алты жасында үйленген. Ол қазақтың аңызға айналған биі Қаз дауысты Қазыбектің тұқымы, Алшынбайдың Жүсіп деген баласының қызы. Ділдә Абайдан екі жас үлкен болатын. 1924 жылы мойынсеріктің тұсында дүниеден қайтты. Ділдәдан Ақылбай (1861-1904), Әкімбай (1866-1874), Әбдірахман (1869-1895), Мағауия (1870-1904), Гүлбадан (1863- 1932), Райхан (1871-1896) атты алты бала көрді. Ал екінші әйелі өзі ұнатып қосылған Айгерімнен (1856-1918), Тұрағұл (1875-1934), Мекайыл (1884-1931), Ізкайыл (1895-1929), Кенже (қыз, 1901-1932) есімді төрт бала дүниеге келді.

Абайдың көзі тірісінде және өзімен қатар өлген балаларынан басқаларының барлығының да 1924-1934 жылдардың арасында шаһит болғанын жақша ішіндегі цифрдан байқауға болады. Бұған сол жылдардың аумағында көз жұмған 8 немересін, Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жеті шөбересін қоссаңыз, ұлы ақынның ұрпақтарының қандай заман зауалына ұшырағанын аңғару қиынға соқпайды.

Қазақ дәстүрімен үйленген үшінші әйелі Еркежаннан бала сүймеген. Абайдың інісі Оспаннан көтерген Еркежанның сәбилері ерте шетінеп кеткен. Абай осы Еркежанның отауында дүние салды.

Кеңес өкіметі тұсында жалғыз Абайдың емес, Абайдың әкесі Құнанбайдың да өзге балалары қуғынға түсті. Оның басты себебі: Құнанбай кезінде тек төре тұқымдары ғана сайланатын аға сұлтандық қызметке сайланып, «қарадан шыққан хан атанғандығы», Меккеге барып қажылық етіп, қасиетті қалаға «Тақия» мейманхана салдыруы еді. Қарағандыға қарайтын Қарқаралы қаласындағы «Құнанбай мешіті» әлі де бар. Құнанбай да, Абай да және өзге де тұқымдары 1924 жылға дейін өз аймағындағы билікті өзгеге бермеген болыс, билер еді.

*Абай және ұлдары Мағауия мен Тұрағұл, немерелері Пәкизат, Әубәкір,
келіні Камалия (Әубәкірдің әйелі) және әйелі Еркежан.
1903 жылы киіз үйдің ішінде түсірілген.*

Сондай-ақ заманның ауқымын дүние өркениетінің бағытын, ел болашағын, күнделікті саясаты және оның астарын қалт жібермей бағып, өзіндік бағдар жасап, іс-әрекетін белгілейтін өте сауатты, елін сүйген, талантты тұқым болатын. Ол екі биліктің тұсында да жалған даурықпаға ілеспеді.

Абайдың үлкен ұлы Ақылбай ақын, композитор болды. Ол Кавказдағы ұсақ ұлттар өмірінен «Дағыстан», Африкадағы тайпалар туралы «Зұлыс», Шәмілдің ұлт-азаттық көтерілісі жөнінде «Шәміл» дастандарын жазды. «Ақылбайдың әні» атты ән осы күнге дейін ел ішінде асынтамен тыңдалады. «Жаррах» деген дастаны бүгінгі күнге жетпеді. «Медғат-Қасым» дастаны ғана сақталған. Абайдың колжазбалары мен балаларының шығармаларын және суреттерін, үй іші заттарын кәмпескеге ұшыраған тұсында Жағыпар Мағауияұлы оны Ділдә мен Әйгерімнің зираттарының қасына көміп кетеді. Ишағы Жағыпарқызы елуінші жылдары арнайы топпен іздеп барып қаздырғанда көмбені біреу ұрлап әкеткені анықталады. Сөйтіп, бұл – Абайдың және оның балаларының рухани тоналуы болып шықты.

Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахман Томскіде, одан кейін Санкт-Петербургтағы Михайлов артиллерия училищесінде оқып, әскери қызмет істеп жүрген кезінде Алматы қаласында сырқаттан қайтты. Оның Рахила атты жалғыз қызынан қалған Ай (Мағрипа) Бестәмиқызы Жаймурзина Алматы қаласында тұрды.

Тағдыр зауалына ұшырап, ерте дүние салған осы үшеуінен басқа Абай тұқымының барлығы да кеңестұсында әділетсіз қуғын-сүргіннің кесірінен қаза тапты. Шыққан тегі бай болғандықтан да Абай шығармалары 1933 жылға дейін дау-дамайдың арқауы болды. Одан кейін де оның көзқарастары бұрмаланып көрсетіліп келді. Ұлттық бодандық, рухани бостандық, діни еркіндік, таным қақындағы шығармалары теріс түсіндірілді. Ал 1927-1931 жылдардың арасында Абай тұқымының бірде-біреуі өзінің туған жерінде қалмады. Сол кездегі үштіктің тілімен айтсақ «байшыл-буржуазияның кәкір-шүкірінен (халам) толық тазартылып, тамырымен жұлынып бітті».

Абайдың Әйгерімнен туған үш ұл, бір қызы бұл азапты түгелдей бастарынан өткерді. Ел ағасының орнын Тұрағұл Абайұлы басты. 1917 жылы қазақтың тұңғыш саяси партиясы «Алаштың» басқарма мүшесі, халық биі болды. «Алашорда» үкіметінің құрамына кірді. 1919-1920 жылдары кеңес үкіметі алаштықтарға кешірім жариялаған соң Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов іспетті мемлекет қайраткерлері Тұрағұл Абайұлының аулынан баспана тапты.

Қазақ автономиясының «Алаш Орда» үкіметінің негізін қалаушылар тұтқындалған кезде Тұрағұлға да тергеу жүргізілді. 1927 жылы жер аударылды. Баспалап жүріп Ташкент қаласының маңына орналасты. 1932 жылғы ашаршылықта Алматыға келіп, түрмеден жаңа ғана босаған жазушы Мұхтар Әуезовтің көмегі арқылы үкімет басшысы Ораз Исаевқа жолықты. Ол осы 1932-1933 жылдары «Әке туралы» естеліктер мен «Абай шығармаларының жазылу тарихы» атты еңбектерін М.Әуезовтің үйінде жатып жазды. Бұдан бұрын да М.Горькийдің, Неверовтің, Дж.Лондонның әңгімелерін қазақшаға аударған болатын. Қуғынға ұшыраған Тұрағұл Абайұлы 1934 жылы Шымкент қаласында жасырынып жүріп Мәкен деген қызының қолында қайтыс болды. Сүйегі Шымкенттегі қорғасын заводының астында қалды.

Ізбайыл мен Мекайыл Абайұлдарының тағдыры да осының керін құшты. Ізбайыл 1929 жылы қуғын мен тергеудің нәтижесінде 34 жасында өмірмен қоштасты. Ал Мекайыл Абайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірін кеңес өкіметінің жалдаптарының туралап атқан оғы қиды. Шәкәрім Құдайбердіұлы – Абайдың немере інісі. Құнанбайдың Құдайберді деген баласынан туған. Жасынан жетім қалғандықтан Абай бауырына салып тәрбиелеп өсірген. 1905-1906 жылдары Стамбол, Каир, Бағдад, Мекке шаһарларына сапар шегіп, қажылықпен қоса кітапханаларды да қарап шыққан. Лев Толстоймен жолығып, Шопенгауэрдің философиялық ілімдері туралы пікір алмасып, хат жазысқан. «Жолсыз жаза», «Қалқаман-Мамыр», «Қазақ-қырғыз хәм хандар шежіресі», «Әділ мен Мария», «Үш анық», «Ләйлі-Мәжнүн» іспетті дастандар мен прозалық романдардың, философиялық толғаулардың авторы. «Алашорданың» төбе биі болған. 1907 жылдан бастап Шыңғыс тауының сыртындағы жалғыз үйлі тошаласына жеке қоныстанып, жалғыз өзі өмір сүрген. Жиырмаға тарта ән шығарған. Қазақтың философиялық поэзиясы мен философиялық ағымының негізін қалаушылардың бірі.

1931 жылы Шыңғыстау ауданының тұрғындарының барлық малы тартып алынған соң ел-жұртты ашаршылық жайлады. Бұған шыдамаған халық кеңес өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. НКВД-нің А. Қарасартов бастаған жалдаптары иен қыстауда жалғыз жатқан Шәкәрімді ұстап далада атып өлтірді. Сүйегін құдықтың ішіне тастайды. Араға тура 30 жыл өткен соң Ахат Шәкәрімұлы әкесінің сүйегін тауып алып, Абайдың Жидебайдағы зиратының қасына жерлейді. Абайдан кейінгі қазақтың ұлы ақыны, философы 1989 жылы ғана ақталды. Ол орыс, фарсы, түркі, араб тілдерін жетік меңгерген еді.

Мекайыл Абайұлы да сол 1931 жылғы қарулы көтерілісті ұйымдастырушылардың қатарында ұсталып, Абайдың күйеу баласы Саниязбек Медеуұлы Оразбаевпен бірге атылып кетті. Бұл көтерілістің әділетті іс үшін басталғанын тарих ақтады. Мекайыл Абайұлы қазақ халқын жорта ашаршылыққа ұшындырып, даланы олардан босату туралы әуелде патшалық самодержавие жоспарлаған, кейіннен большевиктер, сталиндік-голощекиндік «коммунистік колонизаторлық» (С. Сәдуақасов) жүйе жүзеге асырған қырып жою әрекетіне қарсы күресіп, елінің қамы үшін қаза тапты.

Абайдың белінен тараған ұлдарының көзін осылай құртқан кеңес өкіметі оның немерелерін де жазасыз қалдырған жоқ, Бішкек, Ташкент, Тоқмақ, Жамбыл қаласына жер аударылған немерелері ашаршылықтың зардабын тартып, саяси қуғынның сүргінінде жүріп қиыншылықпен көз жұмды. Әубәкір Ақылбайұлы асқан шешен, кісіні бетке қаратпайтын суырып салма ақын болған. Інісі Исрайылмен қосылып Огинскийдің «Полонезін», Моцарттың «Түрік шеруін», татардың «Бала Мискенін», «Цыган қызы Аза» тағы да басқа романстар мен қазақ күйлерін скрипка, мандолин, домбыра, сырнай, гитараға қосып, оркестрмен музыка ойнайтын болған. Бұған бүкіл Абай ұрпақтары қосылған. Оларға еуропалық өнерді арнайы үйреттірген Абай еді. Ақылбайұлы Әубәкір «Шыңғыстаумен қоштасу» атты өлеңінде өзінің тағдырын, қуғынға, тәркіге, ашаршылыққа ұшырағанын толғана жариялайды. Ақыры, босқында жүріп көз жұмды. Зүбәйір Тұрағұлұлы

осындай тауқыметпен 1933 жылы пәнимен қоштасты. Абайдың аса бір үмітті немересі Жебірейіл Тұрағұлұлы 1930 жылы Ташкент қаласында Орта Азия ауыл шаруашылық мақта институтында оқып жүргенде өлді. Әнші, әдебиетші, күйші болатын.

Абайдың үміт еткен сүйікті ұлы, еуропалық романдары мен өнерін ел ішінде насихаттап, ауызша таратушы, әдебиет сыншысы ретінде танылған Мағауия Абайұлының отбасы да ауыртпалықты көп көрді. Абайдың бірінші әйелі Ділді 1924 жылы (кей деректе 1926 жылы. Біз М. Әуезовтің дерегіне жүгіндік) кіші ұлы Жағыпардың қолында дүние салды. Жағыпар 1927 жылы тәркіге түсіп, бас паналап орыс ішіндегі Ульба-форфост деген жерде қоныс аударып, мұғалімдік етеді. Мағауияның әйелі Дәмегөй және Мұхтар Әуезовтің жары болған, таптық тұрғыдан күйінді боп, арандатушылардың кесірінен ажырасып тынған Кәмілә Мағауияқызы Қазақстан мен Қырғызстанның біраз жерін қайғылы қам көңілмен аралап, өмір сүру үшін қажырлықпен талпынып, ақыры ашаршылықтан сүзіліп жүріп, Арқаға аты шыққан ару осы Жағыпардың шаңырағында 1932-ашаршылық жылы дүниенің опасыздығы туралы опық жеп жатып күрсіне көз жұмды. Араға екі жыл салып барып Жағыпар да өмірмен қоштасты. Сөйтіп, 1934 жылы Абайдың ең соңғы ұлы мен немерелері толықтай «тамырымен қиылып», кеңес өкіметі мақсатына толық жетті.

Тек Бішкекке кетіп (жер аударылып), ашаршылық жылдары тігіншілік өнері қолғабыс тигізіп, базарға тақия, қамзол, орамал іспетті ұсақ-түйекті тігіп, соны сатып күнелткен Уәсилә Мағауияқызы ғана аман қалды. 1934 жылы қазақтың опера және балет театры ашылғаннан кейін Мұхтар Әуезов Уәсиләні сонда ұлттық киім тігетін шебер етіп орналастырды. Уәсилә өте зерек, алғыр, Абайды көзі көрген парасатты адам еді. Ол өзінің тігіншілік өнері арқылы жиырма жылдың ішінде толықтай жоғалуға айналған ұлттық өрнектер мен киім үлгілерін қалпына келтіріп, қазақ өнерінің жаңа арнасының дамуына зор үлесін қосты. Уәсиләнің үлгісімен тігілген киім-кешектер Абай атындағы опера және балет театрының М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасында әлі де пайдаланылып келеді. Қазір де соған қарап көшпелі өмір тұсындағы қазақтың киіз үй жиһаздары мен киім үлгісін, ою-өрнектерін, қолданбалы өнер бұйымдарын сол Уәсиләнің үлгісіне қарап жасайды. Уәсиләнің және Бәстәми Мұсабаевтың, Әрхам Ысқақовтың, Қатпа Қорамжановтың (Абайдың күтушісі болған) әңгімелерінің негізіне сүйене отырып, Абайдың рухани баласы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясын жазды. Ол дүние жүзінің отыздан астам тіліне аударылды. Лениндік және Мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Уәсилә Мағауияқызы 1954 жылы Алматыда жерленді.

Тағдырдың тәлкегімен сан-саққа бытырап, әр жердегі балалар үйі мен жатақтарда өмір сүрген Абайдың шөберелері бір-бірін жақын танымастан Ұлы Отан соғысына аттанды. Ғабдісәлам және Әлихан Әубәкірұлы Ақылбай немересі, Енгіман мен Ехсан Әбдірахман немересі, Берекехан мен Жошыхан Мағауия немересі, Гүзайыр мен Әлішер Мекайылұлы Абай немересі, Токташ Зікайылұлы Абай немересі, Алпаш (Алыпарсылан) Жебірейілұлы Тұрағұл немересі және Ишағы Жағыпарқызы Мағауия немересі, жиыны он ұл бір қыз майданға катысты. Олардың арасынан екеуі ғана Алпаш Жебірейілұлы мен Қиыр Шығыста авиapolкта болған Ишағы Жағыпарқызы ғана аман оралды. Алпаш Жебірейілұлы 1990 жылы Алматыда қайтыс болды.

Тағдыр тозағының торынан сүзіліп шыққан Абай ұрпақтарының ХХІ ғасырға тірі жеткендері – Мәкен Тұрағұлқызы Абай немересі (2000 жылы дүниеден қайтты), Ишағы және Ғазел Жағыпарқыздары, Ай (Мағырипа) Әбдірахман немересі, Күлзипа және Нәзипа Исырайылқыздары Ақылбай немересі. Ұлдан жалғыз-ақ еркек кіндікті қалды. Ол – Айдар Бағыфурұлы Ақылбаев, 1949 жылы туған. Геолог. Оның жалғыз ұлы Данияр Санкт-Петербургтегі гидрометеорология институтының мұхиттану (океанология) факультетін тәмамдады. Қазақтың тұңғыш Жан Кустосы бола ма, жоқ па, оны болашақ көрсетеді. Ал ондай мүмкіндік Даниярдың тегінде (генінде) бар. Бұл шежіреге қазақ дәстүрі бойынша Әбдірахманнан басқа қыздан тараған тұқымдарды қосқамыз жоқ.

Айта кететін бір жайт, құдалауға түскен тек қана Абай ұрпақтары емес, иісі Ырғызбай тұқымдары да сол күйді басынан кешірді. Соның ішінде Абаймен бірге туысқан он баланың біреуі Смағұлдың үрімі еш хабарсыз ғайып болған. Абайдың тұңғыш кітабын 1909 жылы Санкт-Петербургтан шығарған Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаевтың Даниял атты мемлекет қайраткері болған ұлы 1930 жылы бір рет ұсталып босатылды да, 1937 жылы ату жазасына кесілді Әрхам Кәкітайұлы Абайдың Семейдегі мұражайының іргесін қалады. Ақын турасында естелік

калдырды. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге көп үлес қосты. Әрхамның үрім-бұтақтары өзінің туған жерінде тұрады.

Сондай-ақ 1927-1931 жылдары Ырғызбай тұқымдарын жаппай жазалау науқанында большевиктік террор мен «коммунистік колонизаторлық» саясатқа қарсы болған Абайдың бірге туған ағаларының балалары Бердеш Құнанбаев пен Зият Шәкәрімұлы Құдайбердиев 1931 жылы Қытай жеріне ауып кетті. Зият Шәкәрімұлы Шығыс Түркістанда мәдени үйірме ашып, газет шығарды, ойын-сауық үйірмесін құрды. 1938 жылы НКВД-ның барлаушылары ұстап әкетті. Зиятты Монғол Республикасында атылды деген жорамал бар. Анық-қанығы белгісіз. Зият пен Бердештің балалары елуінші жылдардың аяғында қазақ еліне қайтып оралды. Олардан еркек кіндікті ұрпақтар бар. Бердеш Әзімбайұлы отанына қайтып келген соң да тергеуге алынды. Бірақ жаппай кешірім жариялаған жарлық шыққан соң босатылып, өзінің туған жерінде қайтыс болды.

Сөйтіп, соңғы жетпіс жылдың ішінде Абайдың екі әйелінен туған 10 баласы мен 19 немересінен жалғыз-ақ ұл бала қалды.

Шәкәрімнің Сүфиян, Ғафур, Қабыш атты ұлдары да кеңестің қуғынында ажал тырнағына ілікті. Ғафур 1929 жылы түрмеде өзіне-өзі қол салды. Скрипкашы, музыкант, ақын Қабыш Шәкәрімұлы 1932 жылы ашаршылықта айдалада қаңғып өлді. Кәміл Ғафурқызы тірі. Ахат Шәкәрімұлы ұзақ жылдар бойы шет жақта тасаланып жүріп, 1961 жылы елге қайтып оралды. 1984 жылы дүние салды. Дәулет Физулиұлы Ахат немересі Алматыда.

Жарық дүниеге келген әрбір адамның ұрпақтарының үзілуі үлкен қасірет. Сол ұрпақпен бірге тектік негіз де (генафонд) жойылады. Оны қайта қалпына келтіру күдіреті күшті табиғаттың да қолынан келмейді. Оның ішінде тектік әрі рухани мәйектің өшуі ұлт үшін орны толмас өкініш. Белгілі бір тек сол халықтың рухани жұбанышы және ұлы тұлғаның ұлт ішінде өмір сүргендігінің тарихи кепілі.

Әлем тарихына көшпелілер әлемінің қайталанбас ұлы парасаты мен адамгершілік сезімінің, ақыл-ойының жиынтық тұлғасы ретінде үлес қосқан Абайдың рухани көркем әлемі мен оның үрім-бұтақтарының дамуы арасындағы тағдырдың кереғар сыйын толық түсіндіріп беру мүмкін емес. Абайдың ұрпақтары туралы сөз қозғағанда қуғындалды, атылды, жер аударылды, ашаршылықтан өлді деген тіркестердің жиі қайталануы ұлттың тағдырының бостандықта дамымағанын көрсетеді. Зорлықпен танылған өлім бүкіл Абай үрімін отап түсірген дүлей күшке ұқсайды.

Бұл тек ұлы тұлғалардың ғана қасіреті емес, исі ұлттың қасіреті еді.

Сондықтан да қазақ елі тәуелсіздік алған тұста Абай сияқты әлемдік тұлға арқылы өзінің рухани күші мен мәдени өресін, тәуелсіз ұлт ретінде еркін өмір сүруге кепілдігі бар екенін дүние жүзіне дәлелдеуге мүмкіндік алуы – қазақ ұлты үшін тарихи құбылыс және өте оңтайы келген сәт.

Осы арқылы тұйыққа тірелген өмір соны тыныспен жаңа арнаға жол табатыны күмәнсіз.

Біз соған сенеміз және кепілдік береміз.

Тұрсын Жұртбай. «Күйесің жүрек, сүйесің»
«Санат» баспасы, 2001 жыл. 398-406 бб.

*Мүреkte қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім тұртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Байуанша жүріп күнелтпек.*
Абай

Алмахан МҰХАМЕТҚАЛИҚЫЗЫ

Жазушылар Одағының мүшесі,
ақын, абайтанушы

АБАЙТАНУ ДЫ МЕКТЕП ОҚУЛЫҒЫНА АЛҒАШ ҰСЫНҒАН

– ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

(Тұңғыш мақалаға 120 жыл)

Абайтану ғылымының алғашқы беташары Ә. Бөкейханның «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты азанама некролог мақаласынан бастау алады. Ұлы ақын дүниеден өткен соң, бір жылдан кейін бұл мақала, Семейдегі - «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы 25, 26, 27 қараша күндері 250-252 сандарында жарияланады. Мақала ғылыми негізде, орыс тілінде Абайдың қайтқанына жыл толуына орай жазылса да автордың негізгі ойы орыс оқырмандарына қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлын жан-жақты таныстыру еді. Осыдан кейін Орыс императорлық география қоғамы Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің «Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского Отдела И.Р.Г.О.» жинағында болар-болмас өзгеріспен екінші рет жарияланады. Мақалада Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағын таяу арада Географиялық қоғамның Семей бөлімшесі басып шығармақ болады. Алаштанушы С.Аққұлұлы, ғалым Т.Жұртбайдың дерегі бойынша отаршыл империяның депутаттығына түсу үшін сайлау алды науқан арасында өзі редакциялаған Абай шығармаларының қолжазбасын баспаға тапсыру ойымен және патша өкіметіне жазған қазаққа дербес құқық беру туралы мәлімдемесіне қол қойдыру үшін Кереку өңірін аралауға аттанады. 1906 жылдың 8 қаңтарында Омбыдан Семейге келе жатқан жолында – Тұзқала (Павлодар) іргесіндегі казактардың Ямышевский кентінде тұтқынға алынып, портфел ішіндегі Абай қолжазбасы тәркіленеді. Ямышевский кентінен Тұзқаланың абақтысына жабылған соң, 10 қаңтар күні Әлихан Павлодар қалалық 2 учаскесі судьясын шақыртып алып, өзінің қылмысы болса тергеу жүргізіп дәлелдеп, сотқа беруін, болмаса, дереу босатуын талап етіп, портфеліндегі тәркіленген қолжазба – қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының өлеңдерінің құны 5 мың патша рубліне тең екенін айтып, оны сақтауды қатаң талап етеді.

Әлиханешайыпсыз Тұзқала-Омбыабақтыларында 4 ай отырып, 1906 жылы 30 сәуірде бостандыққа шығады. Абайдың қолжазба өлеңдері мен қара сөздерін жоғалтып жіберудің ретін таппаған олар, біразын орысшаға аудартып, саяси астар іздеп, Әлиханның үстінен қылмыстық іс қозғауға тырысады. Бірақ, еш кінәрат таба алмай босатып жібереді. Егер Әлихан Бөкейхан депутаттыққа сайлаушы болмағанда өзгелермен бірге жазықсыз итжеккенге айдалар еді. Мемлекеттік дума сайлауы туралы 1905 жылы шыққан ережеде Думаға сайланған депутаттармен қатар, сайлаушыларды да кісі өлтіруден басқа жеңіл қылмыстары үшін соттың үкімінсіз тұтқындауға болмайтын.

Кеңес өкіметі үстемдігін орнатқан тұста үкіметтің қатаң бақылауында болған Ә.Бөкейханов ұлы ақынды еш назардан тыс қалдырмайды. Қазақ басылымдарында қызмет атқара жүріп, үзеңгілестеріне Абай шығармашылығын зерттеп, мектеп оқулығына кіргізуді ұсынады. Оған куә А.Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» мақаласы, М.Жұмабаевтың «Алтын хакім Абайға» өлеңі мен «Педагогика» еңбегі Абай шығармашылығының бастау көзі еді.

Ә.Бөкейхан 1925 жылдың жазында Мәскеуден Ахмет Байтұрсыновқа жазған хатында: «Абай мен Алтынсарының баласы жөніндегі жазуыңды күзге дейін бітірсең де кеш емес. Нәзір де (Төреқұлұлы) Абай туралы жазбақшы. Мейлі жазсын» дейді. А.Байтұрсынұлы Әлиханға жазған жауабында: «Қазақ мемлекеттік баспасымен келісілген шартқа сәйкес, мен жаңа емле бойынша

3 грамматика және қазақ әліппесін қайта жасауым керек. Сол себепті де 20 тамызға дейін Ибраһимнің (Абайдың) ғұмырбаянын жаза алмайтынымды анық айтамын. 20 тамыздан соң уақыт бола ма, жоқ па, оны білмеймін», – дейді

«Алаш туы астында, күн сөнгенше сөнбейміз» деп ұлтының асқақ мұратын ту еткен Ә.Бөкейхан – абайтану бастауларындағы алғашқы құнды ғылыми ізденістерді жинақтаушы, насихаттаушы, тұңғыш Абайтанушы. Абайдың көзі тірісінде, оны орыстың оқырман қауымына алғаш таныстырған да – Әлихан.

1905 жылы жазған мақаласында, келешекте Абайдың қазақ әдебиеті мен қазақ ұлтының өмірінде алатын орнын болжап білгендей, болашақ абайтанушылар үшін Абайдың өмірі мен өскен ортасын ғана емес, ұлы ақынның рухани нәр алған қайнар көздері мен Абайдың діни көзқарасын да дәл тауып, дөп басатын әдетімен, аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, ғылыми негізде тереңнен ашып көрсеткен.

«Абайтану» ғылымының негізін салушы М.Әуезов, өзінің 1927-1933 жылдардағы Абайдың алғашқы ғылыми өмірбаянын жазарда, 1905 жылы жазылған Ә.Бөкейханның «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» атты ғылыми мақаласын өзіне жол көрсетіп, жөн сілтейтін «темірқазық» ретінде пайдаланды. Шағын мақала болғанымен Ә.Бөкейханның бұл еңбегі Абай туралы жазылған тұңғыш ғылыми монографиялық мақала болды. Ол Абай шығармаларын жаңа заманның тынысы, лебі деп түсінді, қалыптасып келе жатқан қазақтың жаңа ұлттық әдебиетінің бастамасы деп бағалады. Абайдың өмірі мен шығармашылығын тұңғыш рет орыс тілінде жазғанымен кеңестік кезеңнің кесірінен аса бағалы еңбек деп танылмай, оны атаудың өзіне тыйым салынды. Ұлтының санасын оятуға айрықша әсер еткен Ә.Бөкейханның тағдырлы оқиғалардың басы-қасында Абай мұрасы болды. Абайдың жаңашылдығына, ұлтшылдығына алғаш назар аударып, оның есімін, шығармашылығын ұлттық қозғалыстың туы ретінде ұсынған қайраткер ғалымның ұлы ақынмен туысқандық қатынасы да бар.

Әлиханның абайтанушылығы туралы әңгіме бола қалса: «Абай мен Әлихан жүздескен бе?» деген сауал қояды. Қазақтың бағына туған қос алып Абай мен Әлиханның жақын туыстығы – тарихтың ақиқаты. Әлиханның туған інісі Сымахан төре 18 қойын дәптерден тұратын «Әлекеңнің өмірі» атты естелігінің 1-дәптерінде: «Тобықты Мамай батырдан тараған Әлиханның шешесінің әкесі Дулат батыр. Сол Дулаттың екі қызының бірі Бекжан – Әлиханның шешесі болса, екіншісі – Рызықбайдың шешесі Бошантай – Абайдың немере ағасы Құдайбердінің әйелі, яғни Құнанбай келіні» дейді. Яғни, Әлихан мен Шаһкәрім Құдайбердіұлы екеуі – туған бөлелер. Абай мен Әлиханның 1896-1904 жылдары Семей облыстық статистика комитетінің мүшелері ретінде комитеттің жиындарында көрісуі мүмкіндігін де ешкім теріске шығармайды.

1904 жылдың жазында қырдан қаралы хабар алысымен, Әлихан Омбыдан «Абай марқұмның өлеңдерін кітап қылып басыңдар деп балаларына хат жазады». Жақын туыстары Абай қазасынан кейін, Әлихан Бөкейхановтың кеңесі бойынша ақынның асыл мұрасын жинастырып, баспаға әзірлеуге кіріскені мәлім. Бұл туралы құнды дерек 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған. Сөйтіп, Кәкітай мен Тұрағұл 1905 жылдың қысы мен жазғытұрымында Абай шығармаларын жинайды. Жаз келгенде бұл екеуі Абай мұрасын ауылдас туысқан есебінде болған Мүрсейіт Біке баласы деген молданың қолына беріп, көшіріп жазуды тапсырады. Хұсни жазудың хас шебері Мүрсейіт молда, Әрхамның куәлігінше, арнайы тігілген қоста отырып, өз жұмысын бір айда аяқтайды. Халықтық тұлғаға айналған Әлиханды патша үкіметі үнемі қырына алып, 1908 жылы қайта қамауға алады. Іске ілініп, қудаланып жүріп те Абай өлеңдерінің баспада жатқанын естен шығармағанымен 1905 жылы жарық көретін жинақ кешігіп, 1909 жылы Санкт-Петербургте І.Бораганскийдің баспасынан басылады. Көптен күткен Абайдың тұңғыш жинағының жарық көруін алғаш рет Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтар жазады.

Осылайша бүгінге жеткен Абайтану ғылымына биыл 120 жыл толды. Әйтсе де М.Әуезов айтқан «Ұлы Абайдың мұқитына толық тереңдей алған емеспіз.

Адам баласының ең жаманы — талапсыз.
Абай

АБАЙҒА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

Семей оязының

Абай (Ибрагим Құнанбаевтың) үйінде жазған қаулысы

Қаулы

1903 жылғы апрельдің 25 күні. Мен, Семей уезінің бастығы Навроцкий, Семей облысының әскери губернаторы өз хұзырының 1903 жылғы 18 апрельдегі № 111 тапсырмасын орындап, Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың аулына келдім және губернатор мырзаның жоғарыдағы тапсырмасына сәйкес Құнанбаевтың қыстауы мен киіз үйлерін мұхият тінтітім және Құнанбаевтан нақ осы сәтте оның үйінде болған балалары Мағауия мен Тұрағұлдан табылған корреспонденцияны тұтқындадым және әлгіні Шыңғыс болысының болысы Рызықбай Құдайбердин мен уезд басқармасының хат жүргізушісі Оспанов сияқты куәлардың көзінше арнаулы пакетке салып, Семей уезі басқармасы мен Шыңғыс болысының мөрлерімен қаттап бекіттім және пакетті ішіндегі корреспонденциясымен Әскери губернатор мырзаға тапсыруға қаулы еттім. Ибрагим Құнанбаевты тінту кезінде менің оған қойған Көкшетаудан әлдеқандай корреспонденция алған жоқсыз ба деген сұрағымға Құнанбаев былай жауап берді, биылғы қыста осыдан екі ай шамасы бұрын Көкшетаудан белгісіз біреуден заказды хат алғаным бар, жауап хатыңызды Заит Башировтың атына жазарсыз депті. Белгісіз адам хатында Семей облысының құрметті қазағы есебінде Құнанбаевтан өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні жиналысын құру туралы мәселе көтеруіне жәрдем етуін сұрапты.

Сол хатты маған беруін талап еткенімде Құнанбаев оны бұдан екі күн бұрын өзінің ұлы Тұрағұлға бергенін айтты. Осы арада тұрған ұлына әкең берген хат қайда деп сұрақ қойғанымда, ол бұл хатты Шыңғыс болысының болыснайы Рызықбай Құдайбердинге бергенін айтты, тінтіп қарағанда хат соңғысының бешпетінің қалтасынан табылды. Бұл хат тінту кезінде Құнанбаевтан табылған барлық корреспонденциялармен қосылып, бір пакетке қатталды. Ибрагим Құнанбаевтың ұлы – Тұрағұл Ибрагимовтен жауап алғанымызда, ол әкесінен алған хатты жуырда Шыңғыс болыснайына өзге бір мақсатпен емес, «шылым орауға» бергенін, өйткені оның әкесі де, өзі де бұл хатқа пәлендей мән бермегенін айтты. Ибрагим Құнанбаевта Көкшетаудан келген хаттың конверті сақталмаған.

Жоғарыда айтылғанды осы актіге жазып қоюға қаулы етіліп, қатысушыларға бұған қол қою ұсынылды, Бұл акті қатысушыларға оқып берілді және тінту кезінде Құнанбаевтан алынған корреспонденция олардың көзінше қатталып, бекітілді...

Семей уезінің бастығы

Навроцкий

Ибр. Құнанбаев

Мағауия Ибрагимов

Тұрағұл Құнанбаев

болыс Рызықбай Хұдайбердин (қолдары қойылған)

ҚР ОМА. 369-қор. I-тіз. 871-іс. 145-146-парақ.

Абай және архив. Алматы: «Ғылым», 1995 ж. Құрастырушы С. Байжанов. 124-125 бб.

[illegible][illegible][illegible]

**Семей оязының Семей облысының әскери губернаторына
жолдаған № 48 құпия
РАПОРТЫ**

1903 жылғы 22 августағы № 200 ұсынысыңыз жайында Сіздің Хұзырыңызға Шыңғыс болысының қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың жасы 60-та екенін, үш әйелі барын, олардан 20-ға жуық балалары барын, 100 жылқысы мен 2000 қойы барын, оның өте білімді ақылды адам екенін, Шыңғыс болысы болып, 2 рет үш жылдан және 3 рет үш жылдан істегенін, сонсоң бір рет үш жыл бойына үкіметтің тағайындауы бойынша Мұқыр болысы болып істегенін хабарлаймын. Құнанбаевтың қызметінде парасаттылық пен жігерлілік, үкіметке берілгендік және ұлтышылдықтың жоқтығы көзге түсті. Мысалы: Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын аяқтағаннан кейін офицерлер катарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүріп қайтыс болды, қызы қырғыздар интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Бұрынырақта Семей уезіндегі және көршілес уездердегі қырғыздардың арасында Құнанбаевтың беделі өте зор болды, бірнеше рет «Төбеби», яғни болыстар арасындағы дауларды шешуші болып сайланды, бұл қырғыздар арасында ең жоғарғы қызмет болып саналады және сайланған судьяның адалдығына сенім көрсетіледі. Қазір Құнанбаевтың беделі бұрынғысындай күшті емес, ол қартайған, іске араласпайды, тыныш та жайлы өмір сүруде, яғни өз болысында да, сондай-ақ көрші болыстарда да ешқашанда партияларды басқаруға бармайды, ал партиялардың басшылары онан кеңес сұрайды. Саяси жағынан алғанда, мен оны ақылды адам деп, фанатик емес деп санаймын, мұсылман билеп-төстеушілерінің қаракеттеріне араласпайтын, сенуге болатын адам деп санаймын. Өзімен әңгімелескен кезде Құнанбаев өз пайымдауларында мемлекеттік мүдделерді толық түсінетінін және Россияның Азиядағы иелік жерлерінің мәдениетті қызмет атқаруына дұрыс көзқарасын көрсетті, фанатик мұсылмандардың үкіметке қарсы әрекеттерін ашу ызамен айыптады. Жалпы алғанда Құнанбаевтың өзі саяси тұрғыда ешқандай қауіп тудырмайды.

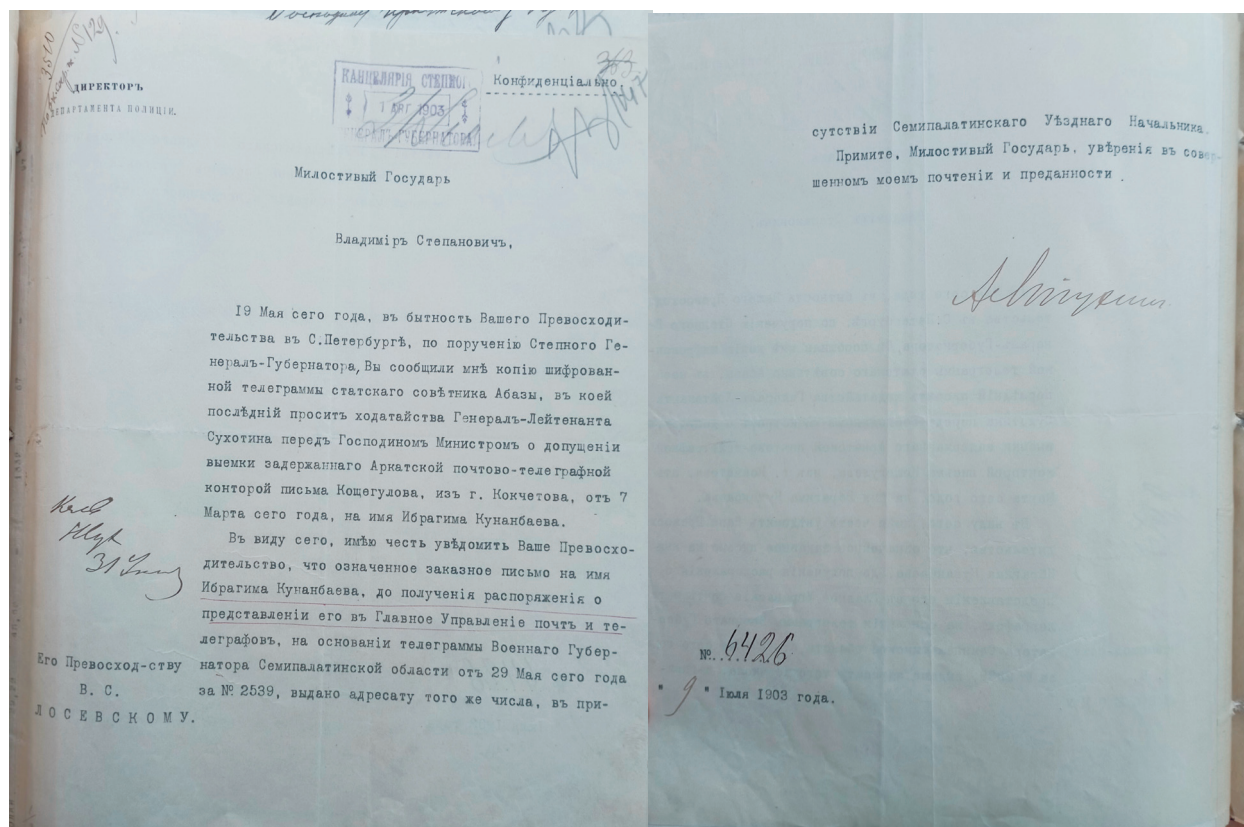
ҚР ОМА. 369-қор. 1 тізімдеме. 871-іс. 85-96 тт.

Абай және архив. Алматы: «Ғылым», 1995 ж. Құрастырушы С. Байжанов. 126 б.

*Досыңа достық – қарыз іс,
Душпаныңа әділ бол.
Асығыс түрбі – өкініш,
Ойланып алмақ – сабыр сал.*

Абай

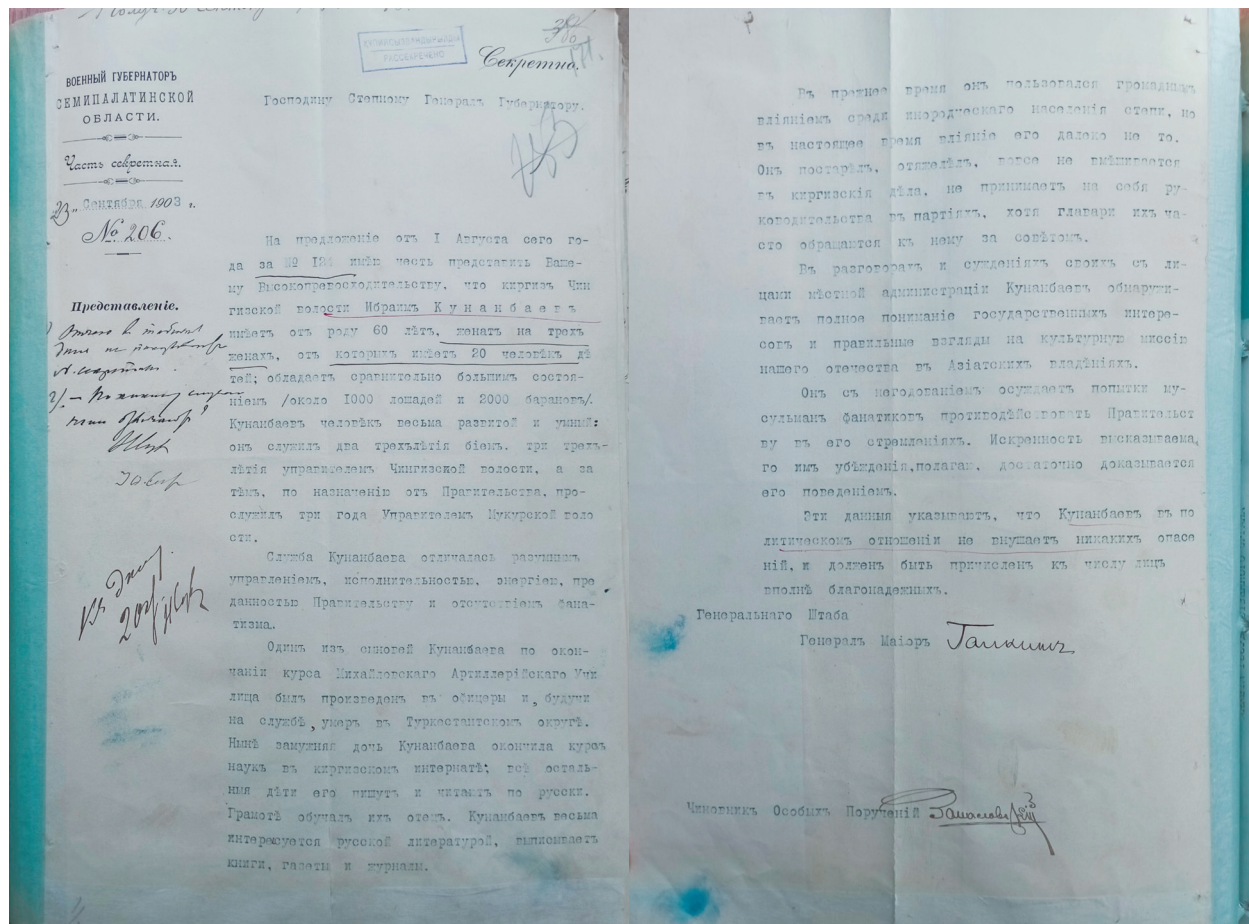

Семей облыстық әскери губернаторының 1903 жылғы 9 шілдеде
Дала генерал-губернаторына жолдаған хаты
КРОМА. 64-қор. 1 тіз. 938 іс. 147 парақ қ.б.

Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылаи де ме өзгеден.
Қуидестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.
Ақырын жууіп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.

Абай

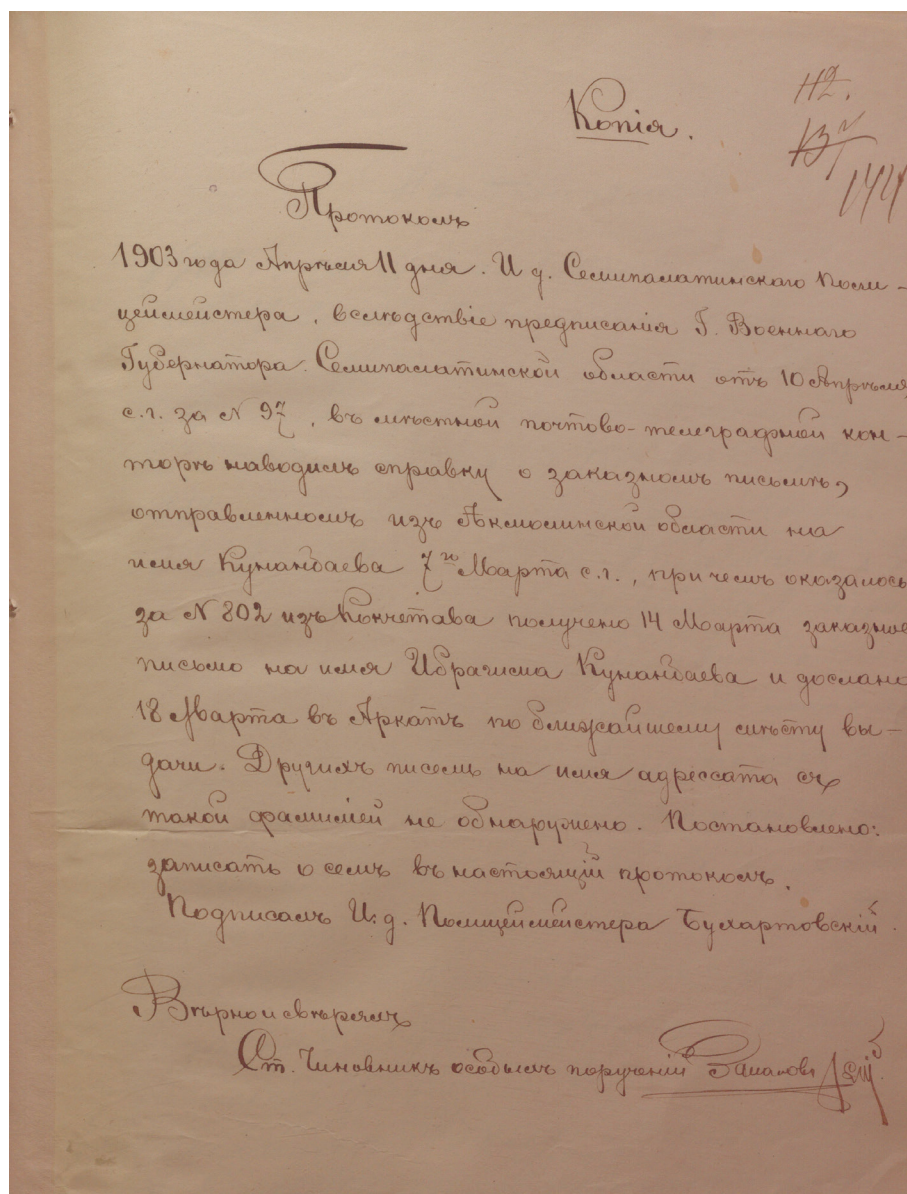

Дала генерал губернаторына 1903 жылы 1 тамызда Семей облысының Әскери губернаторының И.Құнанбайұлына сенім білдірген хаты.
КРОМА. 64-қор. 1тiз. 938 iс. 171 парақ қ.б.

Адалзатқа не керек:
Сүйіпек, сезбек, кейіпек.
Ереккет қылмақ, жүгіріпек,
Ақылмен ойлап сөйлепек.

Абай

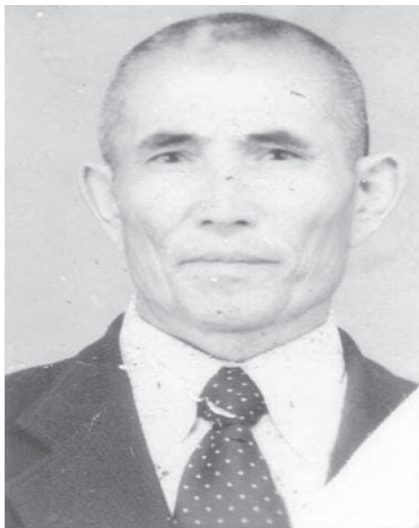

Ақмола облысынан И.Құнанбаевқа жазылған хаттың 14 наурызда келгені, хат иесіне беру үшін Семей полицмейстері қызметін атқаруші Бухартовскийдің жазған хаттамасы. 11 сәуір 1903ж.

КРОМА. 369 қор. 1тіз. 871 іс. 144 б.

Еңбек – қуаныш, жалқаулық – арылмас азап.
Абай

Зияда ИЖАНОВ

ҚР Журналистер Одағының мүшесі
архивтанушы

АБАЙДЫҢ ҚОЛТАҢБАСЫ ТУРАЛЫ

Өркениетті елдерде ел басқарушылардың, әлемге есімі танымал ақындар мен жазушылардың қолтаңбасын зерттеу бұрыннан қалыптасқан. Бұл тарихи, құнды құжаттар қатарында есептеледі.

Ал, бізде, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында, арғы жағын айтпағанда, Жәңгір ханнан бастап ел басқарушылардың (жергілікті болыстар мен билердің) қолтаңбалары мен мөр бедерлерінің көпшілігі сақталған. Оны зерттеу, халыққа таныстыру, насихаттау қолға алынбай отыр.

Абайдың болыс, төбе би болып ел басқарған кездеріндегі құжаттарда қолтаңбалары қалмады ма екен деген ой бізді де мазалады. Сонымен іздеуге кіріскенде 1885 жылы мамыр айында өткен Павлодар, Қарқаралы, Семей, Өскемен, Зайсан дуандарының жақсыларымен жайсаңдары жиналған Қарамола съезінде қабылданған қазақтарихындағы тұңғыш Ереже-Заңға кездестік. Оған патша шенеуніктерінен басқа 45 адам қол қойған деп көрсетілген. Өкінішке орай, бұл құжат көшірме болғандықтан, ол әлгі 45 зиялы азаматтардың қолтаңбалары болмай шықты (ҚРОММ 64 қор, 1 тізімдеме, 2093 іс, 7-45 п.).

Оның үстіне Абайдың болыс, төбе би болған кездеріндегі құжаттар қолда болмағандықтан оны араб әрпінде қойылған қолтаңбасы да кездеспеді. Тек Семей уезінің бастығы Навроцкийдің 1903 жылы 25 сәуірде Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың үйіне тінту жасаған кезіндегі қаулыда ғана оның «Ибр.Кунанбаев» деп ширатып қойған қолы көзімізге ыстық көрінді.

Ал енді, оқырмандарға түсінікті болуы үшін «Ибр.Кунанбаев» деген қолтаңбаның орысша қойылу себебіне келсек, оны былайша ұзатыңқырап әңгіме етеміз.

Тарихи деректерге, мұрағат мәліметтеріне қарағанда патша үкіметі әу бастан-ақ қазақтарды мұсылман дінінен бездіруді өздерінің басты саясатына айналдырғанына көз жетеді. Қазақтарды жекелеп емес, үй-ішімен, ауылымен шоқындыруға кірісті. Башқұрттар мен татарлардың қазақтармен қыз алып, қыз беру рәсімдеріне тыйым салды.

Қазақтарды мұсылман дінінен бездіру үшін 1876 жылдан бастап қазақ болыстарындағы татар, башқұрт тілмаштар мен хатшыларды еріксіз ығыстырып, олардың орнына орыстарды қойды. 1876, 1877 жылдары қазақ болыстарының іс-қағаздарындағы араб графикасының орнын орыс графикасымен ауыстырды. Іс қағаздарын жоғары орындарға тек орыс тілінде ғана жазуды міндеттеді. Мектептер мен мешіттерді салуды, қажылыққа баруды шектеді. Діни мекемелер жабылды.

Бұлардың барлығы халықтың намысына тиді. Намысты, жігерлі, қызу қанды азаматтар бұған шамданды. Оның бірден-бір дәлелі 1903 жылы Көкшетау уезінен Ресей ішкі істер министрлігіне жазылған мына арыз-шағым: «... 1901 жылдан бастап тыныштықтан айырылды, бәлеге душар болдық. 19 сентябрь күні Троицкий дейтін ояз Көкшетау өңіріндегі жеті болыс

елдің болыстары мен билерін жинапалып, мынадай жарлықты оқыды: «Сендер, қырғыздар, бұрын мұсылман дінінің Заңы — шариғат бойынша өмір сүріп келген едіңдер. Мұның өзі әбден ескірген устав... Енді шариғат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады» дегенді айтты» (ҚРОММ 64 қор, 1 тізімдеме, 938 іс, 137 п.).

Міне, осындай қатыгез саясатқа қарсы үн көтергендердің бірі Шәймерден Қосшығұлов еді. Ол өзінің үкімет алдына қойған ұсынысын қолдатқызу, мұсылман дінін қорғау үшін мұсылмандардың жиынын өткізу жөнінде ақылшы, қамқоршы болады деп Абайға, Садуақас Шормановқа, Кеншинге хаттар жазды.

Бұл хаттар Ақмола, Семей облыстарының әскери генерал-губернаторлары мен полицмейстері тарапынан елеусіз қалмады. Оларға хаттың қай күні жазылғаны, қай жерге барғаны, кімге тапсырылғаны белгілі болып тұрды. Мәселен, Семей полицмейстері қызметін атқарушы Бухартовский Семей облысы әскери губернаторының 1903 жылғы 10 сәуірдегі №97 жолдауы бойынша Ақмола облысынан 7 наурызда жіберілген хаттың Ибраһим Құнанбаевтың атына «№802 хат келді. Ол 18 наурызда Арқатқа жеткізілді» деп мәлімдеді (ҚРОММ 369 қор, 1 тізімдеме, 871 іс, 144 п.).

Ал уезд бастығы Навроцкийге Семейдің генерал-губернаторы 1903 жылы 18 сәуірде №111 хатпен Құнанбаев Абайдың тұратын үйіне тезірек аттанып, оның үйіне мұқият тінту жүргізуді, онан алынған барлық хаттарды өзіне жеткізуді тапсырды (Аталған істің 42 п.).

Міне, осы тапсырманы алған Семей уезінің бастығы Навроцкий сәуірдің 25 күні Ибраһим Құнанбаевтың қыстауы мен үш киіз үйін және Абайдың балалары Мағауия мен Тұрағұлды, Шыңғыс болысының болысы Рызықбай Құдайбердинді, уез басқармасының бастығының хат жүргізушісі Оспановтарды куә есебінде қатыстыра отырып, тінту жүргізді. «Көкшетаудан алған хаттар қайда?» - деген Навроцкийдің сұрағына ақылман Абай: «Осыдан екі күн бұрын Тұрағұлға бердім», – деп жауап берген. Ал, Тұрағұлға: «Әкеп берген хат қайда?», – дегенде, ол: «Шылым орау үшін Шыңғыс болысының болысы Рызықбай Құдайбердинге бердім», – деген. Сол жерде Рызықбайды тінтігенде оның бешпетінің жан қалтасынан хат табылған.

Абай (Ибраһим)

Тұрағұл

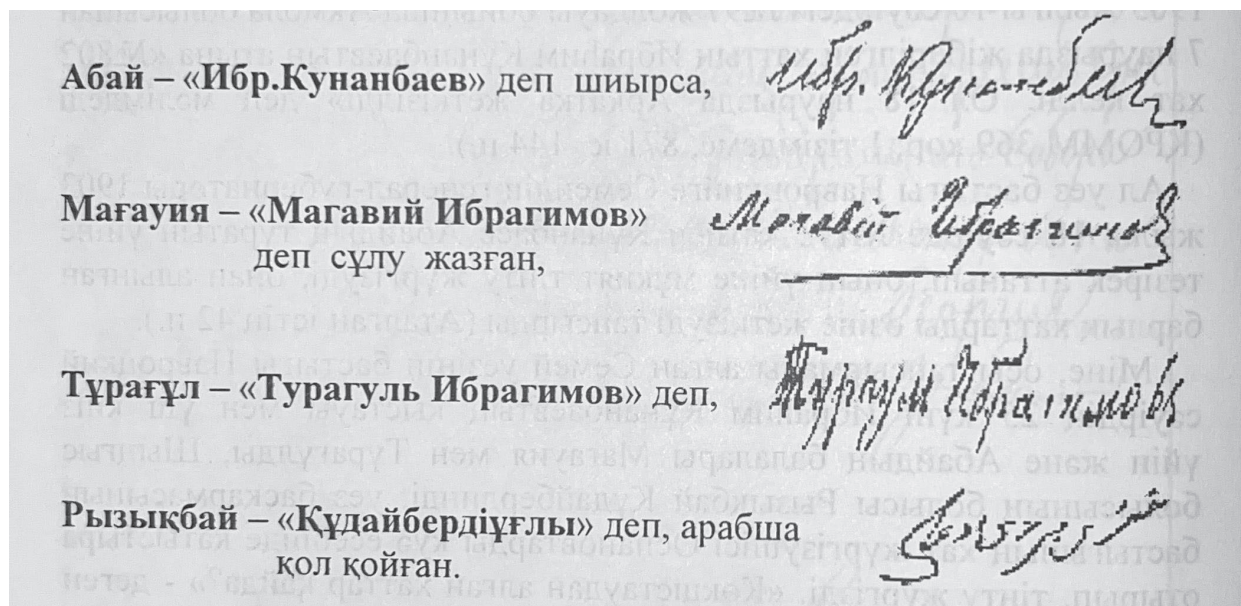

Мағауия

Семей уезінің бастығы Навроцкий осы жағдайдың бәрін анықтап, сол үйдің ішінде сол күні, яғни, 25 сәуір 1903 жылы, тінтудің қорытындысына қаулы шығарады. Оған тінтуте қатысушылар әрі куәгер ретінде Абай, Тұрағұл, Мағауия және Рызықбай мен Навроцкийдің өзі қолдарын қойған.

(ҚРОММ 369 қор, 1 тізімдеме, 871 іс, 145-146 п.)

Біздің Абайдың қолтаңбасы деп танығанымыз осы тінтудің қорытынды қаулысына қойған Абайдың өз қолы. Бір ескеретін жай қолтаңбалардың бәрі анық.

Шатыстыратындай, не көміскіліктен күмән келтіретіндей еш нәрсе жоқ. Абайдың өз қолтаңбасы деуіміздің тағы бір дәлелі Семей әскери генерал-губернаторының тікелей тапсырмасымен келіп тінту жүргізіп отырған Навроцкийдің Абайдың орнына екінші біреудің қолын қойдыруы мүмкін емес. Бұл ой ақылға сыймайды. Қарға қарғаның көзін шұқымайды. Генерал-губернатордың тапсырмасына жалғандық араластыруға, облыстық бастықтың көзін бояуға баруға уез басшысы еш уақытта бармайды. Оның үстіне хат иесі бұл кезде абақтыда жатыр. Хаттың арты тергеу, сот болатынын Навроцкий білмейді емес.

Міне, осыларға сүйеніп қаулыға қойылған қол Абайдың өзінің қолы деп берік айта аламыз. Ал, Абай неге «Ибр.Кунанбаев» деп орысша қойды дегенге келсек, ол түсінікті жағдай. Абай болыс, төбе би болған кезде іс қағаздары орыс тілінде, ал қазақша іс қағаздары орыс графикасымен жүргізілді. Оның үстіне жоғарыдағы қаулы орыс тілінде. Сондықтан Абай бұл қаулының уезден асып, облыстық әскери губернатордың қолына тиетіндігіне зердесі жетті. Оның үстіне Абай 1876-1877 жылдан бастап қазақ болыстарының іс қағаздарының орыс графикасына көшкендігінен толық хабардар. Сондықтан бұл жерде Абайдың бұл қолтаңбасын орысша емес, қазақша қойылған қолтаңба деп ұғымымызға толық негіз бар.

Айналып келгенде айтарымыз, бұл қолтаңбаға күмәнданатын негіз жоқ. Біз әңгіме етіп отырған құжат 353 парақтан тұрады. Ол 1903 жылы 16 наурызда басталып 1905 жылы 7 желтоқсанда аяқталған.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында 97 жыл сақталған бұл құжатты 1969 жылға дейін қанша адамның қарап пайдаланғаны бізге белгісіз. Өйткені ол жөнінде дерек жоқ. Ал 1969 жылдан бері 19 адам қараған екен. Олардың ішінде профессор да, ғылым кандидаты да, жазушылар да, тілшілер де, зерттеушілер де бар. Бірақ көру бар, көрсету бар. Жазу бар, жариялау бар. Пайдалану бар, пайдаға асыру бар. Бұл сөздердің айырмашылығын жұрт жақсы біледі.

Рас, жоғарыда аталған құжатты пайдаланушылардың ішінде С.Байжанов та, Б.Байғалиев те қолдарын қойған. Марқұм Сапар Байжанов өзінің «Абай және архив» («Ғылым», 1995 ж.) кітабында: «Абайдың «Ибр.Кунанбаев» деп орысша жазған қолтаңбасы өз кезінде орыс тілінде шығып тұрған көптеген газет-журналдарын жаздырып алып оқыған Абайдың орысша сауатты, орысша әріптерді әліптеу мәнері жайында бұлтартпас дәлел болатын тарихи, ғылыми баға жеткісіз дерлік айғақтың бірі», – дейді. Бұған қосымша жоғарыдағы пікірімізді толықтырып дәйектеу үшін С.Байжановтың осы кітабынан тағы бір деректі келтіруді жөн санадық. Ол Абайдың 1898 жылы 18 маусымда Мұсажан Әкімғожиннен көрген зәбіріне байланысты Сенатқа

жазған шағым хатының Петербург мемлекеттік тарихи мұрағатынан табылғанын айта келіп, «Мұндағы қолтаңба да Республика архивінде сақталғаны бізге мәлім Абай қолтаңбасына өте-мөте дәл келеді» деген пікірі (86 б.). Міне, көріп отырсыздар, «Ибр.Кунанбаев» Абайдың өз қолтаңбасы екендігін осы деректер толық дәлелдейді деп білеміз.

Бір сөзбен айтқанда, Абайдың қолтаңбасына күмәнданудың орнына бізге мұра болып қалған бұл қолтаңбаны тәу етіп, оған қуанып, марқайып, мақтануымыз, насихаттауымыз керек.

«Қазақ әдебиеті» газеті
8 желтоқсан 2000 ж.

Қараңғылықтың бұғауы мен надандықтың кісенінен азат болмаған ел еш уақытта да азаттық ала алмайды. Сондықтан отаршылдықтың халыққа қарсы қолданатын ең үлкен қаруы – қараңғылық пен сол қараңғылық кіндігін кескен надандық деп біліңіз. Шен мен шекпен құрған білімді бола ма? Ондай жан өзінен басқа өзгенің де қамын жей ала ма? Өзгеге нұры түспейтін, шапағаты тиімейтін білімнің керегі бар ма?

Абай

АБАЙ ЖӘНЕ МӘШҺҮР ЖҮСІП

Абай 1845 жылы қазіргі ШҚО-ның Жидебай ауылында туса, Мәшһүр Жүсіп 1858 жылы Павлодар облысы, Баянауыл ауданында дүниеге келген. Екеуінің жас аралығы 13 жыл ғана болса да, олардың кездесуі жайлы бүгінде, тек аңыз-әңгімелер ғана бар.

Жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романынан:

Мәшһүр Жүсіп Абайдың ұлы Әбдірахман қайтыс болғанда көңіл айтуға барады.

Сонда Абай: «Мәшһүр досым, «Құдай қайда?» дейді. Сонда Мәшһүр жүрегін көрсетіп, «Жүректе» депті. «Рас, Мәшһүр екенсің. Онда менің оң жағыма кел» деп, оны оң жағына отырғызыпты.

Одан кейін Мәшһүрге: «Ай мен күннің арасына жел кірсе не тұтылады?» депті. Мәшһүр: «Ай тұтылады» депті. Ал, «Күн мен жердің арасына ай кірсе не тұтылады?» десе, «Күн тұтылады» депті.

Ал, енді, «Мәшһүр Жүсіп екеуіміздің арамызға сөз кірсе не тұтылады?» дегенде, «Жүрек тұтылады» деген екен.

Жазушы, әдебиет зерттеушісі Ақселеу Сейдімбектің ел аузынан жинаған әңгімелерінен:

Бірде, Тобықты еліне жолы түскен Мәшһүр Жүсіп арнайы сәлем беру үшін Абай ақынның үйіне келеді. Табалдырық аттап үйге кіре бергенде Абай тосын сауал қойып: «Ақылдыңың өзінен бұрын айтқаны жетеді деген. Атың құлағымды сарсылтып еді, шынымен Мәшһүр болсаң айтшы кәне: Құдай қайда? Жұмақ пен тозақ қайда?!» – депті.

Сонда Мәшһүр Жүсіп кідірместен:

– Абайдың құдайының қайда екенін білмедім. Менің құдайым жүрегімде. Ал, жұмақ пен тозақ әркімнің өз үйінде, қатының ақылды болса – жұмақ, ақымақ болса – тозақ! – деген екен.

Абай есті сөзді естігеніне риза болған шыраймен:

– Мәшһүр десе дегендей екенсің! –деп, қолын алып, төрін ұсыныпты.

<https://www.ihsan.kz/kk/articles/view/9005>

*Абайдың өлген күрінен қанша алыстасақ, рухына сонша
жақындаймыз.
М. Дулатов*

Қ. МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ ЖЕКЕ АРХИВИ

*Қайым Мұхамедханов Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив қызметкерлерімен.
Оңнан солға қарай: Марат Хасанов, Гүлжан Сандыбекова, Бейсенбай Байғалиев,
Роза Мұқанова, Жанар Мұқажанова. 1988 ж.*

Қайым Мұхамедхановтың жеке архив қорын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіне өткізу жөнінде келіссөздер 1988 ж. жүргізілді.

Ғалымның қолжазбаларын 1997 жылы Архив қорына қызы Дина Мұхамедхан өткізді. Ғылыми өңдеу жұмыстарынан соң 2000 ж. Ұлттық архив қорына тұрақты сақтауға қабылданды.

Р –2196 қор; 1 тізімдеме (орысша); 62 сақтау; 1938-1996 жж.

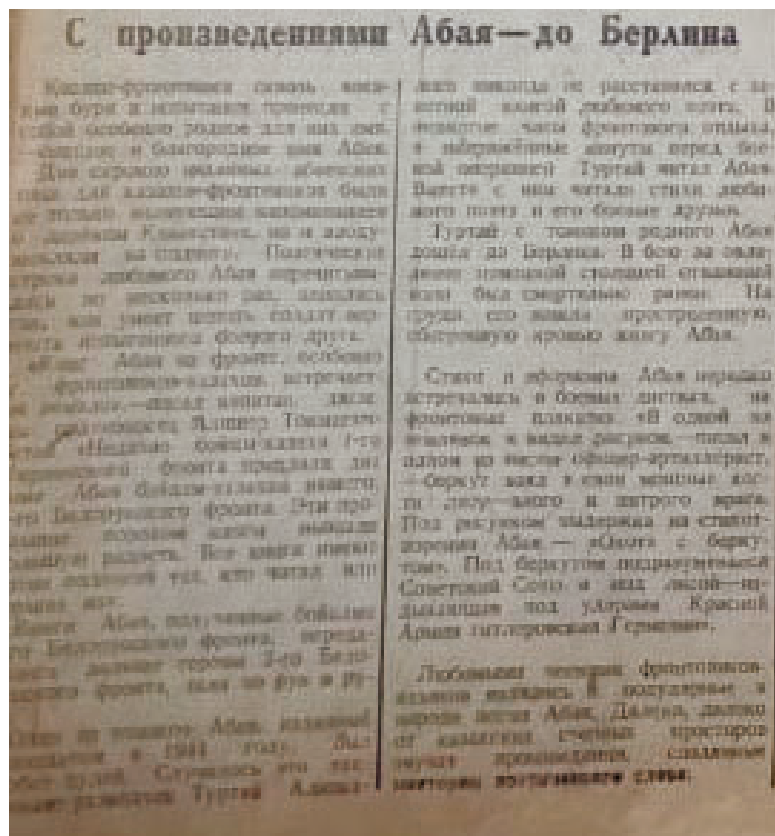
Қ. Мұхамедхановтың жеке архивінде өмірбаяндық құжаттарымен қатар, шығармашылық құжаттары, аудармалары, зерттеу еңбектері мен мақалалары жинақталған. Ғалымның Абайдың өмірі мен өскен ортасына, рухани қайнар көздеріне, ақынның өнерін жалғастырған шәкірттерінің шығармалары жөніндегі Абайдың ақын шәкірттері туралы танымдық зерттеулері, Абай ұрпақтары Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, Кәкітай туралы жекелеген еңбектері мен басқа да зерттеулері архив қорында сақтаулы.

Сонымен қатар Қ.Мұхаметхановтың ғылыми-зерттеу еңбектеріне, «Поэты Абаевской поры» атты диссертациялық жұмысына М.Әуезовтің пікірлері (1945-1959), Тұрсын Жұртбаевтың «Қайсар ғалым», «Қайымның қағидалары», М.Шайжүнісовтың «Абай үшін айдалған адам» (1976-1995), Ш. Ибраевтың «Абайтану ілімінің тамырлас тармақтары» және т.б мақалалар енгізілген.

МАЙДАН ШЕБІНДЕГІ АБАЙ РУХЫ

Төменде Астана қаласы мемлекеттік архивінде сақтаулы «Акмолинская правда» газетінің 1945 жылғы 30 маусымдағы №128 санында жарық көрген «С произведениями Абая до Берлина» мақаласының орысшадан аударылған нұсқасын ұсынып отырмыз.

Шағын мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Абай шығармаларының майдандағы жауынгерлерге рухани сүйеніш болғаны баяндалады. Қазақ сарбаздары Абайдың өлеңдерін жадына тоқып, майдан шебінде бірге алып жүрген. Ақынның ойлы жырлары мен парасатты пайымдары ерлікке жетелеп, сағынышқа толы сәттерде жұбаныш болған, қаруластар арасындағы достықтың, сенім мен үміттің нышанына айналған. Шайқас алаңында қаза тапқан жауынгердің денесінен табылған Абай кітабы соғыс кезіндегі рух пен поэзияның мәңгілік үндестігін айғақтайды. Осылайша қазақтың құдіретті жыр үні Берлинге дейін жеткен.

Қазақ жауынгерлері майдандағы ауыр сынақтар мен соғыстың дауылды күндерін бастан өткерсе де, өздері үшін аса қымбат әрі қасиетті саналатын Абай есімін бірге алып жүрді.

Қазақ жауынгерлері үшін арнайы шығарылған Абай шығармаларының қарапайым томдары олар үшін тек алыстағы Қазақстанды еске түсіретін сағыныш ғана емес, сонымен қатар ерлікке рухтандыратын, жігер беретін серік болды. Абайдың сүйікті өлең жолдары қайта-қайта оқылып, сарбаздар бір-біріне деген адал достықтың, жауынгерлік сенімнің белгісі ретінде жоғары бағаланды.

«Абай кітабы майданда, әсіресе қазақ жауынгерлерінің қолынан түспеді», – деп жазады екі мәрте орденмен марапатталған капитан Әлішер Тоқмағамбетов. Жақында 1-ші Украин майданының жауынгерлері Абайдың кітаптарын 1-ші Беларусь майданының қазақ жауынгерлеріне жіберіпті. Бұл кітаптар сарбаздарға үлкен қуаныш сыйлады. Олардың әрбір бетінде оқыған жауынгердің қолтаңбасы, жүрек лүпілі қалғандай.

1-ші Беларусь майданының жауынгерлері оқып болған Абай кітаптары 2-ші Беларусь майданының жауынгерлеріне табысталып отырған.

Абайдың 1944 жылы «Қазиздаттан» шыққан бір томын, оқ тесіп өткен. Бұл былай болған. Барлаушы сержант Торғай Аманғалиев сүйікті ақынының кітабын ешқашан жанынан тастамайтын. Торғай майдан алдындағы тынығу кезінде достарымен бірге үнемі Абай өлеңдерін оқып отыратын.

Торғай Абай кітабымен Берлинге дейін жетті. Бекініс үшін болған шайқаста ол ауыр жараланып, қаза тапты. Оның кеудесінен оқ тиіп, қанға боялған Абай кітабы табылған.

Абайдың өлеңдері мен афоризмдері ұрыс даласындағы ұнпарақтарда жиі кездесетін. «Бір жолы өзімнің ауылдасымның жазбасынан сурет көрдім», – деп жазды бір артиллерия офицері, – «онда бүркіт түлкіге шауып бара жатыр. Суреттің астында Абайдың “Қансонарда” атты өлеңінен үзінді келтірілген». Мұндағы бүркіттің бейнесі бейне бір Кеңес Одағын, ал түлкінің әрекеті гитлерлік Германияны елестететін еді.

Қазақ жауынгерлері Абайдың әндерін сүйіп тыңдайтын еді. Қазақтың кең байтақ даласынан жырақта, соғыстың қақ ортасында Абайдың поэтикалық шеберлікпен жазылған шығармалары өте бір жігерлі, рухты үнмен естілетін.

*Орынды іске жүріп ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал таппаған.
Қасиетті болмайды, ондай жігіт,
Әншейін құр бекерге бұлгақтаған.
Абай*

АСЫЛДЫҢ ТҰЯҚТАРЫ – АХАТ ШӘКӘРІМҰЛЫ, ӘБДІРАУЫҚ ТҰРМАҒАНБЕТҰЛЫ, ӘЛІМҚҰЛ ЖАМБЫЛОВ

Әлімқұл Жамбылов, ақын, сурет иесі: 1983 жылы кәдімгі ақын Тұрмағанбет Ізтілеу атамның үлкен 100 жылдық мерейтойы болды. Сол тойға осы жерден 63 академик, өңшең ақындар, осы Қазақстанның барлық ақындарын жинап апардым. Мынау сырдың елі, жырдың елі деп, Қазақстанның орталығында істеген академиктердің бәрі барды. Күн әдемі ашық болды. Тұрмағанбеттің баласы бар екен Әбдірауық деген, сол кісімен үшеуімізді Мардан Байділдаев деген менің әскери жолдасым еді, үш жыл Ашхабадқа бірге барып, бірге тұрған, сол марқұм

Байділдаев Мардан үшеуімізді бірге суретке түсіріп алды. Мұндай нәрсе табылмайды, ертең біреуі болса біреуі болмай қалады, мынау ескерткіш болсын деп суретке бірнеше рет түсіп алдық. Көп адаммен түскеніміз бар, жеке түскеніміз бар, Ахат екеуіміз жеке түскеніміз ол да бар үйде.

Надежда Лушиноква, ақын: Биыл әкеміздің 70 жылдығын тойладық, бір керемет жиын болды. Өлекең де әдебиетке шын үлес қосқан адамның бірі. Ақын ретінде де, әкеммен жасты жанында өскен адам ретінде де, әкемнің көзін көріп, батасын алған адам ретінде де. Ал енді біз көп жиын тойда бірге болдық, сондай ірі жиын тойдың бірі 1980 жылы Республикалық екінші айтыс өтті ғой. Сол айтыстан кейін, біздің айтыста айтқан сырымыз бойынша Тұрмағанбет атаның 100 жылдығы аталды. Содан кейін көп жылдан бітпей тұрған Қорқыт бабамыздың ескерткіші ашылды. Соған Қызылордалық басшылар, Қармақшының өзіне басшылар келсе келсін, келмесе қояр, Алматыдан Әлімқұл келсін, Надежда келсін жезтаңдай ақыны Жетісудың, Мұқан Байбатыров келсін Абайдың ұрпағы, Ахат Құдайбердиев келсін Шәкәрімның баласы деген екен. Содан төртеуіміз ерекше қадірленіп бардық, үлкен әдемі жиын болды.

Әлімқұл Жамбылов: Абай атамның ұрпақтарынан естуім болмаса, көрген жоқпын. Ахат деген кісі Шәкәрімнің баласы екен, ұзын бойлы, екі иығы екі адамның денесіндей, өзі бір қарапайым, сондай керемет жақсы адам екен. Сақалы салалы, денелі, қабағы ашық, сондай керемет кішіпейіл адам екен. Сол кісімен кездесіп, сөйлесіп, Абайды көргендей, Шәкәрімді көргендей жетісіп қалдым. Ол кісімен бір ай жолдас болдым. Сол жерде барарда Алматыға келді, бізді Жамбыл ауданында үлкен слёт болды, сол слётке Қазақстанның халық ақыны екен Мұқаш Байбатыров деген, сол кісімен замандас, екеуі біздің үйге келіп, қымыз ішіп, бірге болдық. Жәкеңнің музейін көріп, Жәкеңнің ауданына слётке алып бардық, Ақтілек деген жерде слётке алып барып, қымыз ішіп, бірге болдық, елдің бәрі танысып, жетісіп қалды.

Надежда Лушникова, ақын: Сонда аңғарған нәрсем, Ахат Құдайбердиев атасының да, әкесінің де бүкіл өлеңін жатқа біледі екен. Тіптен Алатаудың мөлдір бұлағы сияқты, бір жырда бір жырды асырып тұрып оқи алатын, халықтың жүрегіне жеткізе алатын, керемет азамат екен. Тіптен бұлақтың сыңғыры ұқсап ақты да отырды. Енді ақындардың жайы белгілі, Әлекең екеуіміз Манапты кездестіреміз деп, Манап аға Әлекеңе құда болып келеді, жалпы Сыр бойына қыздарын ұзатқан Әлекеңдер. Сондықтан мен Қызыл бойының қызы болып есептелем. Енді Әлеке ағасының жағасынан алған жараспас, сізден енді бастайын әңгімені, сіз жақсылау айтысып қалсаңызшы деп жалынам, ол кісіге. Жарайды Нәке, деп қояды ол кісі де.

Әлімқұл Жамбылов: Әбдірауық – Тұрмағанбеттің баласы, Тұрмағанбет, не Ізтілеуов болып жазылатынын білмедім. Ал енді Тұрмағанбет Ізтілеуовты 1934 жылы Жәкеңмен бірге Мәскеуге барғанын жақсы білетінмін, Жәкеңмен түскен суреті бар үйде, өзі Ленин тұлғасы сияқтылау келген екен, суреті Жәкеңнің музейінде тұр. Бұл кісінің ақындығы жоқ екен, былай әңгімешіл екен, өзі әкесінің кітаптарын шығарады екен. Өзі үйіне апарып сыйлады. Мына кәдімгі ана, демек Толымбеков деген кісімен, марқұм Ә. Тәжібаев, А. Тоқмағанбетов барлығымыз өз үйінде болдық.

Надежда Лушникова: Бұл кісі көп жыл шопандардың арасында жүрген, сөзінің бәрін әшейін алтындай жалтыратқан адам ғой. Сондықтан менің сөзім сол жаққа кетсе керек.

Есіме түссе, гүл кезі
Жайлауда жүрген жер құлап,
Тізегі тізіп киген тізесі
Бүйіздей сыздар сырқырап,
Ірімшік, құрт-май ұсынған,
Сақина салған саусақ-ай,
Түлкісін соғып, құс салған
Он екі мүше сау шағы-ай.
Жүректе жайнап, кесек-шоқ кездер-ай,
Алтын сақадай ләзатты кеште есеп жоқ.
Қаулаған мүрт пен сақалдай
Есіме түсер бәрі- бәрі
Қарасам тауға, далаға.
Құдаша еді-ау
Алды да қашты қалаға
Автокөлікпен кезіп.
Түз құшар еді-ау, жан аға
Жазғанымды езіп іш
Қартаймасқа, жан аға.

Б. Құсанбек. Бір сәт және бүкіл ғұмыр.
Алматы: Раритет, 2012 ж. 267-269 бб.

АБАЙТАНУШЫ ӘБІШ ЖИРЕНШИН МЕН ШӘКӘРІМ СУРЕТІН САҚТАП ҚАЛҒАН ШӘУКЕН

Тұрсын Жұртбай, Отырар кітапханасының директоры: Мына суреттегі сұлу мұртты, қалың қиғаш қасты, халыққа, бүкіл Шыңғыс еліне Шәукен деген атпен аян болған аяулы азамат. Оның шын аты Оразғали, әкесінің аты Бақаш, арғы атасының аты Әбдуали, бұл кісілер Өскенбаймен бірге туысатын Мырзатайдың тұқымдары. Әйгілі «Абай жолындағы» Жұман шешеннің үрім-бұтақтары. Ел Шәукен деп атауының себебі, оны еркелетуден туған. Шәукен туа құлағы естімейтін, тілінің мүкісі бар, қазақша сақау дейді ғой, сондай адам еді. Өте аңғарлы, тез қимылдайтын, сонан кейін Алла өзгеден ерекше қылып жаратқан қасиетіне байланысты, көптің көшінен гөрі, сол тау-тасты жағалап, аң аулағанды жақсы көрген адам. Ал енді Шәукеннің қасындағы Әбіш Жиреншин, «Абай жолындағы» атақты Жиреншенің тұқымы. Қазақтың белгілі абайтанушысы, тарихшысы, зерттеушісі. Бұл сурет 1945 жылы Абайдың тойында түсірілген болуы мүмкін деп ойлаймын.

Бекен Ыбырайым, филология ғылымының докторы: Әбіш Мұсылманқұлұлы Жиреншин 1913 жылы 31 желтоқсанда, бұрынғы Семей облысы, Абай ауданында дүниеге келген. Ол кісінің өмір жолын толық еске ала кеткеннің артықтығы жоқ сияқты. 1939 жылы Ташкенттегі Орта Азия коммунистік Университетін бітірген. 1932-1942 жылдары Қазақ КСР ғылыми зерттеу қоғамының төрағасы болған. 1940 жылы КСРО географиялық қоғамының мүшесі болған. Ал 1946 жылы тарих саласында диссертация қорғады. 1942-1950 жылдар арасында Қазақ КСР Орталық музейінің директоры болған. Ал 1951-1954 жылдары ол кісі бүгінгі Ресейдегі Тюмень облысына жер аударылған. Оның себебі, ол кісі сол ел үшін, қоғам үшін, мемлекет үшін еткен қызметінің сол заман- да дұрыс бағаланбауына, әділетсіз бағалануына, қиянат жасалуына байланысты, ал Әбекеңнің шын аты, азан шақырып қойған аты Әбусәит.

Тұрсын Жұртбай: Шәукеннің қазақ әдебиетінің тарихында қалатын ұлы ерлігі бар. Ол Шәкәрім Құдайбердіұлының осы күнгі сақталып қалған жалғыз суретін өзінің туған шешесіне де айтпай, 1949 жылға дейін жасырып келгендігі. Өздеріңізге мәлім, 1931 жылы Шыңғыстауда «Ақ Серінің көтерілісі» дейді, Жабағытай, Бердеш, жалпы Абай мен Шұбартау өңірінде үлкен көтеріліс болған. Шәкәрім сол көтерілістің желеуімен атылғаны тарихтан белгілі. Қарасартов Аббас Шәкәрімнің болашақ бағдарындағы барлық қағазды алып келіп, қазіргі «Қарауыл» селосындағы НКВД-нің кеңсесіне үйіп кеткен. Шәукен сол кезде сол кеңсенің күтушісі, от жағушысы, күзетшісі болады. Ондағы ойы, бұл тіл білмейді, сөйлей алмайды, естімейді, осының да себеп-салдары болған сияқты. Шәукеннің

шешесінің айтуы бойынша, бір суықта жаңағы қағаздарды отқа жаққызады ғой, НКВД-нің адамдары. Отқа жағып отырған кезде, Шәукен көп қағаздың ішінен Қажының суретін көріп қалады. Көріп қалады да, ешкімге байқатпай, қойнына тығып алады. Сол кезде шешесі жылайды. «Жаным-ау, бұның не, бұл сондай қиын жағдай, бұны көрсе, сені атады» дейді ғой. Сонда ол «мен мылқаумын, мен ешкімге айтпаймын, сен ешкімге айтып қойма» дейді.

Бекен Ыбырайым: Бекмахановтың кітабына қарсы шыққан Шойынбаев. Ақынжанов, Айдарова, Толыбеков тағы басқа ғалымдардың пікіріне бұл кісі қарсы шығып, Кенесарыға, Абылайханға байланысты өз пікірін ортаға салды. Енді қазіргі тәуелсіздік кезінде олар туралы әділ баға беру, олардың бәрі оңай, бірақ ол кезде қалай еді. Мәселен, Бекмахановтың кітабына байланысты қаралаушылар Кенесары шонжар таптан, үстем таптан шыққан дейді. «Ал сол таптың өкілінен шыққан деген қаралау, дәлел жеткілікті бола ма», — дейді Әбекең. «Олай болса, Абай да, Шоқан да үстем таптың өкілінен шыққандар бәрін іске алғысыз етуге бола ма» деген бір уәжі болса, тағы бір уәжі, Кенесарыны іске алушылардың біразы, оны Мағжан мақтады дейді. Мағжанның өлеңінде бар ғой, «Арқада Бурабайға жер жетпейді, Алашта Кенекеңе ер жетпейді» демекші, сол атаған дейді. Әбекең: «олай болса, Ахмет Байтұрсынов та, Мыржақып Дулатов та, Аймауытов та Абай туралы, Шоқан туралы жоғары, құнды пікірлер айтқан. Олай болса, оларды да ысырып тастаймыз ба» деген.

Тұрсын Жұртбай: Сол отырыстың бірінде Шәукен Мұхтар Әуезовты оңаша шақырып алады да, күртешесінің өңірін пышақпен тіліп, содан қағазға, оның сыртынан шүберекке, оның сыртынан былғарыға оралған, әбден тер сіңген бір суретті алып шығады. Алады да, Әуезовке көрсетеді. Әуезовке айтады: «Сенің басың үлкен, данышпансың, сен Шәкәрімді білесің, қазір үлкен жазушы болдың. Мен мына Қажының суретін саған беремін, сен сақта», – дейді. Сонда 1931 жылдан 1949 жылға дейін Шәукен осы Шәкәрім Құдайбердіұлының суретін күртешесінің өңіріне, ішіне тігіп, сақтап келген ғой.

Бекен Ыбырайым: Сол сияқты Әбекеңнің жазған «Абай – қазақ халқының ұлы ойшылы», «Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары» атты кітаптары абайтануды кезінде ілгерілете түскен, белгілі түрде концептуалдық тұрғыда болсын, деректі тұрғыда болсын, өз тұрғысынан, өз саласынан келіп, байытқан еңбектерінің бірі деп айтуға болады.

Б. Құсанбек. Бір сәт және бүкіл ғұмыр.
Алматы: Раритет, 2012 ж. 270-272 бб.

*Ақыл, сезім болмаса,
Міршіліктің несі сен.*

Абай

Надежда ЛУШНИКОВА

айтыс ақыны,
Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері

АБАЙДЫҢ НЕМЕРЕСІ АХАТ ШӘКӘРІМҰЛЫНА ЖАЗЫЛҒАН ХАТ

Боздағынан айрылып,
Боздап қалған қартым-ай.
Жатыр дейді және де
Жан азабын тартып-ай.
Сіз ол жақта, біз мұнда,
Қол ұшын берсем қайтіп-ай.
Сөз - жүректің елшісі
Аттанды ұстап Семейді.
/Бір жауабы хатымның,
Келер ме екен, келмейді?../
Анталаған қасқырға,
Қарсы тұрар қарт едің.
Жатып қалды дегенге,
Жүрегім тіпті сенбейді.
Қазақ ата айтатын
Айықпай ма ауырған.
Көбейеді түбінде.
Бір ұл қалса қауымнан.
Кетерсіз әлі-ақ оңалып,
Асарсыз әлі-ақ сан қырдан.
Осы жазда жүз жылдық
Кенен ақын тойы бар.
Талай қу бас домалап,
Талай ойын қойылар.
Саңқылдаған дауыспен,
Абай, Шәкең өлеңін
Нақышына келтіріп,
Сіз айтар деген ойым бар.
Тез қосылғың қатарға,
Осы біздің ұсыныс,
Хат жазып, хал сұраушы
Надежда деген қызыңыз.

1 март 1984 ж.

Астана қ. МА. 695-қор.

Б. Құсанбектің жеке архивінен.

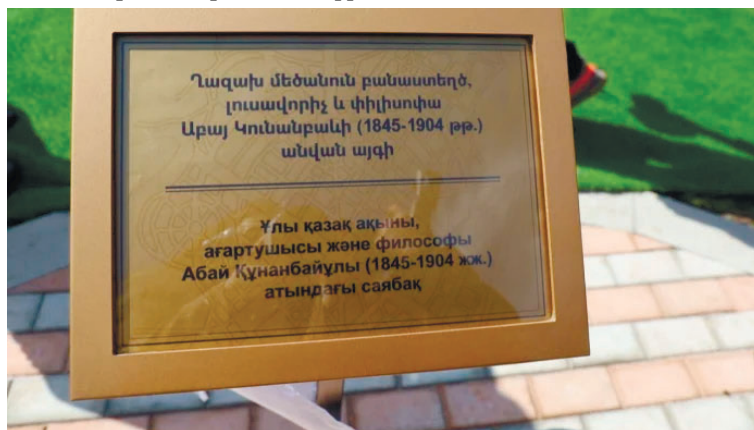

АҚПАРАТ АҒЫНЫ

АБАЙ МҰРАСЫ ӘЛЕМГЕ ТАНЫЛДЫ

Абай Құнанбаев – Қазақстанның ұлттық қазынасы ғана емес, ой-пікірлері мен философиясы әртүрлі мәдениет өкілдерімен үндесетін жаһанға танылған тұлға.

Абайдың әдеби мұралары кейінгі екі ғасыр жүзінде әлемнің көптеген тіліне аударылып, шетелдік оқырмандар қазақтың бас ақынының шығармашылығымен танысу мүмкіндігіне ие болды. Абайды шетелде ұлықтау мәселесі әртүрлі елдердің әдебиеттанушылары мен мәдениеттанушыларының назарында, ақынның шығармаларын зерттеу және аудару ісі шет елдерде бірнеше бағытта жүргізілді. Сөйтіп, Абайдың философиялық мұрасы әлемге кеңінен таныла бастады.

Оған дәлел, Абайдың туғанына 180 жыл толуына орай Қазақстанның Армениядағы мәдениет күндері аясында Ереванда Абай саябағының салтанатты ашылуы өтті. Бұл Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ереванға ресми сапары барысында мемлекет басшылары қол жеткізген уағдаластықтардың арқасында мүмкін болды.

<https://baribar.kz/247930/erevanda-abai-nanbaj-ly-atynda-y-sayaba-ashyldy/>

Парижде қазақтың ұлы ақыны, философы және ағартушы Абай Құнанбаевтың туғанына 180 жыл толуына орай Франция астанасы Парижде XVI округінің мэриясында мәдени дипломатия, ғылыми қоғамдастық және қазақ диаспорасы өкілдерінің басын қосқан дөңгелек үстел өтті.

Қазақтың ұлы ойшылының шығармашылығын терең зерттеген француз ғалымдары мен аудармашыларының баяндамалары кештің ерекше атмосферасын тудырды.

Атақты профессор, Францияның «Академиялық пальмалар» орденінің кавалері, Қазақстан Республикасы Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты Альберт Фишлер: «Абайдың философиясы мен поэзиясы қазіргі заманмен таңғаларлық үйлеседі, оның идеялары шындықты, әділеттілікті, адамгершілікті іздейтіндердің барлығы үшін өзекті», - деп атап өтті.

Абай өлеңдерін француз тіліне аударған Кристиан Зейтуниан-Белюс аударма тәжірибесімен бөлісіп, өлеңдерді түпнұсқа тілінде және француз тілінде оқыды. Ұлы ақынның басқа да шығармалары қазақ және француз тілдерінде оқылды.

Бүгінге таңда Францияның Париж және Ренн қалаларында Абайдың екі бюсті орнатылған.

<https://qazaq.asia/worldnews/franciada-abaidy-180-jyldy-y-atalyp-tti-parijde-ly-oishyldy-ryhyna-ta-zym-jasaldy/>

Черногорияның Подгорица қаласындағы Ұлттық кітапханада ұлтымыздың бас ақыны, философ, ағартушы Абай Құнанбайұлының 180 жылдығына орай Абай орталығы ашылды

Абай орталығының ашылу салтанатына Черногорияның Қазақстан, Австрия, Германия, Словакия, Испания, Италия, Венгрия, Болгария, Түркия және Греция Елшіліктерінің дипломатиялық өкілдері, зиялы қауым өкілдері, қоғам белсенділері қатысқан.

Шара барысында орталыққа жүзден аса құжат табыс етілген. Олардың ішінде қазақ, орыс, ағылшын, қытай т.б көптеген тілдерге аударылған Абайдың шығармалары, қарасөздері, абайтану кітаптары, өмір жолы мен шығармашылығына қатысты құнды деректер, сонымен қатар қазақ жазушылары Әбіш Кекілбаев, Кемел Тоқаев, Таласбек Әсемқұлов сынды ұлт зиялыларының кітаптары бар.

Абайға арналған ескерткіштер, бюсттер мен мемориалдық тақталар әлемнің ондаған елдерінде – Босния және Герцеговина, Германия, Грузия, Иран, Корея, Қытай, Қырғызстан, Венгрия, Египет, Өзбекстан, Румыния, Түркия, Түрікменстан, Франция, Швейцария және Татарстанда (Ресей) орнатылған.

<https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/25320?lang=kk>

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ 180 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ ӨТТІ

Ұлттық академиялық кітапханада қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының 180 жылдық мерейтойына арналған «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...» атты халықаралық дөңгелек үстел өтті, деп хабарлайды El.kz интернет порталы.

Іс-шараға Қазақстан, Ресей, Түркия, Мажарстаннан белгілі ғалымдар мен сарапшылар және ТМД елдерінен кітапхана саласының өкілдері қатысты.

Мәдениет және ақпарат министрлігінің мәліметінше, жиын барысында Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің төрағасы Рустам Әли Абайдың 180 жылдық мерейтойын мерекелеу аясында республика көлемінде жүзеге асырылып жатқан іс-шаралар туралы баяндап берді.

Іс-шара барысында ұлы ақынның әдеби мұрасы мен философиялық көзқарасының қазіргі қоғамдағы маңызы, ағартушылық идеяларының рухани жаңғыру үдерісіндегі рөлі талқыланды. Сонымен қатар Абайдың ЮНЕСКО деңгейінде мойындалып, әлемнің көптеген тілдеріне аударылған шығармашылығы туралы айтылды, - делінген мәліметте.

Айта кетейік, Абай Құнанбайұлының 180 жылдығын атап өту бойынша 305 іс-шара жоспарланған. Соның ішінде 7 халықаралық, 44 республикалық, 254 өңірлік деңгейде іс-шара ұйымдастырылады, Ұлттық кітапханалар аясында 22 іс-шара өткізу көзделіп отыр.

Жыл соңына дейін мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс аясында «Абай. Стихи и поэмы» (орыс тіліне аударған – О. Жанайдаров), «Абай жолы» кейіпкерлері және Абай» (авторы – А. Мұхаметқалиқызы), «Абайтанудың кейбір мәселелері» (авторы – З. Тайшыбай) атты кітаптары басылып шығып, барлық өңірдегі кітапханаларға таратылады.

https://el.kz/abay-qunanbayulynyn-180-zhyldygyna-arnalghan-halyqaralyq-dongelek-ustel-otti_400028116/

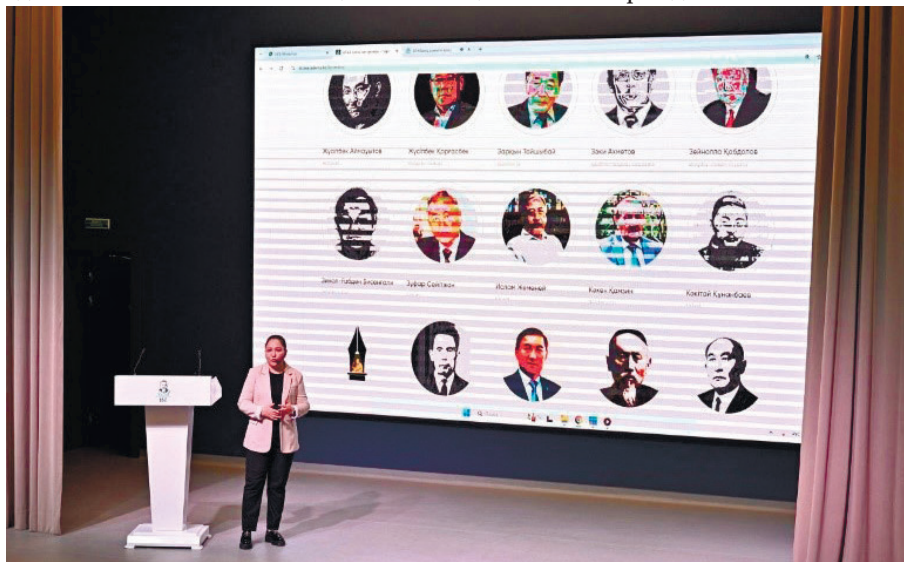

«ABAI AKADEMIASY» ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ ПОРТАЛЫ АШЫЛДЫ

Абай облысында Абайдың 180 жылдығына арналған онкүндік мерейтойлық шаралар басталды. 2025 жылдың 1 –тамызы күні Семей қаласындағы Мұхтар Әуезов атындағы педагогикалық колледждің «Ес-Аймақ» рухани орталығында «Abai akademiasy» атты энциклопедиялық порталдың тұсаукесері өтті.

Абай шығармашылығына арналған тұңғыш энциклопедиялық порталдың таныстырылымына зиялы қауым өкілдері, абайтанушы ғалымдар қатысты.

«Abai akademiasy» жобасының жетекшісі Айжан Тәбаракқызы жиналғандарға порталды таныстырды, -деп Абай облысы әкімінің баспасөз қызметі хабарлады.

«Abai akademiasy» порталы – Абай мұрасын өскелең ұрпаққа насихаттайтын, ақын туралы толық мәлімет ұсынатын ғылыми-танымдық дереккөз. Платформада ақынның әдеби, ғылыми, публицистикалық және эпистолярлық еңбектері текстологиялық сараптамамен, түрлі форматта жинақталған. Материалдар Абай институттары, ғылыми орталықтар, архивтер мен мұражайлардан алынып, цифрлы түрде енгізілген.

Сондай-ақ теле-радио хабарлар мен деректі фильмдер де қамтылған. Энциклопедиялық порталдың тұсаукесерінде сөз сөйлеген аймақ басшысы Абай тойы биыл тұңғыш рет 10 күндік ретінде атап өтілетінін айтып, 1-10 тамыз аралығында Семей қаласы мен Абай, облыстың өзге де аудандарында түрлі мәдени-рухани, танымдық, интеллектуалдық іс-шаралардың жоспарланып отырғанына тоқталды.

«Атап өту керек, аталған 10 күндіктің өтуіне қаржыны түгелдей жанашыр демеушілер көтеріп отыр. Абай тойының өңірімізге ең басты сыйлығы – Мемлекет басшысының қолдауымен басталған «Абайға құрмет» акциясы. Хакімнің тойында еліміздің әр өңірі жаңадан құрылған облысымызға бір нысаннан салып беретін болды. Маңғыстау «Достық үйін», Шымкент шығармашылық орталық, Түркістан көрме орталығын, Астана Жайлы мектеп, Ақтөбе жекпе жек орталығы, Павлодар облысы Үстел теннис орталығын салуға, Шығыс Қазақстан Ертіс жағалауын жасап береміз деп отыр. Өзге өңірлер де хабарласып, ықылас-ниеттерін білдіріп жатыр» деді облыс әкімі. Энциклопедиялық порталдың Абай мұрасын заманауи форматта жеткізу тұрғысында маңызды екенін атап өтті. «Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және 21 ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты» деп Абайдың мұратын, мақсаты мен арманын жіліктеп айтып, бүгінгі қазақ баласына ой салған болатын. Демек, бүгін көпке жол тартатын Абайға арналған энциклопедиялық портал, хакім мұраларын өскелең ұрпаққа насихаттау жолында негізгі бағдаршам болмақ. Сондай-ақ Абай туралы ақпарат іздеген адам «Abai akademiasy» порталы арқылы толыққанды қол жеткізе алады», – деді аймақ басшысы.

Шара барысында абайтанушы Арап Еспенбетов, «Жидебай-Бөрілі» музей-қорығының директоры Ұлан Сағадиев, әдебиеттанушы, PhD докторы Қарлығаш Әубәкір энциклопедиялық портал туралы пікірлерін айтты.

«Бүгін ашылып отырған «Abai akademiasy» энциклопедиялық порталы – ғылыми, мәдени, ақпараттық ортадағы бұрын-соңды болмаған ерекше құбылыс деп айтуға толық негіз бар. Электрондық портал бәрімізге ортақ. Ол жас ғалымға да, ізденушіге де, студентке де, оқушыға да, қарапайым жұмысшыға да ортақ. Өзінің досы сияқты әңгімелесіп, қажетті деректерін қабылдап, ары қарай өзінің ұлы ақын туралы ойлары мен қарымдарын дамытатыны сөзсіз. Абайды білемін, танимын, ұғамын, түсінемін дейтін жанның барлығына көмек беретін, ең үлкен басты құрал, энциклопедия», - деді Арап Еспенбетов.

Бүгін онкүндік аясында Семейдегі Бейбітшілік аралында этноауыл қалашығы, белгілі суретші Аңсаған Мұстафаның «Көңілге түрлі ой салар» атты көрмесі ашылады. «Арена» мәдени-спорт кешенінде «Адамзаттың алыбы – хакім Абай» атты мерейтойлық гала-концерт өтеді.

Суреттер Абай облысы әкімінің баспасөз қызметінен алынды

ЭКСПЕДИЦИЯ МҮШЕЛЕРІ «ҰЛЫЛАР МЕКЕНІНЕ САЯХАТ» ЖАСАЙДЫ

Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының мұрындық болуымен 8-10 тамыз аралығында Абай облысына ұлы ақын Абай Құнанбайұлының 180 жылдық мерейтойына орай «Ұлылар мекеніне саяхат» атты экспедиция ұйымдастырылды. Аталған шараға Астана қаласы мәслихатының депутаттары, Қоғамдық кеңесінің төрағасы мен мүшесі, әкімдік қызметкерлері мен елордалық қаламгерлер, абайтанушы ғалымдар қатысады.

Экспедиция Астана – Баянауыл (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының кесенесіне соғу) Семей – Қарауылтөбе – Жидебай (Абай-Шәкәрім кесенесі) – Семей – Астана бағытына арналды. Экспедиция мүшелері Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының кесенесіне соғып, баба рухына тағзым етеді. Әрі қарай Абай облысындағы «Адамзаттың Абайы: руханият, парасат, таным» атты халықаралық конференциясына, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...» атты халықаралық ақындар фестивалінің ашылу салтанатына қатысады.

10 тамыз күні – Астана қаласынан барған делегаттар Қарауыл ауылындағы Абай ескерткішіне гүл шоқтарын қою рәсіміне қатысып, Мұхтар Әуезовтың Бөрілі ауылында орналасқан музейін тамашалайды.

АСТАНАДА АБАЙДЫҢ 180 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ЖЫР КЕШІ ӨТТІ

Хакім Абайдың туғанына 180 жыл толуына орай елордадағы Жастар театрында «Өлең сөздің патшасы» атты жыр кеші өтті.

Кештің мақсаты – Абай Құнанбайұлының рухани мұрасын дәріптеу, қазақ өлеңінің құдіретін насихаттау және жас ұрпаққа ұлттық рухани құндылықтарды сіңіру болатын.

«Абайдың 180 жылдығына орай 8-10 тамыз аралығында Абай жерінде үлкен той өтеді. Соған қазір республиканың түкпір-түкпірінде ақынның 180 жылдығы аталып жатыр. Осы ретте біз, Қазақстан Жазушылар одағының Астана қалалық филиалы мен Астана қаласы Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы бірлесіп, осы кешті ұйымдастырдық.

Кешке белгілі ақындар, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері, атап айтқанда, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Ғалым Жайлыбай, Мәжіліс депутаты Жанарбек Әшімжан, ақын Оңайгүл Тұржан, сондай-ақ жас ақындар қатысты. Мұнда олар Абайға арналған және еркін тақырыпта өлеңдер оқиды. Сондай-ақ кеште ақынның әндері шырқалды», – деді Қазақстан Жазушылар одағы Астана қаласы филиалының директоры Бауыржан Бабажанұлы.

Ұйымдастырушылардың айтуынша, әдеби кеште 20 мен 70 жас аралығындағы көпке танымал елордалық қаламгерлер қатысты.

<https://kaz.zakon.kz/kogam-tyyny/6065216-astanada-abay-nanbaylyny-180-zhyldyyna-arnalan-zhyr-kesh-tt.html>

«ҚАЗАҚТЫҢ БИЛЕР МЕКТЕБІ: МАЙҚЫДАН АБАЙҒА ДЕЙІН»

Осындай атаумен Абай Құнанбайұлының 180 жылдығына орай кітап жарық көрді. Бұған Абай облысы, Абай ауданының әкімшілігі мен «Абай-Жидебай» қоры тапсырыс берген. Кітапта Абайдың әдет пен ғұрыпты, халықтың өмір сүру салтын зерттей отырып қазақ қоғамына қажетті заңдарды жазғаны толық баяндалады.

- Мына кітаптың берері көп. Осы кітаптағы билерді, олардың ұстанымдарын, қағидаттарын жоғары оқу орындарына дәріптеу керек. Қолдағы бар дүниені іске асыра білу қажет. Біздің қазақтың билерінің бітік кесімдері, күрделі істерде әділетті шешімдері дәріптелген және үш тілде жарық көрген. Сондықтан кітап авторы Өмірсерік Қожабаев бауырыма осындай керемет дүниені оқырманға ұсынғаны үшін алғыс айтамын, - деді филология ғылымдарының докторы Серік Негимов.

Кітап жайында «Қазақ тарихи қоғамы» ҚБ Басқарма Төрағасы Радик Теміреалиев: - Бұл тарихи тәжірибе қазіргі қазақстандықтар үшін маңызды практикалық және моральдық мәнге ие. Сондықтан қоғамдағы салауатты күштерді шабыттандыра алатын тарихи деректерді өзектендіріп, кеңінен насихаттау аса маңызды. «Қазақтың билер мектебі: Майқыдан Абайға дейін» кітабы бұл ағартушылық миссияны толықтай орындайды, - деді.

Аталған еңбекте қазақ даласындағы от ауызды орақ тілді баба билердің, дала заңын ұстанудағы ұтымдылығы, тапқырлығы суреттеледі.

Кітапты ҚР Жоғарғы Сотының Құрметті судьясы, заңгер Өмірсерік Қожабаев үш тілде жазылғанын айта келіп, Абайдың тағы бір қырын дәріптеуге үлес қосқанын тілге тиек етті.

Абай шығармашылығына оның жүріп өткен жолына тереңдеп үңілу – жас ұрпақтың санасын оятып, келешегін жарқын етеді деген ойда болдым. Сондықтан қалам ұстап, Абайдың тағы бір қырын ашуға тырыстым. Әрине, Шоқанның еңбектеріне де жүгінуге тура келді. Қалай десек те Абайды толық ашуға ғана жұмыстандым. Қалғанын ойлы орқырман өздері бағалар деген үміттемін, - деді кітап авторы.

*Мірі адалдың жүректен аяулы жері бар ма? Рақымдылық,
Мейірдандылық, әр түрлі істе адал баласын өз бауырым деп, өзіне
ойлағандай оларға да болса игі еді демек — бұлар жүрек ісі. Асықтық
та — жүрек ісі.*

Абай

Қ. ҚУАНЫШБАЕВ ТЕАТРЫ XXXV МАУСЫМАШАРЫН «АБАЙ» ТРАГЕДИЯСЫМЕН АШАДЫ

10-шы қыркүйек күні Астанадағы Қалибек Қуанышбаев атындағы Қазақ ұлттық музыкалық драма театры XXXV маусымашарын М.Әуезовтің «Абай» трагедиясымен ашады.

«Абай» трагедиясы театр сахнасында 2009 жылғы 3 шілдеден бастап қойылып келеді. Қоюшы режиссері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әлімбек Оразбеков болса, Абайды сомдайтын белгілі актер Нұркен Өтеуілов.

<https://madenportal.kz/article/1103>

*Адамның жақсы болуы тегінде емес, тәрбиесінде, ақылында, өнер-
білімінде. Адамға үрі алуан адамнан мінез жұғады: ата-анадан,
ұстазынан, құрбысынан. Әсіресе, олардың қайсысын жақсы көрсе,
содан көп жұғады.*

Абай

«АБАЙ» ОПЕРАСЫ – «АСТАНА ОПЕРА» САХНАСЫНДА

«Астана Опера» ХІІІ театр маусымын 6-7 қыркүйек күні «Абай» операсымен ашады. Операның алғаш сахналанғанына биыл - 81 жыл толып отыр.

Мұхтар Әуезовтің либреттосына жазылған Ахмет Жұбанов пен Латиф Хамиди шығармасы «Абай» операсының алғашқы қойылымы 1944 жылғы желтоқсанның 26 күні Қазақтың опера және балет театрында Абайдың 100 жылдық мерейтойы қарсаңында сахналанды. Операны сахнаға шығарған режиссері Қ. Жандарбеков пен суретшісі Қ. Қожықов, дирижері Л. М. Шаргородский болды.

1978 жылы А. Жұбанов пен Л. Хамидиге «Абай» операсы үшін Қазақ КСР-інің Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ал, 2015 жылы «Абай» операсы «Астана Опера» сахнасында жаңа редакцияда қойылды. Қоюшы дирижері, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, Ахмет Жұбановтың немересі – Алан Бөрібаев.

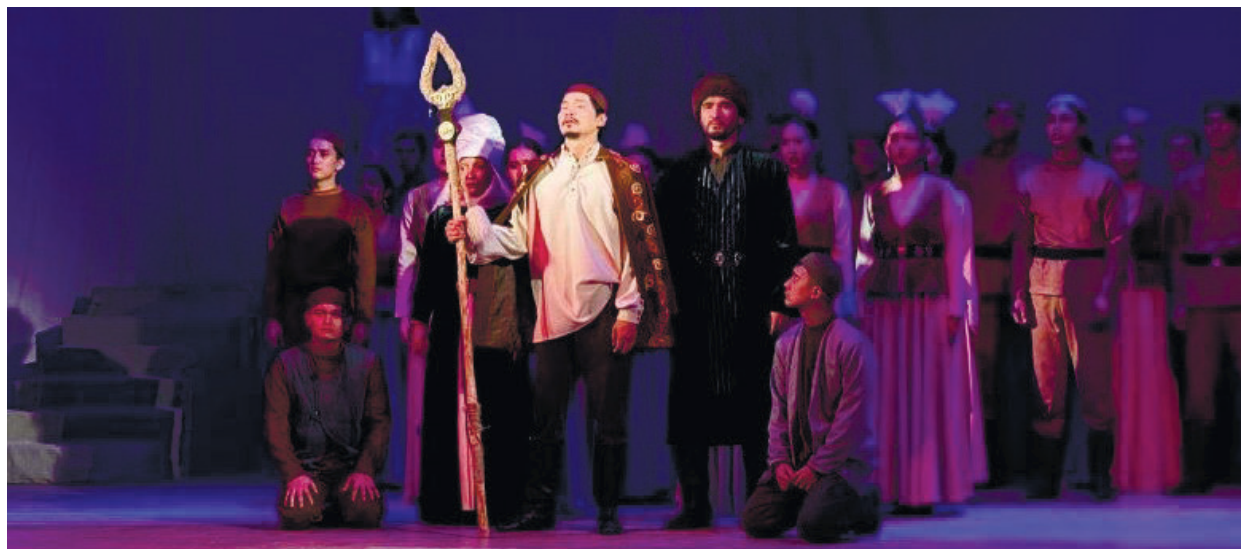
«Астана Опера» театры осы еңбегі үшін 2018 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын иеленді.

«АБАЙ-ТОҒЖАН» - МУЗЫКАЛЫҚ ЖАС КӨРЕРМЕН ТЕАТРЫНЫҢ РЕПЕРТУАРЫНДА

Астана қаласы әкімдігінің Музыкалық жас көрермен театры өзінің V театр маусымын М.Әуезовтың «Абай-Тоғжан» музыкалық драмасымен салтанатты түрде жапты, деп хабарлайды astana-akshamy.kz.

Биылғы V маусымның жабылуы қазақтың ұлы ақыны, философы, сазгері және ағартушысы Абай Құнанбайұлының 180 жылдығына арналды. Қазіргі таңда Музыкалық жас көрермен театрының ашылғанына бес жыл толды. Биылғы маусым да театр ұжымы үшін табысты болып, бес жаңа премьераның тұсауы кесілді. Музыкалық жас көрермен театры 2-ші қыркүйекте VI театр маусымын М.Әуезовтың «Абай-Тоғжан» музыкалық драмасымен ашады.

Серік Тұрғынбекұлы
ҚР еңбек сіңірген қайраткері
ақын

АСТАНАДАҒЫ АБАЙ ЕСКЕРТКІШІ ТҮБІНДЕГІ ОЙ

Сыры-мұңы – Ғасырлар ғұмырында,
Ұлылығы – Ұлтының ұғымында.
Сағындырып келгендей Астанаға,
Табындырып тұрғандай Тұғырында.
Көк сеңгірге төбесі тиіп тұрар,
Өне бойы Өлең боп ұйып тұрар.
Қай жағынан мейлі сен қарасаң да,
Бәрібір ол, Бәрінен биік тұрар.
Тірлігінде таптырмай уақыт тұрақ,
Тағдырының дәм-тұзын татып бірақ...
Бұрынғыдан көрініп көңілдірек,
Бұрынғыдан болғандай бақыттырақ.
Қатар тұрған Ай болып, Күн қасына.
Бүтін дүние сыйғандай бір басына.
Шыңғыстаудың қарайып бір шыңындай,
Кеткендейін зорайып тұлғасы да.
Алаң болып далаға ойын бөліп,
Бірте-бірте қалаға бейімделіп.
Астанасы салынып болғаннан соң,
Қарайтындай асқпай кейін келіп.
Бұл күндері мереке-мерейім көп,
Бәйтеректің жемісін терейін деп.
Арғы бетке аяңдап бара жатыр,
Астананың қызығын көрейін деп.
Ақыл – серік мұндайда, Сенім – берік.
Арқа-жарқа Арқаның елін көріп,
Алматыда шапанын шешіп тастап,
Астанаға жеткендей жеңілденіп.
Ел-жұртының қадірін жаңа ұққандай,
Қарайды ол қияға анық барлай...
“Қалың елім – қазағым...” деген сөзді
Қабағынан айтпай-ақ танытқандай.
Атқан таңның нұрындай Арайлана,
Ырзалығын білдіріп, әрі ойлана...
Күллі әлемді сыйдырып Құшағына –
Тек осылай тұрады Абай ғана!

Тұғырын тапқан тұлға

Абай ескерткіші елорданың ескі қалашығының Орталық алаңына таяу Абай даңғылы мен Бейбітшілік көшесінің қиылысында орнатылған. Еңселі ескерткіш стилобаттан, тұғыр мен мүсіннен тұрады. Монументтің жалпы биіктігі – 17,750 метр, ал Абай мүсінінің биіктігі – 7,550 метр. Таза қоладан құйылған мүсіннің салмағы – 10 тонна. Ескерткіш авторы – алматылық мүсінші Болат Досжанов.

Ескерткішті жасау кезінде мүсінші Абайдың азаматтық ұстанымы мен имандылығын, даналығын, оның сөз өнерін шебер меңгергендігін және соңына қалдырған әдеби мұрасын халық қаншалықты бағалайтынын көрсетіп, ақын тұлғасын асқақтатуға ерекше тырысқан.

Ашылған күні: 19 маусым 2010 ж.

Осек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шаппақ –
Бес дурипаның, білсеңіз.
Малап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз.
Адай

